

VAXABOV X., GAYPOVA R., TURSINOV M.

GEOGRAFIYANI OQITIW METODIKASI

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLİ
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ**

VAXABOV X., GAYPOVA R., TURSINOV M.

GEOGRAFIYaNI OQITIW METODİKASI

OQIW QOLLANBA

NO'KİS

«BILIM»

2010

Bul oqish qollanba «geografiyani oqitish metodikasi»nin' maqseti h'a'm waziypalari, rawajlanish tariyxı, geografiyani oqitishdin' aktual mashqalalarına baylanishli mag'liwmatlardı o'z ishine alg'an. Sonın' menen birge qollanbada geografiya ta'liminin' maqsetleri, mazmunı, mazmunının' quramlı bo'limlerinen bilimler, ko'nlikpeler, oqitish metodlari h'a'm usıllari ken'nen bayan etilgen. Sonday-aq geografiya sabaq tu'rleri h'a'm oqish qurallari ja'rdeminde bilimlendiriw din' na'tiyjeligin arttirish jollari islep shig'ılgh'an. Sonın' menen birge ta'biyiy geografiya baslang'ish kursında jergilikli materiallardan paydalanish jollari ashıp berilgen.

Bul kitap «geografiyani oqitish metodikasi» pa'ni boyınsha qaraqalpaq tilinde tayarlanılg'an da'slepki oqish quralı esaplanadı.

Ol geografiya qa'nigeliginin' bakalavrlari h'a'm magistrantlari, sonday –aq, professor-oqitishshilar h'a'mde mektep oqitishshilari ushin da paydalı qollanba bolıp esaplanadı.

P i k i r b i l d i r i w s h i l e r:

O'.Aleuov – *QMU*nın' pedagogika kafedrası professorı, p.i.d.

G.Xodjaeva – *QMU*nın' geografiya kafedrası dotsenti, g.i.k.

J u w a p l ı r e d a k t o r;

F.G'ulomov – *UzMU* ta'biyiy geografiya h'a'm geografiya bilimi
metodikasi kafedrası dotsent g.i.k.

Kirisiv

O'zbekstan Respublikasining g'a'rebsizlikke erisiv mu'na'sibeti menen geografiya ta'liminde de ju'da' a'h'miyetli o'zgerisler boldi. Ayırım oqıw pa'nleri mektep bag'darlamasınan alıp taslandı, ayırımlarının mazmunına o'zgerisler kiritildi, ayırım pa'nler jan'adan jaratılıp, oqıw sistemasına engizildi.

O'zbekstanda «Kadrlar tayarlawdın milliy bag'darlaması» h'a'm «Bilimlendiriw h'aqqında nızamı» qabıllanıwı menen oqıw qollanbaları h'a'mde sabaqlıqlarg'a bolg'an talaplar keskin ku'sheydi. Ha'mme pa'nlerge bolg'anınday, mektep geografiya pa'ninin'de mazmunı h'a'm du'zilisinde quramlıq o'zgerisler a'melge asırıldı. Geografiya predmetlerinin bag'darlaması h'a'm du'zilisi O'zbekstan mektep bilimlendiriw sistemasında ju'z bergen o'zgerislerdi esapqa alg'an jag'dayda qaytadan ko'rip shıg'ıldı.

Bul o'z gezeginde geografiya oqıtıw metodikasında pedagogikalıq xabar texnologiyaların qollanıw mu'na'sibeti menen bir qatar o'zgerislerdi ju'zege keltirdi.

Joqarıda keltirip o'tilgen talaplardan kelip shıg'ıp, geografiya oqıtıw metodikası boyınsha usı qollanba jaratıldı. Bul oqıw qollanba kirisiv h'a'm altı bo'limnen ibarat. Birinshi bo'lim - geografiya oqıtıw metodikası pa'ninin' maqseti h'a'm wazıypaları ja'ne de usı pa'nnin' rawajlanıw tariyxına bag'ishlang'an. Qollanbanın' ekinshi bo'limi-oqıtıw metodlarına qaratılğ'an bolıp, onda pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyalarına u'lken itibar berilgen. Oqıw baylanıslarına oqıw qollanbanın' III-bo'liminde toqta o'tiledi. Qollanbanın' IV-bo'liminde geografiya sabag'ı h'a'm onın' tu'rleri h'aqqında tolıq mag'lıwmat keltirilgen. Onda geografiya sabag'ına qoyılatug'ın talaplar, geografiya sabag'ının' du'zilisi h'a'm o'lshepleri h'akqında bilimler ashıp ko'rsetilgen. Oqıw sayaxatları, do'gerekler, olimpiadalardı o'tkeriwdin' ilimiy-metodikalıq tiykarları qollanbanın' besinshi bo'liminde berilgen. Onda mektepten h'a'm klasstan tıs jumıslar mazmu'nı h'a'm maqseti ayqın ko'rsetilgen. Altınshi bo'limde ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw usılları berilgen.

Bul oqıw qollanba o'z-ara bir-biri menen baylanıslı bolg'an teoriyalıq h'a'm a'meliy bo'limlerden ibarat bolıp, joqarı oqıw orınları oqıw rejesinen orın alg'an esaplanadı.

I-BO'LIM. GEOGRAFIYA TA'LIMI HA'M ONIN' RAWAJLANIWI

I-BAP. GEOGRAFIYA TA'LIMININ' MAQSETI HA'M WAZIYPALARI

1. 1. Geografiya ta'limi metodikasi h'aqqında tu'sinik

Geografiya ta'limi oqıwshılarg'a ta'biyiy h'a'm sotsial-ekonomikalıq komplekslerdin' du'zilisi h'a'm tiykarg'ı nızamlar h'aqqında bilimler beretug'ın geografiya pa'nleri sistemasına ayıladı.

Geografiya oqıtıw metodikasi ulıwma didaktika h'a'm ta'rbiya teoriyası menen tıg'ız baylanıslı. Didaktika pa'ni ta'lim beriw h'a'm ta'rbiya protsesinin' ulıwma nızamlılıqları, ta'limnin' mazmunın izertleytug'ın teoriyalıq ilim bolıp tabıladı. Didaktika pa'ni anıq oqıw pa'nlerin' oqıtıw metodikasi menen shug'ullanbaydı. Sonın' menen birge h'a'r bir oqıw pa'ni o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Olardın' geyparalarının' maqseti teoriyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw(geografiya, biologiya, ximiya), geyparaları tek ko'nlikpelerdi (chet tiller), al basqaları bolsa bolmısqa estetikalıq qatnasta bolıwdı qa'liplestiredi (su'wretlew o'neri). Sonın' ushın ayırım pa'nlerdi oqıtıw metodikasi menen jeke didaktika pa'nleri shug'ıllanadı. Bul pa'nlerdin' qatarına «Geografiyanı oqıtıw metodikasi» pa'ni de kiredi. Geografiyanı oqıtıw metodikasi teoriyalıq h'a'm a'meliy ta'replerine iye. Geografiyanı oqıtıw metodikasi izertleytug'ın teoriyalıq h'a'm a'meliy metodologiyalıq mashqalalar:

- a) predmeti, izertlew usılları, rawajlanıw tariyxı;
- b) geografiyanı oqıtıw metodikasının' maqset h'a'm waziypaların ulıwma h'a'm ayırım predmetler boyınsha anıqlaw;
- v) ta'lim h'a'm ta'rbiyanın' birligi;

Teoriyalıq izertlewlerdin' na'tiyjeleri a'meliy izleniwler ushın tiykar bolıp esaplanadı. Usı izertlewlerde geografiya ta'liminin' a'meliy mashqalalarının' sheshimleri tabıladı. Geografiya oqıtıw metodikasının' a'meliy ta'replerinde oqıtıwshının' oqıtıw do'retiwshiligi h'a'm oqıwshının' oqıw protsesindegi belsendiligini sa'wlelendiretug'ın metodlardı islep shıg'adı.

Geografiya oqıtıw metodikasi eki u'lken bo'limnen ibarat: Ulıwma h'a'm jeke geografiya oqıtıw metodikasi.

Geografiya oqıtıwdın' ulıwma metodikasi - bul geografiya pa'ni didaktikasi. Ol oqıtıw protsesinde geografiyanın' o'zine ta'n o'zgesheliklerin u'yretedi.

Geografiya oqıtıwdın' ulıwma metodikasi teoriyalıq h'a'm metodikalıq ma'selelerdi islep shıg'adı, predmetti o'zinin' analiz usılları menen izertleydi, bunda tiykarg'ı itibar oqıw-ta'rbiyalıq maqsetlerdi islep shıg'ıwg'a qaratıladı. Usı

tiykarda geografiya pa'nin oqıtıwdın' mazmunı islep shıg'ıladı. Ulıwma metodika eki bo'limge bo'linedi:

- ta'biyiy geografiyanı oqıtıw metodikası;
- sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiyanı oqıtıw metodikası.

Geografiya oqıtıwdın' jeke metodikası – o'z aldına oqıw predmetlerinin' maqset h'a'm wazıypaların islep shıg'adı, ulıwma teoriyalıq jag'daylardı anıq oqıw predmetlerin oqıtıw protsesinde qollanıw ma'selelerin u'yrenedi. Geografiyanı oqıtıw jeke metodikası ta'biyiy h'a'mde sotsial-ekonomikalıq geografiya kurslarının' o'z aldına predmetleri boyınsha oqıw ta'rbiyalıq protsesslerinen kelip shıg'adı. Jeke oqıtıw metodikası o'z aldına geografiya pa'nlerinin' mazmunı ushın ulıwma metodikanın' teoriyalıq jumısların anıqlastıradı, sonday-aq h'a'r bir klass geografiya kursının' mazmunı h'a'm du'zilisi boyınsha geografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriw, oqıw isleri usılları h'a'm oqıwshılardıń o'z betinshe jumısların analizlew mashqalaların izertleydi.

Geografiya oqıtıw metodikasının' ulıwma wazıypaları:

- mektep geografiyasının' ta'lim, ta'rbiyalıq h'a'm rawajlandırıw imkaniyatların ashıp beriw;
- mektep geografiyasının' mazmunın zaman talabına say tu'rde ja'ne de jetilistiriw;
- mektep geografiyası mazmunı h'a'm du'zilisinde zamanago'y pa'n jetiliskeliklerin ko'rsetip beriw;
- oqıtıw materialların qollanıwdı optimal sha'rayatlarg'a tiykarlanıw;
- oqıtıw quralların islep shıg'ıw;
- geografiya sabaqlıqlarının' du'zilisi, o'lshepleri h'a'm tu'rlerin ja'ne de ken'eytiw;
- geografiya oqıtıwdın' pedagogikalıq xabar texnologiyaların islep shıg'ıw h'a'm a'melde qollanıw;
- geografiyalıq ekskursiyalar, ilimiy izertlewler o'tkiziw texnologiyasın qayta islep shıg'ıw;
- oqıwshılarda a'meliy geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw texnologiyasın engiziw;

Geografiya oqıtıw metodikası oqıtıwshılar h'a'm oqıwshılardı oqıtıw teoriyası h'a'm ta'rbiyası menen qurallandırıladı.

1. 2. Geografiya ta'liminin' maqset h'a'm wazıypaları

Geografiya pa'ninin' maqseti h'a'm wazıypaları h'a'r tu'rli da'wir talabına say o'zgerip h'a'm qaytadan qarap shıg'ılmaqta. Oqıtıwdın' maqsetin anıqlaw

a'yyemnen didaktika h'a'm oqitw metodikasının' en' a'h'miyetli mashqalalarinan esaplanıp kelingén. Usı mashqalanı qalay sheshiw, mektep geografiyasının' du'zilisi, mazmunı h'a'm oqitw metodlarının' tu'rlerine baylanıslı. Aqırǵı da'wirlerde, a'sirese XX a'sirde oqitw maqsetin islep shıǵ'ıw mashqalasına u'lken itibar berildi. Ha'zirgi da'wirde geografiya ta'limi mazmunının' o'zgeriwi mu'na'sibeti menen bul ma'selege ja'ne de ko'birek itibar berilmekte.

Geografiya oqıtıwshısı geografiya predmetinin' h'a'r bir klass boyınsha geografiya kursının' maqsetlerin biliwi kerek.

Geografiyanı oqıtıw maqsetleri u'sh toparg'a: bilim beriw, ta'rbiyalıq h'a'm rawajlandırıwshı bolıp bo'linedi.

Bilim beriw maqsetleri to'mendegilerden ibarat:

- oqıwshıǵ'a ta'biyiy geografiya, sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiya h'a'mde a'meliy geografiya tiykarları boyınsha bekkem bilimler beriw, ta'biyattan paydalanıw h'a'm onı qorg'awdın' ilimiy texnikalıq, ekonomikalıq tiykarların ashıp beriw;

- ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde, akademiyalıq litsey, ka'sip-o'ner kolledjlerinde oqıwshılardıń ekonomikalıq, ekologiyalıq, politexnikalıq, geosiyasiy bilimlerde iyelewlerine imkaniyatlar jaratıw;

- ta'biyiy geografiya, sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiya, a'meliy geografiya h'a'm basqa arnawlı geografiyalıq pa'nleri xalıq xojalıǵ'ı boyınsha mashqalalardı sheshiw jolların izertleydi;

- oqıwshılardı geografiyalıq mag'lıwmatların teren' iyelewde tiyisli usılları menen u'yretiw. Bul usıllar (metodlar) menen islew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw;

- oqıwshılardı geografiyalıq mag'lıwmatlardan, qosımsha a'debiyatlardan paydalanıwǵ'a u'yretiw, iyelegen geografiyalıq bilimlerin a'melde qollanıp biliw, ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw;

- oqıwshılardı o'z betinshe, qosımsha a'debiyatlardan paydalanıp, o'z bilimin arttırıwǵ'a u'yretiw;

- oqıwshılarda geografiyalıq ma'deniyatı qa'liplestiriw .

Ta'rbiyalıq maqsetler:

- O'zbekstannın' keleshegi ullı ma'mleket ekenligin h'a'm bunda ta'lim – ta'rbiya alıp atırǵ'an talaba jasların' u'lesi girewli ekenligin da'lillep beriw;

- Oqıwshılarda ana uatanımızǵ'a bolǵ'an su'yispenshilik sezimlerin oyatıw;

- oqıwshılarg'a o'z betinshe ta'rbiya beriw h'a'm imkaniyat jaratıp beriw, olarda watang'a degen muh'abbat tuyǵ'ıların qa'liplestiriw.

- oqıwshılardı uatang'a muxabbat ruwxında ta'rbiyalap, onı qorg'aw h'a'r bir puxaranın' en' baslı minneti ekenligin uqtırıw;

- oqıwshılardı miynet ta'rbiyası h'a'm ka'sip tan'lawına ja'rdem beriw, h'a'zirgi zaman sharayatında o'z ornın tabıwg'a bag'darlaw.

Oqıwshılardıń qızıg'ıwshılıq qa'biletin rawajlandırıwg'a bag'darlang'an maqsetler:

- geografiyalıq bilimler h'a'm o'z imkaniyatınan kelip shıqqan h'alda oqıwshılardı mashqalalardı erkin sheshiwge a'detlendiriw;

- oqıwshılarda baqlaw, eslep qalıw, oy - o'risi h'a'm so'ylew ma'deniyatının' rawajlanıwına imkan jaratıw;

- mektep geografiyasının' h'a'r bir klass boyınsha maqseti h'a'm mazmunın anıqlaw, olardı ja'ne de ken'eytiw;

- oqıwshılardıń jas qa'biletlerin esapqa alg'an h'alda geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerdi o'zlestiriwine imkan beretug'ın belgili usıllardı anıqlaw;

- oqıwshılarg'a a'meliy geografiyalıq ko'nlikpe h'a'm ta'jiriybelerin sin'diriw imkaniyatların anıqlaw;

- bilimlendiriw protsesinde oqıwshılardı erkin belsendilikke tayarlaw usılların u'yrenip shıg'ıw;

- ka'sip-o'ner bilimlendiriw sistemasındag'ı oqıwshılarg'a geografiya pa'ninin' ulıwma a'h'miyetin u'yretiw, olarg'a ta'rtip, estetikalıq ta'rbiya beriw menen bir qatarda pa'nnin' tiykarg'ı wazıypaların ashıp beriw;

- ta'limdi sho'lkemlestiriw tu'rlerin islep shıg'ıw h'a'm onı en' jaydırıw;

- oqıtıw metodikasın h'a'mde sınałg'an oqıw predmetlerin ja'ne de rawajlandırıw;

- pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın' ilimiy-metodikalıq tiykarların islep shıg'ıw;

- geografiya ta'liminde xabar texnologiyaları imkaniyatlarınan paydalanıp, sabaq o'tiw usılların islep shıg'ıw;

- sabaqlıq, oqıw qollanbalar h'a'm ulıwma oqıw qurallarına qoyılatug'ın talaplardı h'a'mde olar menen islew usılların islep shıg'ıw.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya oqıtıw metodikası qanday pa'nler sistemasına kiredi?
2. Geografiya oqıtıw metodikası qanday bo'limlerge bo'linedi?
3. Didaktika neni u'yreledi?
4. Geografiyanın' ulıwma metodikası neni u'yreledi?
5. O'z aldına geografiya kursların oqıtıw metodikası menen qanday pa'nler shug'ıllanadı?
6. Geografiya oqıtıw metodikasının' ulıwma wazıypalarına anıqlama berin'.

7. Geografiyani oqıtıwdın' bilim beriw maqsetleri nelerden ibarat?
8. Oqıwshılardı Watan su'yiwshilik ruwxında ta'rbiyalaw, geografiya ta'liminin' qanday maqsetlerine kiredi?

1. 3. Geografiya oqıtıw metodikasının' basqa pa'nler menen baylanısı

Geografiya oqıtıw metodikası bir qatar ta'biyiy, sotsiallıq-ekonomikalıq h'a'mde gumanitar pa'nler menen o'z-ara baylanıslı. Geografiya oqıtıw metodikasının' geografiya pa'ni menen baylanıslılıg'ı to'mendegilerde belgili boladı:

- geografiya pa'ni mektep geografiyası mazmunının' tiykarın quraydı h'a'm onın' rawajlanıwı ushın negizgi bag'dar esaplanadı. Geografiya pa'nindegi jetilissenlikler h'a'm o'zgerislerdi mektep geografiyasının' mazmunında h'a'm du'zilisinde sa'wlelenip barıladı;

- geografiya pa'ni mazmunı mektep geografiyasının' du'zilisinde o'z ko'rinishin tapqan. Mektep geografiyası eki bo'limnen ibarat: ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiya, akademiyalıq litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjleri ushın o'tiletug'ın «A'meliy geografiya» sabaqlıg'ında injenerlik geografiyanın' mazmunı ko'rsetilgen;

- oqıw quralları menen islew geografiya pa'ninde qollanılatusın usıllar menen anıqlanadı. Ma'selen: kartografiyalıq usıl, mektep geografiyasında da ken' qollanıladı (kartalar menen islew), dalada alıp barılatusın izertlew jumıslarının' mazmunı mektep geografiyası boyınsha o'tkeriletug'ın oqıw-ekskursiyalarında ko'rsetilgen;

- geografiya ta'liminin' mazmunı h'a'm du'zilisi geografiya pa'ninin' rawajlanıwı tariyxı menen tıg'ız baylanısta iske asırıladı. Ha'zirgi waqıtta mektep geografiyasında jan'a tu'sinikler payda bolmaqta:

- ekologiyalıq geografiyalıq sharayat;
- sistemalı usıl;
- geosiyasat;
- boljaw;
- bah'alaw h'.t.b.

Didaktika barlıq oqıw predmetleri metodikasının' ulıwmalıq ilimiy tiykarın quraydı. Geografiya oqıtıw metodikası didaktika pa'ni ta'repinen tiykarlap berilgen nızamlıqlar, nızamlar h'a'm qa'deler tiykarında rawajlanadı. Didaktika pa'ni geografiya oqıtıw protsessin quramlıq bo'limleri ortasındag'ı nızamlı baylanıs h'a'm qatnasların ayqınlastıradı h'a'm sol tiykarda oqıtıwdın' maqseti, mazmunı, usılları h'a'mde oqıtıw protsessin qurallandıırıw'ge tiyisli talaplardı belgilep beredi.

Geografiya oqıtıw metodikası pa'ni didaktika pa'nine tayanıp g'ana qalmastan, al onın' rawajlanıwı ushın kerekli mag'lıwmatlardı beredi. Ma'selen: oqıwshılardıń geografiyalıq bilimi, ko'nlikpe h'a'm ta'jiriybelerdi bah'alaw, geografiyalıq ko'z-qaras, tu'sinik, ideyalar sistemasın qa'liplestiriw h'a'm basqalar.

Psixologiya pa'ni, oqıwshılardag'ı ruwxıy aktivliktin' ulıwmalıq nızamlılıqların u'yretse, geografiya oqıtıw metodikası oqıwshılardıń ruwxıy aktivligin, olardıń geografiyalıq bilimlerin o'zlestiriw menen baylanıslı bolg'an ta'replerin u'yrenedi. Geografiya predmetin oqıtıwda oqıwshılardıń jası, bilimi, pikirlew qa'biletin itibarg'a almastan turıp, olardıń oqıw iskerligine na'tiyjeli ta'sir etip bolmaydı. Sol sebepli geografiyanı oqıtıw metodikası psixologiya pa'ni menen baylanıslı.

Geografiya oqıtıw metodikası ekologiya pa'ni menen de tıg'ız baylanısqa. Mektep, akademiyalıq litsey h'a'm ka'sip-o'ner kollejlerindeki geografiya ta'liminde qorshag'an ortalıqtı qorg'aw h'a'm ta'biyiy resurslardan aqıl'g'a muwapıq paydalanıw ma'selelerine u'lken itibar berilgen. Baylanıstırıw ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursınan baslap (5-klass), ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde geografiya predmetlerinde ta'biyiy resurslardan aqıl'g'a muwapıq paydalanıw, ta'biyat nızamların saqlamastan turıp xojalıq aktivligin, olardıń aldın alıw h'a'm qorshag'an ortalıq ma'seleleri ko'rip shıg'ıl'g'an.

Geografiya oqıtıw metodikası tariyx, til h'a'm a'debiyat h'a'm basqada gumanitar pa'nler menen de baylanıslı. Mektep geografiyasında geografiyalıq bilimlerin rawajlandırıwdın', h'a'r bir materik h'a'm u'lkelerdin' ta'biyatı h'a'm onı o'zlestiriw tariyxın u'yreniw tariyxıy faktorların u'yreniw menen baylanıslı. Geografiyalıq atamalardıń tuwrı du'zilisi, olardıń talqılanıwı, kelip shıg'ıwı h'a'm mazmunın anıqlawda til u'yreniw nızamlılıqların h'a'm qag'ıydaları tiykarında alıp barıladı. Mektep geografiyasında ja'h'a'n, ma'mleketler h'a'm territoriyaların u'yreniwde, geografiyalıq qabıqtın' quramının' bo'limleri h'a'm ondag'ı protsesslerdi oqıwshılarg'a tu'sindiriwde ko'rkem a'debiyattag'ı da'liller, talqılawlar h'a'm su'wretlerden paydalanıladı. Geografiya oqıtıw metodikası ximiya, biologiya awıl xojalıg'ı pa'nleri menen de tıg'ız baylanıslı. Geografiyalıq qabıqtın' ximiyalıq sostavı, ta'biyattın' ximiyalıq elementler menen pataslang'anı h'a'm olardıń aldın alıw jolların u'yreniwde, mektep geografiyası ximiya pa'ninin' jetiskenliklerine tiykarlanadı. Geografiyalıq qabıqtın' tiykarg'ı komponentleri bolg'an topıraq, o'simlik qatlamı, h'aywanat du'nyası, tu'rli eginlerdi jetistiriw, olardıń o'zine ta'n qa'siyetlerin u'yreniwde mektep geografiyası, biologiya h'a'm awıl xojalıg'ı pa'nleri sisteması jetiskenliklerine tiykarlanadı.

Geografiya ta'liminde mag'líwmatlardí toplaw, h'a'zirgi zaman texnikalıq qurallarınan paydalanıwda mektep geografiyası matematika, statistika h'a'm xabar texnologiyaları ilimlerinin' jetiskenliklerine tiykarlang'an.

Ha'zirgi da'wirde geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalar qollanıwda h'a'm olardan paydalanıwǵ'a ilimiy metodologiyalıq tiykarları islep shıǵ'ılmaqta.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya ta'limi metodikası qaysı pa'nler menen baylanısqan?
2. Geografiya oqıtıw metodikası psixologiya pa'ni menen qanday baylanısqan?
3. Geografiya oqıtıw metodikası basqa pa'nler menen baylanısıw sızılmasın du'zin':

1. 4. Geografiyanı oqıtıwda ilimiy-izertlew jumısların sho'lkemlestiriw mashqalaları

Geografiya oqıtıw metodikasının' rawajlanıwı jan'a oqıtıw metodların islep shıǵ'ıw, komplekslerdi qa'liplestiriw, aldın'ǵ'ı metodlardı qollanıw menen baylanıslı. Usı mashqalalardı sheshiw pedagogikalıq analizlerde qollanılatug'ın h'a'r tu'rli metodlarg'a baylanıslı.

Geografiya oqıtıw metodikası boyınsha izertlew jumısların alıp barıwdın' baslang'ısh deregi, O'zbekstan Respublikasının' bilimlendiriw h'aqqındag'ı nızam, kadrlar tayarlawdın' milliy da'stu'ri h'a'm basqada h'u'kimet qararları bolıp esaplanadı.

Ha'r qanday ilimde izertlew metodların islep shıǵ'ıw h'a'm onı alıp barıw metodologiya h'a'm ilimiy izertlew metodları tu'sinikleri menen baylanıslı.

Metodologiya—bul qorshag'an ortalıqtı biliw h'a'm o'zlestiriw metodları h'aqqındag'ı ta'liymat.

İlimiy izertlew metodları—bul izertlew alıp barıw usılları.

Geografiya ta'limi metodikasında ilimiy izertlew materialları eki u'lken gruppag'a bo'linedi: eksperimental-empirikalıq metodlar h'a'm teoriyalıq metodlar.

Eksperimental-empirikalıq usıllar pedagogikalıq izertlewler basqışında qollanıladı, teoriyalıq usıllar mag'líwmatlardı teoriyalıq tiykarlaw h'a'm ulıwmalastırıw basqışında qollanıladı.

Geografiya ta'limin rawajlandırıwdın' da'slepki basqışlarında tiykarınan eksperimental-empirikalıq usılları qollanılg'an. Biraq XX a'sirdin' 2-yarımınan baslap geografiya oqıtıw metodikasının' teoriyalıq jaqtan rawajlanıwı na'tiyjesinde ol jeke didaktika pa'nine aylandı. Geografiya metodikalıq izertlewlerinde

teoriyalıq usıllar h'a'm onın' ayırım bo'limleri ken' qollanıla basladı. Ma'selen; sistemalı-strukturalıq izertlew, bilimlerde logikalıq didaktikalıq analizlew, oqıw materialının' strukturalıq-logikalıq h'a'm logikalıq tu'sinik analizi.

İzertlew usılları tan'lap alıwǵ'a qoyılǵ'an maqset h'a'm wazıypalardan kelip shıǵ'adı. Ma'selen: mashqalanın' aktualıǵ'ı, tiykarg'ı maqset h'a'm wazıypaların anıqlaw, ilmiy a'debiyatlardı teoriyalıq jaqtan analiz etiw h'a'm t.b. talap etiledi.

1. 4. 1. Teoriyalıq izertlew usılları

Teoriyalıq izertlew usıllarına a'debiyatlardı analiz etiw, statistikalıq-matematikalıq, tariyxıy, siyasiy h'a'm sistemalı usıllar kiredi.

A'debiyatlar menen islew usılları. Ha'r qanday ilmiy jumıs sol tarawda ja'riyalang'an a'debiyatlardı u'yreniw, analizlew h'a'm ulıwmalastırıw menen baslanadı. Usı usıl ja'rdeminde basqa izertlewshiler ta'repinen alıng'an mag'lıwmatlar toplanadı h'a'm ulıwmalastırıladı. Geografiya ta'limi metodikası to'mendegi tarawlar boyınsha a'debiyatlardan mag'lıwmatlar toplanadı h'a'm izertlenedi: ta'lim boyınsha ma'mleket ta'repinen shıǵ'arılǵ'an nızamlar, qararlar h'a'm basqada h'u'jjetler, biliw teoriiyası boyınsha filosofiyalıq a'debiyatlar, logikalıq, psixologiya h'a'm didaktika boyınsha mag'lıwmatlar u'yreniledi h'a'm analizlenedi: oqıtıw metodikası boyınsha ja'riyalang'an ilmiy jumıslar o'z aldına analizlenedi. A'debiyatlar menen tanısıp bolǵ'annan son', u'yreniletug'ın mashqalalanın' aktualıǵ'ı, onın' u'yreniliwi tiyis bolǵ'an ta'repleri anıqlanadı.

Sistematikalıq-matematikalıq usıl. Oqıtıw metodikası boyınsha alıp barılatusı izertlewler na'tiyjesinde esapqa alıw h'a'm olardı ulıwmalastırıw maqsetke muwapıq alıp barıladı. Mug'darlı ko'rsetkishlerdi tan'law, olardı ta'rtipke keltiriw, analiz etiw h'a'm metodikalıq izertlewlerde u'lken a'h'miyetke iye: Sebebi, olar ju'da' ko'p pedagogikalıq izertlewlerdin' o'lishemi esaplanadı. Mug'darlı ko'rsetkishler ja'rdeminde ta'rbiya h'a'm oqıtıwda qollanılatusı pedagogikalıq qurallardın' qanshelli paydalı ekenligi anıqlaw mu'mkin.

Salıstırmalı usıl. Bul usıl ja'rdeminde pa'ndegi h'a'm mektep geografiyasındag'ı bilimler sisteması, oqıtıw protsesinde qollanılatusı metodlar, oqıw quralları, bah'alaw usılları, sabaq tu'rleri kritikalıq jaqtan analiz etiledi. Bul izertlenip atırg'an mashqalanın' ulıwma h'a'm o'zine ta'n o'zgesheliklerin ashıp beriwge imkan beredi.

Tariyxıy usıl. Bul usıl ja'rdeminde u'yreniletug'ın metodikalıq mashqalanın' rawajlanıwı h'a'm o'zine ta'n qa'siyetleri ashıp beriledi. Bunnan basqa bul usılda belgili bir ma'selenin' ayırım da'wirlerde rawajlanıw u'yreniledi.

Sistemalı du'zilis usılı. Bul ulıwma pa'nler ishindegi izertlew usılı bolıp, XX a'sirdin' 70-jıllarınan baslap ilimiy izertlew jumıslarında ken' qollanıla basladı. Bul usıl bir pu'tin bolg'an geografiyalıq ortalıqtın' en' tiykarg'ı o'zgesheliklerin ashıp beriw, onın' quramalı du'zilisinin' da'rejelerin anıqlawdan ibarat. Geografiyanı oqıtıw metodikasında bul usıl ja'rdeminde birneshe sistemalg'a bo'linedi. Geografiya oqıtıw metodikasında oqıw materialları baslı sisteması sıpatında, al onın' bo'limleri kishi sistemalar sıpatında tan'lap alınadı.

Sistemalı- du'zilis usılları quramında logikalıq-du'zilis analizi bolıp, bul usıl ja'rdeminde oqıw materialının' du'zilisi h'a'm olardıń bayan etiliwinin' izbeizligi anıqlanadı. Sonday-aq bul usıl bir pu'tin geografiyalıq ortalıqtın' du'zilisini izertlewge imkaniyat beredi.

1. 4. 2. Eksperimental-empirikalıq usıllar

Eksperimental-empirikalıq usıllar qatarına tiykarınan mektep ta'jiriybesin u'yretiwge bag'darlang'an usıllar kiredi. Olar: baqlaw, anketa, mektep h'u'jjetlerin tekseriw usılları h'a'm pedagogikalıq eksperiment.

Baqlaw usılı. En' ken' tarqalg'an pedagogikalıq ta'jiriybe usılı esaplanadı. Bul usıl pedagogika protsessin biliwde en' kerekli usıllardan biri. Ha'r qanday oqıtıwshı sabag'ın baqlay alıw qa'biletine iye bolıwı tiyis. Baqlaw metodikası du'zilisi, mazmunı, tu'ri, baqlaw texnikası u'yrenilip atırg'an mashqalanın' a'h'miyeti h'a'm o'zgeshelikleri, izertlew metodlarına baylanıslı.

Baqlaw h'a'r tu'rli bolıp bag'darlaması, sho'lkemlestiriliwi h'a'm maqsetine qarap toparlarg'a bo'linedi.

Baqlaw obektleri oqıw jumısları, usılları, sabaqlarda oqıwshılardı sho'lkemlestiriw, u'ye tapsırma beriw, oqıtıw metodları, qurallardı tan'law esaplanadı.

Sorawnama (anketa) usılı. Bul usıl geografiya ta'liminde ken' qollanıladı. Bunda tu'rli metodikalıq mag'lıwmatlar ushın belgili bir bag'darda mag'lıwmatlar jıynaladı. Sorawnamanın' mazmunı oqıwshılar, oqıtıwshılar h'a'm metodistler ushın ayrıqsha islep shıg'arıladı. Ma'selen, «sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiya» predmeti boyınsha oqıtıwshı ushın sorawnama mazmunı oqıtıw metodların rawajlandırıw to'mendegishe bolıw mu'mkin:

1. Oqıwshılardıń aktivliligin janlandırıwda qanday usıllardan paydalanasız:
a) jan'a temanı oqıtıwda; b) oqıwshılar bilimin tekseriwde;
2. Sizin' sabaqlıg'ın ızda ko'birek qaysı metod tiykarg'ı esaplanadı?

3. Sizin' sabaqlıg'ın'ızda VIII-IX klass oqıwshılarının' jumısları ne menen parıqlanadı: a) karta menen isleydi; b) sabaqlıqtag'ı su'wretler h'a'm kesteler menen islesedi;

4. Oqıtıwshılar qa'biletin qanday qurallar h'a'm usıllar menen rawajlandırasız;

5. Oqıwshılarda biliw iskerligin qaysı da'rejede sho'lkemlestiresiz:

a) bilimlerde tayar h'alda beresiz be?

b) materialdın' tek bir bo'limin o'zin'iz tu'sindiresiz be?

v) temanı oqıwshılar o'z betinshe o'zlestireme?

Oqıwshılardan sorawnama o'tkiziw menen bir waqıttın' o'zinde h'a'r bir oqıwshıdan jeke sorawnama o'tkiziledi. Oqıwshılar ushın sorawnama mazmunı to'mendegi kestelerde berilgen.

Jan'a material qaysı usılda u'yrenilgende siz jaqsı este saqlap qalasız h'a'm jaqsı tu'sinesiz? Eger sabaqlıqtı jaqsı tu'sinsen'iz h'a'm eslep qalsan'ız «+» belgisin yaki tu'siniwge qıynalsan'ız «-» belgisin qoyın'.

Oqıwshılar ushın sorawnama.

1-keste

№	Jan'a temanı usılı	+	-
1	Oqıtıwshının' awızeki tu'sindiriwi		
2	Oqıtıwshı tapsırmasına muwapıq o'z betinshe jumıs orınlanıw		
3	Klassta gu'rın' o'tkeriw: a) oqıtıwshı sorawlarına juwap beriw, b) klasslası juwapı tiykarında juwmaq shıg'arıw		
4	Bilimlerdin' ma'lim bir bo'legin o'zin'iz berilgen tapsırma boyınsha karta h'a'm sabaqlıqlar menen islesiw arqalı alasız.		
5	Klasslaslar lektsiyası h'a'm xabarları		
6	Oqıtıwshının' tu'sindiriwi		
7	Atlas h'a'm sabaqlıqtag'ı kartalar menen islew		
8	Kinofilmler, videofilmler h'a'm diapozitivler menen islew		
9	Klassta sabaqlıq h'a'm xabar quralları menen islew		
10	Oqıtıwshı ja'rdeminde a'meliy jumıslar orınlaw		
11	Aling'an bilimler tiykarında jan'a temanı u'yreniw		
12	Ja'ne qanday usıllar sizdi jan'a temanı o'zlestiriwin'izge ja'rdem beredi.		

Sorawnama tiykarında aling'an mag'lıwmatlar matematikalıq usıllar menen qayta islenedi h'a'm ulıwmalastırıladı. Tu'rli wa'layatlardıń oqıw orınlarındag'ı sorawnamalardıń juwapları bir-birine durıs kelse, u'yrenilgen pedagogikalıq protsesslerdin' tuwrılıg'ın tastıyıqlaydı.

Pedagogikalıq eksperiment. Pedagogikalıq izertlewlerde en' ken' tarqalg'an usıllardan biri bolıp esaplanadı. Onın' ja'rdeminde h'a'r bir oqıtıw metodikaların' abzallıqların anıqlaw mu'mkin.

İ.S.Matrusov pikirinshe pedagogikalıq eksperiment, bul ta'jiriybe-sınaw, izertlewler na'tiyjesinde alıp barılǵ'an pedagogikalıq protsesslerdi baqlawǵ'a imkan beretug'ın ilimiy, ta'lim-ta'rbiya ta'jiriybesi esaplanadı. Pedagogikalıq eksperimenttin' maqseti u'yrenilip atırǵ'an qubılıslardıń nızamlılıqların anıqlaw, ol yamasa bul metodikalıq ma'selenin' a'h'miyetin ashıp beriw bolıp esaplanadı dep atap o'tken edi.

Pedagogikalıq eksperimentke qoyılaturǵın talaplar:

- pedagogikalıq eksperiment jetik da'rejede rejelestirilgen bolıwı kerek;
- ol metodologiyalıq jaqtan tiykarlang'an gipotezag'a su'yeniwi kerek;
- u'yrenilip atırǵ'an ma'sele o'zinde qarama-qarsılıqlardı h'a'm jan'alıqlardıń baslamaların ashıwı kerek.

Pedagogikalıq eksperiment o'tkiziletug'ın waqtı, u'yrenilgen h'a'diyseler quramı, sho'lkemlestiriliwine qarap h'a'r tu'rli bolıwı mu'mkin. Pedagogikalıq eksperimentler o'tkiziliw waqtına qarap qısqa h'a'm uzaq mu'ddetli, u'yrenilip atırǵ'an h'a'diysenin' quramına qarap a'piwayı h'a'm quramalı, sho'lkemlestiriliwine qarap ta'jiriybelik (bir topar oqıwshılar menen o'tkiziledi), ta'biyiy (bir klass yaki bir neshe mekteptegi bir tu'rli klasslar menen o'tkiziledi), kompleks eksperimentlerde ta'jiriybe ta'biyiy usıllar menen birikken jag'dayda qollanıladı. Aldına qoyılǵ'an maqsetine qaray pedagogikalıq eksperimentler tastıyqlawshı (a'meldegi nızamlardı), qa'liplestiriwshı, baqlawshı bolıp bo'linedi.

Pedagogikalıq eksperiment ja'rdeminde teoriyalıq jag'daylar tekserilip, ta'lim-ta'rbiya protsesi h'aqqında tolıq h'a'm anıq mag'lıwmat alıwǵ'a imkan beredi.

«Eksperiment» h'a'm «ta'jiriybe» tu'siniklerin aljastırmaw kerek. Eksperimental jumıslar anıq esapqa alınaturǵın sha'rayatlarda o'tkeriledi, onın' na'tiyjesinde anıq bir teoriyalıq bilimler alınadı. Sonın' ushın eksperiment na'tiyjesinde maqsetler a'melge asırıladı. Demek, eksperiment degende pedagogikalıq protsesste bolaturǵın nızamlı baylanıslardı u'yreniw tu'siniledi.

Ta'jiriybe jumısları ja'rdeminde islep shıǵılǵ'an usıllar oqıw protsesine qanday unamlı ta'sir ko'rsetkenligi anıqlanadı. Sonlıqtan bul usıl pedagogikalıq eksperiment na'tiyjesinde alıńǵ'an teoriyalıq bilimlerdi a'melde qollanıw mu'mkinligin anıqlawǵ'a ja'rdem beredi. Bunın' ushın oqıtıw eksperimental h'a'm tiykarǵı klasslarda bir waqıttın' o'zinde alıp barıladı.

Demek, ta'jiriybe jumısları eksperimental izertlewler tiykarında jaratılǵ'an metodikalıq sistemalardıń na'tiyjeliligin tekseriw quralı bolıp esaplanadı.

Bunnan basqa ja'ne to'mendegi usıllar bar:

- gu'rrin' usılı, bunda izertlewshi oqıtıwshılar, oqıwshılar h'a'm mektep ja'ma'a'ti menen belgili bir tema boyınsha gu'rrin'lesedi;

- mektep h'u'jjetlerin u'yreniw usılı. Bunda klass jurnalları, da'stu'rler oqıtıwshı h'u'jjetleri, oqıwshılardıń jazba jumısları, klasstan tıs jumıslar, o'z betinshe h'a'm a'meliy jumıslar h'u'jjetleri u'yreniledi;

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Metodologiya degende neni tu'sinesiz?
2. İlimiy-izertlew usıllarının' wazıypaları nelerden ibarat?
3. İzertlew usılları qanday usıllarg'a bo'linedi?
4. Sistemalı du'ziliw usılları qanday jag'daylarda qollaw mu'mkin?
5. Eksperimental-empirikalıq usıllar qanday bo'limlerden ibarat ekenligin so'ylep berin'.
6. Baqlaw obektine neler kiredi?
7. Sorawnama usılı qanday jag'daylarda qollanıladı?
8. Pedagogikalıq eksperiment h'aqqında so'ylep berin'.

1.5. Metodikalıq izertlewler basqışları

Ta'lim h'a'm ta'rbiya jumıslarının' maqseti h'a'm belgili bag'darlarda alıp barılıwı, olardıń na'tiyjeliligi pedagogikalıq jumıslardıń tuwrı sho'lkemlestiriliwi h'a'm olardıń na'tiyjelerine baylanıslı. Usı maqsetke baylanıslı metodikalıq izertlewler to'mendegishe basqışlarda alıp barıladı:

- ma'selenin' qoyılıwı;
- izertlew obekti h'a'm predmetin tan'law;
- izertlewdiń maqseti h'a'm onıń wazıypaların anıqlaw;
- baqlaw h'a'm eksperimental jumısların tikkeley u'yreniw tiykarında tekseriw;
- alıng'an mag'lıwmatlar h'a'm bilimler tiykarında teoriyalıq juwmaqlar islep shıg'ıladı h'a'm izertlew na'tiyjelerin tekseriw a'melge asırıladi.

Ma'seleni qoyıw basqışı. Usı basqışta tan'lang'an tema boyınsha a'debiyatlar u'yrenilip shıg'ıladı, na'tiyjede ma'selenin' tariyxı h'a'm teoriyası u'yreniledi, mektepler h'a'm joqarı pedagogikalıq ta'jiriybeler analiz etiledi. Bunıń na'tiyjesinde ma'selenin' qaysı ta'repleri tolıq h'a'm qaysı ta'repleri u'stirtin yaki ulıwma u'yrenilmegenligi anıqlanadı. Usı jumıs dawamında teoriyalıq ta'repleri analiz etiledi h'a'm oqıw protsessinin' anıq jag'dayı du'ziledi. Bunday izertlew **tastıyıqlawshi eksperiment** usılı dep ataladı. Bul basqıştıń aqırında izertlew jumıslarının' ken'eytilgen da'stu'r rejesi islep shıg'ıladı.

İzertlew obekti h'a'm predmetlerdi tan'law basqışı. Bul basqışta ma'selenin' o'zgesheliklerinen kelip shıqqan h'alda izertlew din' obekti h'a'm predmeti anıqlanadı. İzertlew din' obekti bul belgili bir klasta alıp barılatug'ın protsesstin' bazı bir ta'repleri bolıwı mu'mkin.

Ma'selen, 5-klassta oqıtılatug'ın «Ta'biyiy geografiya» baslang'ış kursında oqıwshılarda ta'biyattı baqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw jumısları pa'nnin' predmeti esaplanadı.

İzertlew din' maqset h'a'm wazıypaların anıqlaw basqışı. Usı basqış en' tiykarg'ı basqış bolıp esaplanadı. Maqset h'a'm wazıypaların' tuwrı h'a'm anıq islep shıg'ılıwı keyingi basqışlarda jumıslardı tuwrı h'a'm anıq rejelestiriwge h'a'm a'melge asırıwǵa ja'rdem beredi. A'dette maqset h'a'm wazıypalar real jag'dayǵa bah'a beriw tiykarında u'yreniletug'ın ma'selenin' o'zine ta'n qa'siyetlerinen kelip shıg'adı.

İslep shıg'ılǵ'an ideyalar dı sınaw. Bul basqışta pedagogikalıq eksperiment, baqlaw h'a'm basqa da usıllar arqalı islep shıg'ılǵ'an ideyalar tekseriledi, a'h'miyeti h'a'm na'tiyjeliligi bah'alanadı.

Teoriyalıq juwmaqlar islep shıg'ıw. İzertlew dawamında alıng'an na'tiyjeler ulıwmalastırıladı h'a'm juwmaqlar islep shıg'ıladı. Onın' tiykarında islep shıg'ılǵ'an ideyalar h'a'm ilimiy jag'daylardın' na'tiyjeliligi anıqlanadı, ol yaki bul metod tan'lap alınadı h'a'm jan'a metodikalıq sistema islep shıg'ıladı. Jan'a islep shıg'ılǵ'an metodikalıq sistemanın' abzallıǵ'ın anıqlawdın' tiykarg'ı o'lishemi bolıp, oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerinin' sıpatı esaplanadı. Sonın' ushın ayırım metodlardın' na'tiyjeliligin anıqlawda izertlewler eki parallel klasslarda alıp barıladı, yag'nıy eksperimental h'a'm a'piwayı. A'piwayı klasslarda sabaq qabıl etilgen metodıkanı qollanıw arqalı o'tkiziledi, eksperimental klasslarda bolsa, jan'a islep shıg'ılǵ'an usıl ja'rdeminde o'tkiziledi. Son'ınan eksperimental h'a'm a'piwayı klasslardag'ı oqıwshılar bilimleri salıstırıladı.

Metodikalıq izertlew basqışları (İ.S.Matrusov boyınsha)

2-keste

№	Basqışlar	Mısallar
1	İzertlew din' tiykarg'ı ma'selelerin anıqlaw	Sabaqlıq penen islew usılları
2	İdeyanı alg'a su'riw	Oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpesi to'mendegi jag'daylarda joqarı boladı: a) olar sabaqlıqtın' du'zilisi h'a'm metodikalıq ta'miynleniwi menen tanıs bolsa; b) sabaqlıqtın' metodikalıq u'skenelerdin' ayırım elementlerinen paydalanıw usılların bilse;

		v) oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin tekseriwde, sabaq protsesinde sabaqlıq ken' qollanılsa; g) sabaq dawamında sabaqlıqtag'ı tekst, kartalar, sanlar, su'wretler, kesteler, soraw h'a'm tapsırmalar menen islep barılsa;
3	Tiykarg'ı ma'seleni sheshiw h'a'm tekseriw barısında wazıypalardı anıqlaw	- tekst penen; - sanlı materiallar menen; - karta h'a'm su'wretler menen; - sabaqlıqtag'ı soraw h'a'm tapsırmalar menen;
4	İzertlew metodın tan'law	Sabaqlıqtın' metodikalıq qurallarının' analizi, baqlaw h'a'm eksperiment, sistemalı-quramlıq usılda u'yreniw
5	Ha'r bir wazıypanı sheshiw ushın eksperimental materiallardı tayarlaw	Sabaqtın' tu'rli basqıshlarda oqıwshılardıń o'z betinshe jumısları ushın tematikalıq h'a'm sabaq rejesi, tapsırmaları h'a'm didaktikalıq materialları oqıwshılardıń aqlıy h'a'm a'meliy h'a'reketleri ta'rtibi h'aqqında ko'rsetpeler islep shıg'ıw h'a'm h'.t.b.
6	İzertlewdiń na'tiyjelerin islep shıg'ıw	Sabaqlıq penen islew oqıwshılardıń bilim h'a'm qa'nigeligine qanday ta'sir ko'rsetgeni, sabaqlıq penen islewdiń qanday usılları jaqsı na'tiyje ko'rsetkenligin anıqlaw.
7	Aling'an na'tiyjelerdiń a'meliy a'h'miyetin ko'rsetiw	İzertlew na'tiyjeleri oqıwshılar ushın sabaqlıq penen islew boyınsha metodikalıq ko'rsetpe tayarlawda qollanıladı.

Son'g'ı waqıtlarda metodikalıq izertlewlerde sotsiologiyalıq ekspert h'a'm tekst usılları ken' qollanıлмақта. Sotsiologlar ta'repinen h'a'r tu'rli qa'nigelikler ortasında anketa sorawı o'tkizilip aling'an mag'lıwmatlar statistikalıq-matematikalıq usıllar ja'rdeminde qayta islenbekte, olardıń na'tiyjeleri tiykarında geografiya ta'limi mazmunına o'zgerisler kiritilmekte.

Ekspert usılında islep shıg'ılǵ'an ma'seleni sheshiw jolları anıqlanadı, ma'selen, geografiya ta'limi mazmunı, oqıtıw metodları h'a'm basqa da ma'selelerdi talqılawda qollanıladı. Bunda a'sirese ekspertler juwmag'ı analiz etiledi.

Test usılı h'a'zirgi da'wirde en' ko'p tarqalg'an usıllardan biri esaplanadı. Onıń na'tiyjeleri tiykarında h'a'r bir oqıwshının' h'a'm klasstın' bilim da'rejesin anıq bah'alaw mu'mkin.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Metodikalıq izertlewler qanday basqıshlarda alıp barıladı?
2. Metodikalıq izertlewler alıp barıw nelerden baslanadı?
3. İzertlewdiń maqset h'a'm wazıypaların anıqlaw tiykarları?
4. Test ja'rdeminde geografiya ta'liminde nelerdi anıqlawdı so'ylep berin'.

I I-BAP. GEOGRAFIYA TA'LİMİNİN' RAWAJLANIW TARIYXI

Geografiya pa'ni en' a'yyemgi pa'nler qatarına kirip, rawajlanıw tariyxı o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye basqışlarg'a iye. Ha'r bir basqışta geografiya pa'ninin' ayırım tarmaqları belgili sharayatlar ta'sirinde tez rawajlanıp kelgen.

2.1. A'yyemgi da'wirde geografiya pa'ninin' rawajlanıwı

A'yyemgi da'wirde geografiya pa'ni h'a'm ta'limnin' rawajlandırıwın 2-basqışqa bo'lip u'yreniw mu'mkin: geografiyalıq bilimlerdin' da'slepki toplanıwı; geografiya pa'ninin' qa'liplesiw h'a'm rawajlanıw basqışhı.

Geografiyalıq bilimlerdin' da'slepki toplanıwı eramızdan aldın'g'ı VII a'sirge shekem dawam etken, geografiyalıq bilimler a'yyemgi da'wirlerde adamlardın' mu'tajlıgı menen qollanıla baslag'an. Adamlardın' birinshi geografiyalıq bilimleri orındı o'lshew h'a'm en' a'piwayı kartalar du'ziwden ibarat bolg'an. Adamlardın' ten'iz boylap ju'ziwdi iske asıra baslawı geografiya pa'ninin' rawajlanıwına u'lken ta'sir etti. A'sirese kritliklerdin' Jer orta ten'iz boylap ju'ziwleri h'a'm Gibraltar qoltıg'ı arqalı Atlantika okeanına shıg'ıw, ju'da' ko'p geografiyalıq atamaldın' ju'zege keliwine alıp keldi. Bunday atamalarg'a Evropa h'a'm Aziya atamasın aytıw mu'mkin. Kritlikler ushın batıs ta'rep Evropa, shıg'ıs ta'rep Aziyanı bildirgen. Eramızdan buring'ı VII a'sirlerge kelip geografiya pa'nin rawajlandırıw orayı qa'dingı Gretsiyag'a ko'shti. Gretsiyada ju'da' ko'p pa'nler qa'liplesti h'a'm rawajlandı. Usı da'wirdegi ataqlı alımlardan Gomerdi aytıw mu'mkin. Ol ta'repinen XII a'sirde du'nya kartası du'zilgen. Usı kartada tiykarınan Jer orta ten'izi a'tırıp su'wretlengen.

Geografiya pa'ninin' qa'liplesiw basqışhı. (Eramızdan aldın'g'ı VII a'sirden eramızdın' V-VI a'sirlerine shekem) Usı basqışta kemeshiliktin' rawajlanıwı adamlardın' du'nya h'aqqındag'ı bilimlerinin' ken'eyiwi h'a'mde iri ma'mleketlerdin' ju'zege keliwi sebepli filosofiya pa'ni rawajlana basladı. Geografiya h'a'm basqa da pa'nler filosofiya quramında rawajlana baslag'an. Eramızg'a shekemgi VI a'sirge kelip jerdin' qa'liplesiwinde tu'rli pikir h'a'm ko'z-qaraslar payda boldı. Usı basqışta jer h'aqqındag'ı geografiyalıq bilimler Anaksimandr (eramızga shekem VI a'sir) du'nya kartasın sızg'an, jerdin' bo'liniwin du'zgen. Sonnan baslap geografiya pa'ni boyınsha iri shıg'armalar jazıla basladı. Olar geografiyalıq sabaqlıqlar ornın basqan. Aristotel ta'repinen bizin' eramızdan aldın'g'ı IV a'sirde jerdin' shar ta'rizliliği, jerde ıssılıq regionlarının' bar ekenligi da'lillenip du'nya kartası du'zildi. Onın' kartasına Gomer kartasındag'ı orınlar ja'ne de ken'eytirilip adamlar jasaytug'ın suwıq regionlar ajratıl'g'an. Aristotel ta'repinen du'zilgen du'nya kartasında Afrikanın'

arqa bo'limi, Aziya h'a'm Evropa materiklari su'wretlengen. Aziyadag'ı Hindstan, A'miwda'rya h'a'm Sırda'rya, Kaspiy ten'izi, Evropadag'ı İtaliya, Makedoniya, İshki (Orta) ten'iz, İbiriya h'a'm basqa orınlar su'wretlengen. Aristotel «Meteorologiya» kitabın jazg'an.

Geografiya predmeti boyınsha birinshi sabaqlıg'ın bizin' eramızdan aldın'g'ı Sh a'sirde Eratosfen jazdı h'a'm «Geografiya» atamasın ilimge alıp kirdi. Sabaqlıq u'sh bo'limnen ibarat bolıp birinshi bo'limge geografiyanın' rawajlanıw tariyxı, ekinshi bo'limde Jerdin' o'lshepleri, qurg'aqlıq h'a'm okeanlar shegaraları, klimatlar tu'sinigi berilgen, u'shinshi bo'liminde qurg'aqlıqtın' materikler h'a'm okeanlarg'a bo'liniwi h'a'm sol da'wirdegi iri ma'mleketler tu'sinigi berilgen. Bunnan tısqarı Eratosfen du'nya kartasın du'zgen h'a'm jerdin' o'lsheplerin anıqlag'an.

Eramızg'a shekem bolg'an II a'sirdin' aqırı h'a'm eramızdın' birinshi a'sirinde Strabon 17 tomliq «Geografiya» atlı shıg'armasın jazg'an, ma'mlekettanıwshılıq geografiyası rawajlandırılğ'an.

Usı da'wirde geografiya pa'ninin' rawajlanıwına ju'da' u'lken u'les qosqan Ptolomey jasag'an. Ol geografiyalıq kartalardı graduslıq tor menen du'ziw usılın oylap tapqan. Sol usılda du'nya kartasın du'zgen. Ol 8-tomliq «Geografiya» shıg'armasın jazg'an onda keltirilgen kartalar konus h'a'm stereografiyalıq proektsiyalarda du'zilgen. Arqa h'a'mme waqıtta kartalardıń joqarı bo'liminde su'wretlengen.

Demek, qa'dimgi dauirlerde-aq geografiya ataması payda bolg'an h'a'm pa'nge kiritilgen, du'nya kartası du'zilgen, geografiya predmeti boyınsha kitaplar h'a'm sabaqlıqlar du'zilgen. Kartalardıń graduslıq tor menen du'ziw usılı oylap tabılğ'an. Kartalardıń arqa ta'repi joqarı bo'liminde su'wretleniwi bekkemlengen.

2. 2. Orta a'sirlerde geografiya ta'liminin' rawajlanıwı

Orta a'sirlerde geografiya pa'ni h'a'm onı oqıtıw metodikası ja'ne de rawajlandı h'a'm teren'lesti. Jan'a kitap sabaqlıqlar jaratıldı, jan'a jerler ashılıwı menen du'nya kartası teren'irek anıqlana basladı.

Orta a'sirlerde geografiya ta'limi rawajlanıwın 2-basqışqa bo'liwimiz mu'mkin: orta a'sirlerdin' birinshi basqışında geografiya ta'liminin' rawajlanıwı; ullı geografiyalıq ashılıwlar basqışında geografiya ta'liminin' rawajlanıwı.

Orta a'sirlerdin' birinshi basqışında geografiya ta'liminin' rawajlanıwı. Bul basqışta geografiya ta'limi tiykarınan shıg'ıs ma'mleketlerde rawajlandı. Geografiya ta'liminin' usı basqışında to'mendegi na'tiyjeler alıng'an.

- IV a'sirde Aleksandr Kosma İndikollev ta'repinen du'nya kartası du'zildi. Onın' kartasında arqa Afrika, Evropa, Jer orta ten'iz, Aziya, Kaspiy ten'izi su'wretlengen;

VIII-IX a'sirlerde Axmed Al-Ferg'aniy astrolobiya a'sbabin jarattı. Onın' astronomiya sabaqlıg'ı bir neshe a'sirler dawamında Evropa ma'mleketlerinde tiykarg'ı sabaqlıq sıpatında qollanıldı;

- Muxammed İbn Al Xorazmiy IX a'sirde «Surat-al-Arz» atlı kitap jazg'an;

- Abu Rayxan a'l-Beruniy birinshi bolıp, globustı jarattı. Du'nya kartasın du'zdi. Geografiya pa'ninin' rawajlanıwına u'lken u'les qostı. Ol «Hindstan», «Minerologiya», «A'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler», «Geodeziya (matematikalıq geografiya)» atlı shıg'armalar jazg'an;

- Abu Ali ibn Sino releftin' ju'zege keliwinde ishki h'a'm sırtqı ku'shlerdin' ornı h'a'm a'h'miyetin ashıp berdi;

- Zaxiriddin Muxammed Babur o'zinin' «Baburnama» shıg'arması menen regionallıq geografiyanın' rawajlanıwına u'lken u'les qostı.

- «Baburnama»da keltirilgen mag'lıwmatlar tiykarında Orta h'a'm Tu'slik Aziya ma'mleketlerinin' orta a'sirlerdegi ta'biyiy sharayatı h'a'm xojalıg'ı h'aqqında pikir ju'ritiw mu'mkin.

Demek, orta a'sirlerdin' birinshi bo'limlerinde geografiyalıq bilimler ja'ne de ken'eytilgen h'a'm teren'lesken.

Ullı geografiyalıq ashılıwlar da'wirinde Evropada ilim ja'ne rawajlana basladı. Na'tiyjede du'nya a'h'miyetine iye bolg'an ashılıwlar islendi. 1492-jıl Xristofor Kolumb ta'repinen Amerika materigi ashıldı. 1498-jılı Vasko-da-Gama Portugaliya ekspeditsiyası Afrikanı aylanıp o'tıp, Evropadan Hindstang'a ten'iz jolın ashtı. 1519-1521-jılları Fernando Magellan basshılıq etken İspaniya ekspeditsiyası okean boylap du'nya aylana sayaxatın a'melge asırdı h'a'm jerdin' shar ta'rizli ekenligin ja'ne bir ma'rte da'lilledi. 1650-jılı Golland alımı B.Vareniy «Ulıwma geografiya» atlı shıg'armasın' jazdı. Usı shıg'armada ol geografiyanı eki bo'limge, yag'nıy ulıwma h'a'm jeke bo'limge bo'ledi.

2. 3. İlimiy geografiyalıq izertlewler da'wirinde geografiyalıq ta'limnin' rawajlanıwı

XVII a'sirden baslap Jer ju'zi ta'biyatın u'yreniw boyınsha arnawlı ekspeditsiyalar sho'lkemlestirile baslandı. Geografiyalıq mag'lıwmatlardın' jıynalıwı h'a'm olardı ulıwmalastırıw tiykarında iri ilimiy h'a'm a'meliy

na'tiyjeler alındı. XVII a'sirdin' ortalarına deyin geografiya o'z aldına predmet sıpatında oqıtılmaytug'ın edi. Geografiyalıq bilimler «ma'mlekettanıw» kursları quramında beriletug'ın edi. Ullı geografiyalıq ashılıqlar h'a'm ilimiy geografiyalıq izertlewler basqışhı na'tiyjeleri ta'sirinde geografiya pa'nine bolg'an itibar ku'sheydi. Na'tiyjede XVII a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap Batıs Evropa ma'mleketleri mekteplerinde geografiya o'z aldına predmet sıpatında oqıw da'stu'rine kiritildi. XVIII a'sirden baslap bolsa, geografiya h'a'mme mekteplerde oqıtılattug'ın boldı. XVIII a'sirge deyin mekteplerdin' iykemlesiwine qaray geografiyanın' belgili bir tarmag'ı oqıtılar edi.

Matematikalıq – navigatsiya mekteplerinde matematikalıq geografiya, basqalarında siyasiy geografiya oqıtılattug'ın edi. Siyasiy geografiya tiykarınan ma'mleketler tu'siniginen ibarat bolg'an. XVIII a'sirdin' baslarında İ. Pobper (1719) «Jer sharının' qısqasha tu'sinigi» sabaqlıg'ın shıg'ardı. Usı da'wirde golland alımı B.Vareniy «Bas geografiya» atlı ataqlı shıg'armasın jazdı. XVIII a'sirdin' birinshi yarımında geografiya oqıtıw metodikası Gollandiya h'a'm Germaniyada rawajlandı. Ju'da' ko'p sabaqlıqlar ja'riyalandı. Biraq bul sabaqlıqlardın' mazmunı tiykarınan atamalar, mag'lıwmatlar h'a'm sanlardan ibarat bolg'an. Oqıwshılar olardı yadlaw formasında o'zlestiretug'ın edi.

Rossiyada geografiya pa'ni metodikasının' rawajlanıwında M.V.Lomonosov, X.Chebotarev u'lken xızmet etti.

XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında X.Chebotarev «Rossiya imperiyasının' geografiyalıq h'a'm metodikalıq tu'sinigi» atlı sabaqlıqların baspadan shıg'ardı. Usı da'wirde geografiya eki klassta oqıtılğ'an. III-klassta ulıwma geografiya, IV-klassta Rossiya geografiyası oqıtılğ'an.

XIX a'sirdin' baslarında Evropa ma'mleketleri h'a'm Rossiyada barlıq oqıw orınlarında geografiya ta'limi jolğ'a qoyıldı. 7-jıllıq gimnaziyalardın' 3-klasınan VII-klasına shekem geografiya predmeti u'yrenilgen. Geografiya predmeti boyınsha h'a'ptelik saatlar mug'darı 14- saattı quradı. Usı da'wirde E.F.Zayavalov, K.P.Arsenov avtorlıg'ındag'ı sabaqlıqlar tiykarında geografiya predmeti u'yrenilgen.

XIX a'sirdin' ekinshi yarımında geografiya ta'liminin' rawajlanıwında K.D.Ushinskiy, D.D.Semënov jumısları tiykarg'ı orındı tutqan. K.D.Ushinskiy geografiya oqıtıwdın' bir neshe printsiplerin islep shıqqan. D.D.Semënov «Uroki geografii» (Geografiya sabaqları) atlı sabaqlıg'ın jazg'an. Bul sabaqlıqta to'mendegi metodlar ajratılğ'an:

- analitikalıq-da'slep jerdi ulıwma u'yrenip, keyin onın' bo'limlerin u'yreniw;

- semantikalıq-da'slep o'z aldına orınlardı u'yrenip, keyin jerdi bir pu'tin h'alında u'yreniw;
- konstruktiv-oqıwshılar karta sızıw waqtında jer ju'zinin' tiykarg'ı formaları menen tanısadı;
- baylanıstırıwshı- u'yrenilip atırg'an qubılıslar arasındag'ı o'z-ara baylanıslarg'a u'lken itibar beriw;
- toparlastırıwshı - h'a'r tu'rli geografiyalıq obekt, h'a'diyse h'a'm protsesslerdi toparlarg'a salıstırıwrg'a tiykarlanadı.

XX a'sirdin' baslarında geografiya oqıtıw metodikasının' rawajlanıwında D.N.Anuchin, N.Raevskiy, A.Sokolev, E.Petri, Ya.Rudnov, V.Budinov, S.Arjanov h'a'm basqalardıń miynetleri u'lken a'h'miyetke iye. Usı alımlar ta'repinen Oberlender metodikası qa'liplestirildi h'a'm ja'ne de rawajlandırıldı.

XX a'sirdin' 20-jıllarınan bu'ring'ı awqam ellerinde 9-jıllıq miynet mektepleri sho'lkemlestirildi. (1-basqısh I-IV klasslarda ekinshi basqısh VI-IX klasslar geografiya ta'liminin' maqseti h'a'm mazmunı o'zgeredi. 1921-jıl D.N. Anuchin ta'repinen birden-bir geografiya da'stu'ri islep shıg'ıldı, bug'an shekem h'a'r bir rayon h'a'm mektep o'zinin' da'stu'rine iye bolg'an. D.N.Anuchin da'stu'rine muwapıq III klassta o'z awılı, qalası, rayonnnın' geografiyası; IV klassta ma'mleket, tu'rli regionlardın' ta'biyatı; V klassta «materikler geografiyası», VI-VII klasslarda Rossiya geografiyası, VIII klassta ekonomikalıq geografiya, IX klassta astronomiya h'a'm astrologiya o'tilgen.

XX a'sirdin' 25-30 jıllarında geografiya ta'limine itibar ja'ne de pa'seydi. 1924-jıldan mektepler jan'a da'stu'rge o'tti. Bul da'stu'r boyınsha o'z aldına pa'nler emes, al ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq pa'nler tiykarı sıpatında o'tiler edi. 1927-1928-jıldan baslap geografiya ja'ne o'z aldına pa'n sıpatında oqıtıla basladı. 1934-jıl 15 mayda geografiyanı oqıtıw boyınsha arnawlı qarar shıqtı. Onda geografiyanı oqıtıwdın' sapasının' ju'da' to'menligi sing'a alındı. Usı qararg'a muwapıq geografiya pa'ni u'sh buwing'a bo'linip oqıtıla baslandı: baslang'ısh 3-klassta o'zi jasaytug'ın orınnın' ta'biyiy geografiyası, 4-klassta ta'biyat zonaları, 5-klassta ulıwma ta'biyiy geografiyası, 6-klassta materikler ta'biyiy geografiyası, 7-klassta ma'mleketlerdin' ta'biyiy ekonomikalıq geografiyası bolıp saatlar mug'darı ko'beytildi.

«Geografiya v shkole» jurnalı baspadan shıg'a basladı. 1958-jıl dekabrde mektep h'aqqındag'ı qarar qabıl etildi. Onda o'z u'lkesi geografiyasın u'yreniwge u'lken itibar berildi. İlimiy-izertlew institutlarında geografiya metodikası laboratoriyaları sho'lkemlestirildi.

Geografiya oqıtıw metodikası boyınsha bir qatar sabaqlıqlar A.V.Darinskiy, İ.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova h'a'm basqalar ta'repinen baspadan shıqtı.

2.4. Shet ellerde geografiya ta'limi

Keyingi on jıllıqlarda geografiya oqıtıwshıların tayarlaw h'a'm olardıń qa'nigeligin arttırıw sisteması bir qansha joqarı basqıshqa ko'terildi. Ha'zirgi ku'nde geografiya ta'limi du'nyanın' ko'p g'ana ma'mleketlerinde u'sh bag'darda alıp barılmaqta.

1. Ha'mme oqıwshılar ushın birden-bir oqıw rejesi h'a'm da'stu'ri tiykarında (Shıg'ıs Evropa h'a'm buring'ı awqam ornında ju'zege kelgen ma'mleketlerde);

2. Ha'mme oqıwshılar bir neshe tiykarg'ı pa'nler qatarında ayırım kurslardı fakultativ tu'rde u'yreniw (AQSh, Ullı Britaniya, Kanada, Evropanın' ko'pshilik ma'mleketlerinde).

3. Ha'mme oqıwshılar ushın u'yreniw ma'jburiy bolg'an pa'nler qatarında qosımsha fakultativ shınıg'ıwlar (Filippin, Frantsiya, Yaponiya h'a'm ko'pshilik ma'mleketlerde) o'tkiziw.

Birinshi toparg'a kiriwshi ma'mleketlerde geografiya ta'limi tiykarınan ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiya kurslarınan quralg'an. Bul kurslar qala h'a'm awıllıq orınlarında barlıq mekteplerde ulıwma reje tiykarında o'tkeriledi.

Ekinshi topar ma'mleketlerinde geografiya bilimleri arnawlı pa'nler ta'rizinde emes, al integratsiya (birikpe) ta'rizinde, basqa pa'nler quramına qosılıp ketken. Bunday mamleketlerde geografiyanı teren' u'yreniwdi qa'lewshiler arnawlı fakultativ shınıg'ıwlar arqalı g'ana o'z bilimlerin asırıw mu'mkin.

Sol sebepli bul topardag'ı ma'mleketlerde geografiya ta'limi boyınsha tek birden-bir ma'mleketlik reje joq, h'a'r bir oqıtıwshı o'z ko'z-qarası tiykarınan kelip shıqqan jag'dayda oqıw bag'darlamasın du'ziwi mu'mkin. Ma'selen, AQSh-da 1700 den artıq okrug bolıp, olardıń h'a'mmesinde o'zine ta'n bolg'an geografiyalıq ta'limge iye h'a'm bir-birine uqsamaytug'ın bag'darlamalar boyınsha jumıs alıp barıladı.

U'shinshi topar ma'mleketlerinde geografiya ma'jbu'riy u'yreniletug'ın pa'nler qatarına kirmeydi h'a'm onı fakultativ shınıg'ıwlar arqalı u'yreniw tiykarg'ı orındı iyeleydi. Ulıwma alg'anda, Evropa h'a'm Amerikanın' rawajlang'an ma'mleketlerinde h'a'mme oqıwshılar ushın ma'jbu'riy bolg'an pa'nler qatarında, h'a'r tu'rli quramalılıqtag'ı fakultativ kurslar tu'ri ken' tarqalg'an.

Du'nya ta'jiriybesinde 3 basqışlı bilimlendiriw sisteması tiykarg'ı esaplanadı, yag'nıy, baslang'ışh mektep 1-4 klass, orta basqışh 5-9 klass, joqarı basqışh 10-12 klass.

Ha'r bir basqışhda geografiya ta'limi o'zine ta'n maqsetke iye. Ma'selen: birinshi basqışh mekteplerinde geografiya ta'liminin' tiykarg'ı maqseti do'gerek a'tiraptı u'yreniw. Ekinshi basqışhta o'z ma'mleketimizdin' turmısın u'yreniw h'a'm za'ru'r qa'nigelikler h'aqqında mag'lıwmatlar alıw, ta'limli ko'nlikpe h'a'm uqıplardı jetilistiriwden ibarat. U'shinshi basqışhtag'ı mekteplerde adamzattın' global ma'seleleri h'a'm du'nya xojalıg'ın u'yreniwden ibarat.

Bilimlendiriwdegi na'tiyjelilik kriteriyası onın' xalıq aralıq standartlarg'a juwap beretug'ınıg'ı menen belgilenedi. Bunın' ushın ja'h'a'n pedagogikasında, a'sirese geografiya ta'limindegi o'zine ta'n ta'replerin oqıtıwshılar moyına ju'klew u'lken a'h'miyetke iye.

Birinshi bag'dar ta'repdarlarının' pikiri oqıw rejesinde geografiyanı o'z aldına pa'n sıpatında ku'ndelikli oqıtıwdı a'melge asırıw bolsa, ekinshi bag'dar ta'repdarları geografiyanı basqa oqıw pa'nleri menen integratsiya (birikpe) ta'rizinde kosıp oqıtıwdı da'lillep beriwge urınadı.

Oqıw pa'nlerin biriktiriw barısında AQSh du'nyada jetekshi orındı iyeleydi, 40-50-jıllardag'ı ta'lim reformasında geografiya ma'jbu'riy u'yreniletug'ın pa'nler qatarınan shıg'arıp taslandı, tariyx h'a'm ja'miyet tanıw menen birlestirildi. Geografiyanı bunday oqıtıw oqıwshılarg'a bir qansha qıyınshılıklardı tuwdıradı. Na'tiyjede geografiya ta'liminin' sıpatı ju'da' pa'seyip oqıwshılar za'ru'r ko'nlikpe h'a'm bilimlerine iye bolmay qaladı. Ma'selen: Michigan universitetinin' geografiya fakultetinde oqıw ushın arza bergen 400 oqıwshının' yarımı geografiyanı tek g'ana baslang'ışh klasslarda oqıg'anları belgili boldı. Sol sebepli h'a'zirgi ku'nde AQSh-ta geografiyanı o'z aldına pa'n sıpatında tiklew ushın gu'respekte.

Du'nyanın' ko'p g'ana ma'mleketlerinde pa'nlerdi u'yreniw oqıwshılardıń qa'lewi boyınsha a'melge asırıldı. Bul toparg'a kiriwshi ma'mleketlerde ma'jbu'riy pa'nler sanı 7-8 den aspaydı. Ma'selen, Finlandiya h'a'm Shvetsiyada fin h'a'm shved tili, ekonomika h'a'm sotsiologiya, biologiya, ximiya, ingliz tili, din h'a'm sport ma'jbu'riy pa'n bolıp esaplanadı.

Fin ma'mleketlerinde 9-jıllıq ma'jbu'riy ta'limnen keyin klassız gimnaziylar ken' tarqalg'an. Bunday gimnaziyalarda oqıwshı yaki oqıwshılar toparı o'zine oqıw rejesi du'zedi. Bunday reje gimnaziyalarda kurs basshıları ta'repinen tastıyıqlanadı.

Gimnaziyada oqıw jılı 6 da'wirge bo'linedi. Ha'r bir da'wir 6 h'a'pteden ibarat bolıp, kurslar 32-saattı quraydı. Ha'r bir pa'n kursta birewden ku'nine bir saattan oqıladı. Gimnazist ku'nine 4-7 saat oqıydı. Sport sabaqlıqları shınıg'ıwlarınan keyin o'tkiziledi. Ha'r da'wir juwmag'ında oqıwshılar bilimi bah'alanadı. Eger oqıwshı qanaatlandırarsız bah'a alsa, ol sol kurstı qaytadan tın'laydı.

Aytarlıqtay ko'pshilik ma'mleketlerde geografiya ta'limi sisteması ma'mlekettin' siyasiy sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq sisteması menen baylanıslı.

Ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyanı u'yreniwge tiykarlang'an buring'ı Awqamda h'a'm Shıg'ıs Evropa ma'mleketlerinde ta'biyat h'a'm xojalıqtın' rawajlanıw nızamları, ja'miyet h'a'm ta'biyat ortasındag'ı baylanıslar, qorshag'an ortalıq ma'seleleri geografiya ta'liminin' tiykarın quraydı.

Rawajlang'an ma'mleketlerde geografiya ta'liminin' mazmunı, sıpatı jag'ınan joqarı bolıp, oqıwshılarda belgili ko'nlikpelerdi qa'liplestiriwge qaratılğ'an. Bul ma'mleketlerde geografiya ta'limi ko'birek mashqalalardı, tu'rli teoriya h'a'm nızamlardı, kategoriyalardı u'yreniwge bag'ishlang'an bolıp, oqıwshılarg'a o'zlestiriwde bir qansha qıyınshılıqlar tuwdıradı.

Geografiya ta'liminde h'a'r tu'rli lektsiyalar, oyınlar, debatlar ken' qollanıladı. Ma'selen: oqıwshı bir kompaniyanın' prezidenti sıpatında pikirleydi, jumıs alıp baradı, o'zi na'tiyjeler shıg'aradı. Ulıwma bunday ta'limnin' tiykarg'ı maqseti oqıwshılardıń kelesi turmısqa, yag'nıy isbilermenlikke tayarlawdan ibarat.

Ha'r tu'rli ma'mleketlerdegi geografiya oqıw sabaqlıqları h'a'm qollanbaların analiz qılıw sonı ko'rsetedi, olarda joqarı kurstı oqıw ushın bir neshe qollanba shıg'arıladı. Ko'pshilik jag'daylarda olar qızıqlı mag'lıwmatlarg'a bay bolıp, xabarlıq sıpatqa iye. Bunday qollanbalarda lektsiya 20-30 %-in, ko'rgizbelilik 20 %-in, statistika 20 %-in, soraw h'a'm tapsırmalar 20 %-in quraydı.

Kitaptag'ı ko'rinisler og'ada sapalı bolıp, to'mengi klasslar qollanbalarında derlik kartalar joq, olardıń ornın karta sxemalar iyelegen. Tekste derlik sanlar ushıramaydı, bar bolsa de tek, salıstırmalı xarakterge iye, olar en' pa's, en' joqarı, en' kishi, en' ba'lent, en' uzın sıyaqlı ta'rizde berilgen.

Tema yaki bo'limnen keyin qoyılatug'ın sorawlar h'a'm tapsırmalar tema mazmunın ko'rsetiwi de mu'mkin. Qoyılatug'ın sorawlar ma'sele, tapsırmalar, diskussiya sorawları, a'meliy oyınlar ta'rizde berilgen. Oqıwshılar ushın shıg'arılğ'an geografiya sabaqlıqlarında kompyuterler menen jumıs islew ushın arnawlı sorawlar, qızıqlı tapsırmalar, matematikalıq-statistikalıq usıllar, tu'rli

oʻyinlar, test taʼrizinde geografiyalıq bilimlardi iyelewge ken' orın berilgen. Oqıwshılar olardı g'a'rezsiz orınlaw protsesinde izertlewshi rolin oynaydı. Demek, geografiya sabaqlarında rawajlang'an ellerdin' geografiya bilimi metodikasında jetekshi orındı iyeleydi.

Ullıbritaniya geografiya bilimlendiriwinin' ku'shli ta'repleri to'mendegilerden ibarat:

- bilimnin' teoriyalıq ta'replerin ku'sheytıw, onda zamanago'y izertlew metodların ko'birek u'yretiw.

- geografiya bilimlendiriw protsesinde psixologiyalıq-pedagogikalıq izertlew metodlarınan paydalanıw, oqıwshılardı gipotezalar du'ziwge u'yretiw.

- sabaqlıqta h'a'r tu'rli mazmundag'ı eksperimentler sho'lkemlestiriw, ko'z aldına keltiriw, tu'sinik h'a'm h'a'r tu'rli ko'z-qaraslardı qa'liplestiriw metodlarına ken' orın berilgen. Sebebi bir usılda sınaw bilimlendiriwdi sho'lkemlestiriw formalarında birqansha h'a'lsiz esaplanadı.

- o'tilip atırğ'an temanı avtor pikiri tiykarında h'a'm og'an qarsı tiykarda u'yreniw.

- birinshi basqısh mekteplerinde geografiya 3-klasstan baslanadı h'a'm 9-klassta tamamlanadı. 3-4 klassta o'z ma'mleketi menen qon'sı arqa ma'mleketlerdin' ta'biyatı h'a'm xojalıg'ına tiyisli ma'seleler beriledi.

Gimnaziyanın' birinshi jılında geografiya ma'jbu'riy pa'n sıpatında u'yreniledi, basqa klasslarda bolsa, oqıwshılar qa'lewine qaray arnawlı pa'n sıpatında u'yreniw mu'mkin. Finlandiyada oqıw rejesi tez-tez almasırlılıp turıladı.

Vengriya mekteplerinde geografiya ta'limi 7-jıl dawam etedi. 4-jıl tiykarg'ı (5-8 klass) h'a'm 3 jıl (9-10-11 klass gimnaziya) sabaqlıqlar h'a'ptede 2- saat. Geografiya ta'limi protsesinde 65% waqıt jan'a temanı bayan qılıwg'a, 3% ekskursiyag'a, 29% a'meliy shınıg'ıwılg'a ajratıladı. Keyingi waqıtlarda Vengriya gimnaziylarında geografiyag'a ajratılğ'an sabaqlardın' artıwı baqlanbaqta.

Keyingi jıllarda rawajlanıp atırğ'an ma'mleketlerde xalıq bilimlendiriwine u'lken itibar berilmekte. Ma'selen: Aziyanın' ko'p g'ana ma'mleketlerinde keyingi 30-40 jıl ishinde xalıq ta'limi ushın ajratılğ'an qarejetler 20 eseden artıq o'sti. A'sirese, Malayziya, Saud-Arabiya, İordaniya, Singapur, Qubla Koreya, Tailand, Siriya, Hindstan, Pakistan, Turkiya sıyaqlı ma'mleketlerde xalıq ta'limi rawajlanıwı bir qansha joqarı boldı.

Aziyadag'ı ko'pshilik ma'mleketlerde ma'jbu'riy ta'lim 5 jıldan 10 jılğ'a shekem, orta mektepti oqıwdı dawam ettiriw 4 jıldan 8 jılğ'a shekem o'sti.

Geografiya oqıw bag'darlamaları ko'pshilik ma'mleketlerde bir tu'rde bolıp, ma'mlekettin' ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyasın u'yreniwge bag'ishlandı.

Keyingi waqıtlarda rawajlanıp atırǵan ma'mleketlerde oqıw bag'darlamaları geografiya sabaqları ma'mleket xalıq xojalıǵı talabın itibarg'a alg'an h'alda du'zetilmekte h'a'm jaratılmaqta.

Shet el ma'mleketlerinde geografiya ta'liminde en' ko'p qollanılatug'ın usıllar to'mendegiler esaplanadı.

Evristikalıq sa'wbetlesiw metodi. Bunda tiykarg'ı itibar oqıwshılardı ko'birek o'z betinshe bilim alıwg'a, o'z u'stinde islewge u'yretiwden ibarat. Kartinalar, h'a'r tu'rli h'u'jjetler, qurallar tiykarında ma'seleler h'a'm sorawlar oqıwshılar dıqqatına usınıladı.

Bunday usılda oqıtıw, ko'binese AQSh, Ullı Britaniya, Jan'a Zelandiya, Batis Evropa ma'mleketlerinde ken' tarqalg'an.

Tarqatpa kartochkalar usılında h'a'r tu'rli sızılmalar, kesteler, kartalar h'a'r tu'rli qa'teliklerge jol qoyılıp du'ziledi h'a'm tarqatıladı, oqıwshılar jol qoyılǵ'an sol qa'telerdi o'z betinshe tabıwları talap etiledi. Ha'r tu'rli mısallar h'a'm ma'selelerdi sheshiw oqıwshılardıń sabaqqa bolǵ'an qızıǵ'ıwshılıqların asıratug'ın bolǵ'anlıǵı sebepli olardan ken' qollanıladı. Sonın' menen birge oqıwshılarda isbilermenlik, shaqqanlıq pazyletlerin qa'liplestiriw ushın da ko'birek mısallar h'a'm ma'selelerden paydalanıladı. Tayar o'nimdi qay jerde satıwda transport qa'rejetlerin anıqlaw, miynet resurslarınan o'nimli paydalanıw sıyaqlı mısal h'a'm ma'seleler sheshimisiz a'melge aspaydı.

Statistikalıq derekler menen islesiw, kartografiyalıq qollanbalardan paydalanıw, matematikalıq modellestiriw ken' tarqalg'an oqıtıw usılları esaplanadı. A'sirese diskussiya, tartısıwlar rawajlang'an ma'mleketler geografiya ta'liminde ken' tarqalg'an.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. A'yyemgi ma'mleketlerde qaysı alımlar geografiya pa'nin h'a'm oqıtıw metodikasın' rawajlandırıwg'a u'lken u'les qosqan?
2. Orta a'sirlerde geografiyanı h'a'm metodikanın' rawajlanıwına u'lken u'les qosqan alımlardı aytıp berin'.
3. İlimiy geografiyalıq izertlewler da'wirinde oqıtıw metodikası boyınsha qanday sabaqlıqlar jaratılǵ'an?
4. Oberlender geografiya metodikasında qanday metodlarg'a ajratılǵ'an?
5. XX a'sirde shet ellerdin' qaysı ma'mleketlerinde geografiya ta'limi jaqsı rawajlang'an?

III-BAP. O'ZBEKSTANDA GEOGRAFIYA TA'LIMININ' RAWAJLANIWI

Orta Aziyada, sonin' ishinde O'zbekstanda geografiya ta'liminin' rawajlanıwı uzaq tariyxqa iye. Orta a'sirlerde geografiya ta'liminin' orayı shıg'ısqa ko'shken. Usı da'wirdin' ullı geograflarının' ko'pshilik bo'limin u'lkemizden jetisip shıqqan ullı alımlar quraydı. Olarg'a Axmad Ferg'aniy, Muxammad Xorezmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ulug'bek, Zaxiriddin Muh'ammad Babur h'a'm basqalar kiredi.

3.1. XIX a'sirdin' aqırı h'a'm XX a'sir baslarında geografiya ta'liminin' rawajlanıwı

Usı da'wirde u'lkemizde geografiya ta'liminin' rawajlanıwı «Rus tuzem» mekteplerinin' ashılıwı h'a'm usı mektep oqıwshıları ushın sabaqlıqlar h'a'm oqıw qollanbalar jaratılıwı menen baylanıslı. Sol sebepli XIX a'sirdin' aqırı XX a'sir baslarında o'zbek tilinde ju'da' ko'p sabaqlıq h'a'm qollanbalar baspadan shıqtı. Usı da'wirde geografiya pa'ninin' rawajlang'anlıg'ı belgili sebeplerge baylanıslı bolg'an. Sonin' ishinde Rossiya Orta Aziyanı basıp alg'annan son', onı basqarıw ushın rus tilin biletug'ın jergilikli millet wa'killeri za'ru'r edi. Ekinshi ta'repinen, XIX a'sirdin' aqırlarında Tu'rkstanda milliy oyanıw da'wiri baslandı, yag'nıy jadidshilik da'wirinde milletlestiriwdi ja'ne de ku'sheytiriw maqsetinde jan'a usıl mektepleri ashıla baslandı.

Usı mekteplerde geografiya pa'nin oqıtıwg'a ayırıqsha itibar berilgen. Jadidshilik da'wirinde baspadan shıqqan geografiyalıq sabaqlıqlar h'a'm qollanbalardıń jaratılıw tariyxı O.Muminov (1986 j), B.Qasimov (1999 j), D.Alimova h'a'm D.Rashidova (1998 j), H.Vah'obov h'a'm N.Alimova (2001 j) h'a'm basqalar ta'repinen u'yrenilgen.

O.Muminov mag'lıwmatına muwapıq 1870-jıldan baslap o'zbek tilinde «Tu'rkstan wa'layatı» gazetasında baspadan shıg'a basladı. Gazeta betlerinde geografiyag'a tiyisli ju'da' ko'p maqalalar dag'aza qılına baslandı. Onda Mah'mudxoja Bexbudi, Zokirjan Furqat h'a'm basqalardıń sayaxatnamaları h'aqqındag'ı mag'lıwmatları dag'aza etile baslandı. Bul sol da'wirdegi zıyalılardıń ko'z qarasına u'lken ta'sir ko'rsetti. XIX a'sirdin' 80-jıllarında Tu'rkstanda «rus-tuzem» mekteplerin sho'lkemlestiriw baslandı. Usı mektepler ushın 1890-jılда nemets alımı A.Geykiydin' «Jer h'aqqındag'ı ilimnen aling'an so'zler» atlı kitabı 1899 h'a'm 1901-jılları baspadan shıqtı. 1910-jıldan son' rus-tuzem mekteplerinin' 3 h'a'm 4 klassları ushın h'a'ptesine 4 saat geografiya sabag'ı oqıw rejesine kiritilgen, bul sırtqı pa'nlerge qarag'anda bir qansha ko'p edi.

Tashkentte 1900-jılı «Jan'a usıl» mektebi ashıldı. Bul mekteplerde geografiyag'a ayrıqsha itibar berildi. 1905-jıl Samarqandtag'ı jan'a usıl mektepleri ushın o'zbek tilinde «Tu'rkstan h'a'm onda oqıtıw ma'mleketler kartası» baspadan shıg'a basladı. Sonnan son' o'zbek tilinde qatar sabaqlıq h'a'm qollanbalar baspadan shıg'a basladı. 1909-jıl Fotix Karimnin' geografiya pa'ni boyınsha sabaqlıg'ı Orenburgda baspadan shıqtı. 1914-jıl Muh'ammad Amin Karimiydin' «Jug'rofiya riëziy» (Matematikalıq geografiya) 4-5 klasslar ushın, 1915-jıl «Jer ju'zi» sabaqlıg'ı baspadan shıqtı.

Usı da'wirdegi en' ataqlı alımlardın' biri Maxmudxoja Beh'budiy bolıp, ol ta'repinen «Jan'a usıl mektepleri» ushın «Tu'rkstan kartası», «Muntaxabi jug'rofiy umumiy» (Qısqasha ulıwma geografiya), «Madxali jug'rofiy imroniy» (Aymaq geografiyasına kiriw), «Muxtasari jug'rofiyaiy Rusiy» (Rusiyanın' qısqasha geografiyası) sabaqlıqlar h'a'm qatar sayaxatnamalar dag'aza qılın'an. Usı sabaqlıqta geografiya h'aqqında ken' tu'sinikli mag'lıwmatlar berilgen.

Maxmudxoja Bexbudiynın' «Kitobi muntaxabi jug'rofiya umumiy va namunay jug'rofiya» sabaqlıg'ı 1905-jılı 24-avgustta Sankt-Peterburg tsenzurasınan ruqsat alınıp, 1906-jıl Samarqandta baspadan shıqqan. 106 betten ibarat bolg'an sabaqlıqtın' kirisiw bo'liminde geografiyalıq jaqtan h'a'r ta'repleme analiz qılın'an. Sabaqtın' tiykarg'ı h'a'm ilimiy metodikalıq aqmiyetinen Tu'rkstan xalqının' bilim da'rejesine tiykarlanıp jazıl'g'an bolıp esaplanadı. Sabaqlıqtag'ı h'a'r bir tema Tu'rkstan ta'biyatı, xojalıg'ı aymag'ı h'aqqında mısıl keltiriledi yaki usı bilimler Tu'rkstan h'aqqındag'ı bilimler, Tu'rkstanlılar bilimi menen salıstırıladı. Demek, Maxmudxoja Bexbudiynın' sabaqlıqlarında u'lketanıw mag'lıwmatlarınan paydalanıw h'a'm jas a'wladqa watang'a bolg'an muxabbat tu'siniklerin qa'liplestiriwdin' tiykarı dep atawımızg'a tolıq tiykar bar. Sebebi, ulıwma du'nyalıq bilimler u'lketanıwshılıq bilimleri menen tıg'ız baylanısqa jag'dayda berilgen. Bunnan basqa sabaqlıqta a'sirimiz baslarındag'ı du'nyalıq bilimlerdin' oqıtılıw jag'dayı h'a'm xalıq ulamalarının' bilim da'rejesine anıq h'a'm h'aqlı tu'rde bah'a berilgen.

Sabaqlıqtın' mazmunı to'mendegilerden ibarat: kirisiw; «jug'rofiya» degen so'zdin' ma'nisi; geografiyanın' payda bolıwı; Tu'rkstan danışpanları; geografiyanı oqıwdın' paydası; geografiyanı oqıw musulmanlarg'a parız; eski h'a'm jan'a danışpanlar; qorshag'an ortalıq; karta; plan (reje); h'u'kimet h'a'm h'u'kimdarlar; din h'a'm a'det; o'lshemlilikti salıstırıw h'a'm tag'ı basqa.

«Geografiya» so'zinin' ma'nisi Maxmudxoja Beh'budiy sıpatlawı boyınsha «Jer h'a'm topıraqtın' ilimde bayan etilgenligin aytadı». Sabaqlıqta geografiya to'mendegishe tarmaqlarg'a ajratıladı: «Matematikalıq geografiya» (Jug'rofiya

riëziy), Ta'biyiy geografiya (Jug'rofiya ta'biyiy), Tariyxiy geografiya (Jug'rofiya tariyxiy), Siyasiy geografiya (Jug'rofiya siësiy) h'a'm t.b.

«Geografiya qashan payda bolg'an» bo'liminde geografiyanin' qisqasha rawajlanıw tariyxı to'mendegi basqışlarga bo'linip ajratıladı: qa'dimgi h'a'm orta a'sirler, ullı geografiyalıq ashılıwlar h'a'm h'a'zirgi basqış. Ha'r bir basqışta geografiyalıq bilimlardin' rawajlanıwı teren' analiz etilgen.

«Tu'rkstan danışpanları» bo'liminde Tu'rkstanlı alımlardin' geografiyag'a qosqan u'lesi ko'rsetilgen. Bul bo'limde Tu'rkstan tariyxında tilge alınbag'an ilimpazlar da ushıraydı.

«Geografiyanin' u'yreniw din' paydası» bo'liminde geografiya pa'ninin' ku'ndelik turmısta h'a'm bilimlendiriwde ju'da' a'h'miyetli ekenligin mısallar menen ko'rsetip berilgen.

«Geografiyanı u'yreniw musulmanlarga tiyis» bo'liminde musulman alımları shıg'armalarına tayang'an h'alda geografiyalıq bilimlardin' a'h'miyeti ashıp berilgen.

«Do'gerek; Karta; Plan» bo'liminde gorizont (ko'k jiyek) tın' tiykarg'ı h'a'm aralıq ta'repleri, karta h'a'm plan h'aqqında bilimler sisteması berilgen. Kartanın' Bexbudiy ajratqan tu'rleri h'a'zirgi tu'rlerine sa'ykes keledi. (ulıwma karta, tematikalıq, topografiyalıq).

«Din h'a'm a'det» bo'liminde din geografiyası, xalıqlar geografiyası h'aqqında aytıp o'tilgen. Ulıwma alg'anda, bul sabaqlıq ju'da' u'lken a'meliy a'h'miyetke iye bolıp, ol u'lke geografiyasının' rawajlanıwında da u'lken a'h'miyetke iye bolıp esaplanadı. Onın' h'a'r bir bo'limi analizge ılayıqlı.

3.2. XX a'sirde O'zbekstanda geografiya ta'liminin' rawajlanıwı

XX a'sirdin' 90-jıllarına shekem O'zbekstan ma'mleketi burıng'ı Awqam quramında bolıp, geografiya ta'liminin' usı da'wirde rawajlanıwı belgili bir siyasiy formalarda alıp barılğ'an. Usı da'wirde geografiya ta'liminin' rawajlanıwı O.Muminov (1986-j) ta'repinen tolıq h'a'm h'a'r ta'repleme u'yrenilgen h'a'm to'mendegi da'wirlerge ajratılğ'an:

- geografiya ta'limin sho'lkemlestiriw da'wiri;
- geografiya ta'limin ta'rtipke salıw da'wiri;
- geografiya ta'liminin' turmıs penen baylanısqaqlıq da'wiri;
- geografiya ta'limin qa'liplestiriwshi da'wir.

O'zbekstanda geografiya ta'limin sho'lkemlestiriw da'wiri (1918-1934 jıl). Usı da'wirdin' baslarında geografiya ta'liminde birden-bir oqıw da'stu'ri bolmag'an, h'a'r bir mektep, rayon, qala o'zinin' oqıw da'stu'rin islep shıg'ar edi.

Ma'selen, 1920-jılı Tashkent eski qala bilimlendiriw bo'limi ta'repinen jergilikli sharayatlardı esapqa alg'an h'alda birinshi basqish mektepleri ushın geografiya pa'ninen oqıw da'stu'rin baspadan shıg'ardı. Ulıwma ma'mleket boyınsha da'slepki oqıw da'stu'ri geografiya pa'ni boyınsha D.N.Anuchin basshılıg'ında A.A.Borzov h'a'm S.V.Chefranovlar ta'repinen islep shıg'ıldı. Usı oqıw da'stu'ri tiykarında Tu'rkstan xalıq bilimlendiriw komissariyati geografiya pa'ninen oqıw da'stu'ri islep shıg'ıldı. 1923-1924-jıllardan baslap miynet mektepleri ushın kompleks da'stu'rler islep shıg'ıldı. 1925-1930-jıllarda «O'zbekstan birinshi basqish mekteplerinin' da'stu'rleri» sıyaqlı kompleks da'stu'rler baspadan shıqtı.

1934-jıl 5-sentyabrde «Baslang'ish h'a'm orta mektepler h'aqqında» ma'mleket qararı shıqtı. Usı qarar mektep geografiyasının' rawajlanıwında h'a'm da'stu'rlerde u'lke tanıwshılıqtı u'yreniwge u'lken a'h'miyet berilgen. Biraq h'a'mme ta'biyiy geografiyalıq kursları 5-klasstan, ekonomikalıq geografiya kursları bolsa 6-7 klasslarda u'yreniler edi. Bul jag'day geografiya kursları mazmunının' ju'da' qısqarıwına alıp keldi.

1935-jıl 25-avgustta «Baslang'ish h'a'm orta mekteplerdin' da'stu'rleri h'a'm oqıw rejeleri» h'aqqında jan'a qarar shıqtı. Usı qararda da'stu'rler ju'da' quramalı bolıp ketkenligi qattı sing'a alındı. Na'tiyjede, da'stu'rlerden artıqsha materiallar alıp taslandı h'a'm qaytadan islep shıg'ıldı. Geografiya predmetlerinin' saatları ko'beydi. Ekonomikalıq geografiya kursları 1,5 jıl o'tiletug'ın boldı.

Mekteplerde oqıw jumısların sho'lkemlestiriw boyınsha da bir qatar ko'rsetpeler berildi: sabaq waqıtlarında tiykarg'ı h'a'm a'h'miyetli sha'rti sıpatında qaytadan tiklendi. Usı da'wirde geografiya ta'liminin' tiykarg'ı sha'rtlerinen biri bolg'an sabaqlıqlar h'a'm oqıw qollanbalardı jaratıw h'a'mde kadrlar tayarlaw boyınsha sezilerli da'rejede jumıslar qılındı. Usı da'wirde islengen sabaqlıq h'a'm oqıw qollanbalardı O.Muminov (1986 y) to'mendegi bo'limlerge bo'ledi:

- rus tilinen o'zbek tiline awdarma etilgen sabaqlıqlar. Bunday sabaqlıqlarg'a «Boshlangich jug'rofiya» (A.Kruber h'a'm basqalar), «Tu'rkston», «Boshlang'ich jug'rofiya darsligi» (G.İ.İvanov), nemets alımı A.Geykening «Tabiiy jug'rofiya» sabaqlıg'ı (1925 y);

- O'zbekstanda baspadan shıqqan sabaqlıqlar: «O'zbekstan h'a'm og'an qon'sı respublikalar h'a'm wa'layatlar» (N.Balashov, 1925 j), «Geografiya» (N.P.Arhangelskiy, 1933 j);

Bul da'wirde geografiya ta'limi boyınsha jumıslar az orınlanıp, tek 1933 jılda baspadan shıqqan N.İ.Leonovtın' «Geografiya metodikası boyınsha ocherkler» metodikalıq qollanbası bar edi. Sonlıqtan bul da'wirde ag'artıwshılıq

isleri boyınsha qatar ilimiy jurnallar baspadan shıǵ'a basladı, olarda geografiya ta'limi boyınsha mag'lıwmatlar jariyalanıp turıldı: «Bilimlendiriw» (1918 jıldan), «Bilimlendiriw h'a'm oqıtıwshı» (1925 jıl) jurnalları, «Oqıtıwshılar gazetası» 1931 jıldan baspadan shıǵ'a basladı.

O'zbekstanda geografiya ta'limin ta'rtipke salıw da'wiri. Usı da'wirde geografiya ta'liminin' rawajlanıwında 1934-jıl 16-mayda shıqqan «Baslang'ısh h'a'm orta mektepte geografiyanın' oqıtılıwı h'aqqında» atlı qararı u'lken a'h'miyetke iye boldı. Usı qararda h'a'r bir klasta geografiya predmetin oqıtıw boyınsha usınıslar berilgen:

- III h'a'm IV klasslarda geografiyalıq atamalar dı bekkem u'yreniwge u'lken itibar berilgen;
- V klass ushın ta'biyiy geografiya boyınsha berilgen bilimler h'a'm da'stu'rler oqıwshılardıń jasın esapqa alg'an jag'dayda a'piwayılastırılıp ko'rsetilgen;
- VI klass oqıw da'stu'ri materikler h'a'm geografiyalıq ta'biyiy sharayattı u'yreniwge bag'darlang'an;
- VII klass da'stu'rinde ma'mlekettin' ulıwma ta'biyiy geografiyasının' qaldırılıwı h'a'm oqıw materialların an'satlastırıwdan ibarat boldı. Usı qarardan son' geografiya sabaqlıǵına ajratılǵan saatlar sanı 15- saatqa jetkizildi. Sol waqıttag'ı 7 jıllıq mekteplerdin' VI h'a'm VII klassları ushın da kiritilgen.

Usı basqısha jan'a da'stu'r tiykarında qatar oqıw qollanbalar h'a'm sabaqlıqlar tayarlandı h'a'm baspadan shıqtı. 1936-jılı 5-klass ushın A.S.Barkov h'a'm A.A.Polovinkinlerdin' «Ta'biyiy geografiya», 6-klass ushın G.İ.İvanovtın' «Du'nya materikleri ta'biyiy geografiyası» h'a'm basqa da klasslar ushın sabaqlıqlar baspadan shıqtı.

Usı basqısha mektepler ushın atlaslar h'a'm metodikalıq qollanbalar baspadan shıǵ'a basladı h'a'm olar o'zbek tiline awdarma qılındı. 1939-jılı N.P.Arhangelskiy ta'repinen «Baslang'ısh mekteplerde geografiyadan ko'rsetpeler» h'a'm F.A Ushinov ta'repinen «Geografiyalıq materiallar» atlı metodikalıq jumıslar baspadan shıqtı.

Geografiyalıq atamalar tarawında da qatar qollanbalar baspadan shıqtı. 1935-jıl O.İbroximov ta'repinen «Geografiyalıq atamalar», 1940-jılı M.X.Bektemirov h'a'm S.Saydrasulovlar ta'repinen «Qısqasha russha-o'zbekshe geografiya terminleri so'zligi» baspadan shıqtı.

Geografiya ta'liminin' turmıs penen baylanısqa basqışı. 1958-jıl 12-noyabrde qabıl etilgen nızamǵa muwapıq mektep oqıwshılardıń turmısqa tayarlaw wazıypasına u'lken itibar berildi. Sonın' ushın usı da'wirde geografiya pa'ninin'

baslang'ish h'a'm uliwma bilim beretugin orta mekteplerinde oqitiw turmis penen baylanisqan h'alda alıp barıla basladı. Sol sebep mektep geografiya sabaqlıqları qayta islenip shıg'ıldı h'a'm baspadan shıg'arıldı. Na'tiyjede ayırım kurslar eki jıl oqıtılatug'ın boldı. Ma'selen: materikleri ta'biyiy geografiyası VI h'a'm VII klasslarda u'yreniletug'ın boldı. Oqitiw metodikası boyınsha birneshe qollanbalar baspadan shıqtı: N.F.Kurazovtın' «Geografiya oqitiw metodikası» (1952 j), V.P.Dubanovtın' «Ta'biyiy geografiyanı oqitiw metodikası» h'a'm t.b.

Geografiya ta'limin qa'liplestiriwshi da'wir. 1966-jıl 10-noyabrde «Uliwma bilim beretug'ın orta mekteplerdin' jumısın ja'ne de jaqsılaw ilajları h'aqqında» ma'mleket qararı qabıl etildi. Qararg'a muwapıq geografiya ta'limin jaqsılaw boyınsha komissiya du'zilip, mektep geografiya kursların klasslar boyınsha bo'listirildi.

O'zbekstanda geografiya oqitiw metodikası tarawında XX a'sirdin' aqırı h'a'm g'a'rezsizlik jıllarında ko'plegen alımlar jetilisip shıqtı. Geografiyanı oqitiw metodikası tarawında O.Muminov, H.Vaxobov, R.Qurbonniëzov, P.Musaev, M.Nabixonov, P.G'ulomov, G'.Pardaev h'a'm basqalar u'lken jumislardı a'melge asırdı.

Uliwma bilim beretug'ın orta mektepleri ushın sabaqlıq h'a'm oqıw qollanbaları N.Dolimov, O.Muminov, P.Musaev, P.G'ulomov, X.Vaxobov, A.Qayumov, P.Baratov, M.Mamatqulov, A.Abdulqosimov, R.Qurbonniëzov, A.Soatov h'a'm basqalardın' xızmeti u'lken.

Joqarı oqıw orınları ushın sabaqlıq h'a'm oqıw qollanbalar P.Baratov, X.Vaxobov, M.Mamatqulov, A.Rafikov, G.Asanov, M.Nabixonov, İ.Safarov, G'.Pardaev h'a'm basqalar ta'repinen jaratılğan.

3. 3. O'zbekstanda kadrlar tayarlawdın' milliy da'stu'ri h'a'm onın' qabıl etiliwi

O'zbekstan g'a'rezsizlikke eriskennen son' uliwma ta'lim-ta'rbiya tarawın engiziw za'ru'rıgı payda boldı. Sonlıqtan ayırım pa'nler oqıw sistemasınan alıp taslandı, ayırımlarının' mazmunı o'zgerdi, ayırım pa'nler jan'adan jaratılıp oqıw sistemasına kiritildi.

Uliwma ma'jbu'riy ta'lim 9 jılǵa o'tkizilgeni mu'na'sibeti menen ayırım oqıw kursları u'yreniletug'ın klasslar o'zgerdi. 5-klassta jan'a «Ta'biyat» kursı kiritildi. Biraq bul kurstı o'zlestiriw qıyın bolǵ'anlıǵı, h'a'mde ta'biyiy geografiya, biologiya h'a'm basqa pa'nlerdegi bilimler qaytarılǵanı sebepli 1999-jıldan baslap oqıw da'stu'rlerinen alıp taslandı.

• Ushu jillari «Baslang'ish ta'biyiy geografiya» kursı, «Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası» kursı menen qosıp 6-klassta o'tiletug'ın bolg'an edi. Bul da o'zin aqlamadı. Jan'a da'stu'r (1999-jıl) boyınsha ja'ne 5-klassta «Ta'biyiy geografiya»nın' baslang'ish kursı o'tiletug'ın boldı.

Oqıw da'stu'rıne ulıwma jan'a «Tu'rksan ta'biyiy geografiyası» kursı kiritildi (7-klasslar ushın).

9-klassta o'tiletug'ın «Жәхән ekonomikalıq хәм социаллық географиясы» kyerisler payda boldı.

Jan'a da'stu'rge muwapıq ma'jbu'riy ta'limge sa'ykeslengen geografiya kurslarının' klasslar boyınsha bo'liniwi to'mendegishe:

- 5-klassta «Ta'biyiy geografiya» baslang'ish kursı
- 6-klassta «Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası»
- 7-klassta birinshi yarım jılıqta «Орта Азия табиийй geografiyası», ekinshi yarım jılıqta «O'zbekstan tabiiyiy geografiyası»
- 8-klassta «O'zbekstan sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiyası»
- 9-klassta «Sırt ellerdin' sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiyası»

Ha'r qanday ma'mlekettin' keleshegin, qu'diretin, joqarı bilimge iye bolg'an kadrlar belgilep beredi. Bunday kadrlardı jetilistiriw ushın ma'mlekettin' bilimlendiriw sisteması joqarı da'rejede qa'liplesken h'a'm xalıqaralıq standartlar talaplarına tolıq juwap beretug'ın da'rejede bolıwı kerek.

O'zbekstan Respublikası Prezidenti İ.Karimov Oliy Majlistin' 9-sessiyasında «Ha'r qaysı millet tek g'ana jer astı h'a'm jer u'sti ta'biyiy baylıqları menen emes, a'skeriy qu'direti h'a'm islep shıg'ıw potentsialı menen, birinshi na'wbette o'zinin' joqarı ma'deniyatı h'a'm ruwh'ıylıg'ı menen ku'shli ekenligin» atap o'tken edi.

Sonlıqtan qabıl etilgen «Bilimlendiriw h'aqqındag'ı» nızam, «Kadrlar tayarlaw milliy da'stu'ri» O'zbekstan bilimlendiriw sistemasına h'a'r ta'repleme jetik h'a'm ka'mil a'wladtı ta'rbiyalaw tarawındag'ı qoyg'an qa'demlerinin' en' baslısı esaplanadı.

Prezidentimiz İ.Karimov O'zbekstan Respublikası Oliy Majlisi 9-sessiyasında «Bilimlendiriw h'aqqındag'ı» nızamnın' qabıl etiliwi boyınsha so'ylegen so'zinde baslı bag'darlardı belgilep o'tti:

O'zbekstan g'a'rezsizlikke eriskennen keyingi dawirdegi orta h'a'm joqarı ta'lim tarawında reformalardıń tiykarg'ı bag'darlardı;

Ta'limdegi reformalardıń basqıshpa-basqısh iske asırılıwı;

Ulıwma bilim beriw bag'darlamasının' du'zilisi, milliy bag'darlamannın' iske asırılıwı, orta h'a'm joqarı bilimlendiriwde erisilgen jetiliskenlik h'a'm isleniwi tiyis wazıypalar h'aqqında ken'nen toqtadı:

- «Kadrlar tayarlawdın' milliy dastu'ri» h'a'mde «Bilimlendiriw h'aqqında» nızam qabıl etildi;

- 1996-97 oqıw jılınan baslap oqıw jan'a a'lipbede alıp barıldı;

- Jan'a mektepler iske tu'sti, ko'plep mektepler kapital rekonstruktsiyalandı, kompyuter kabinetleri menen ta'miynlendi. Mekteplerdin' materiallıq-texnikalıq bazası bekkemlendi.

Orta arnawlı bilimlendiriw tarawında:

- Wa'layatlarda biznes mektepleri, kishi h'a'm orta mektepler ushın ka'sip-o'ner kolledjleri ashıldı;

- Bazar ekonomikasınan kelip shıg'ıp, jan'a qa'nigelikler kiritildi (Ferma, salıq h'a'm bajıxana, auditor, bank h'a'm t.b.);

Joqarı bilimlendiriw tarawında.

- Kiriw imtixanlarında test usılı engizildi;

- Ko'plep talabalar tu'rli fondlar arqalı shet ellerge barıp bilimin jetilistirip kelmekte, stajirovkalardan o'tpekte;

- Tu'rli fondlar sho'lkemlestirildi: «Kamolot», «Sog'lom avlod uchun», «İstedod».

Ulıwma bilimlendiriw da'stu'rinin' du'zilisi.

Da'stu'r to'mendegi basqışlardan ibarat:

- Mektepki shekemgi ta'lim;
- Baslang'ış ta'lim 6-7 jastan baslanadı. 1-4 klasslardı o'z ishine aladı.
- Ulıwma ta'lim, 5-9 klaslardı o'z ishine aladı.
- Orta arnawlı bilim h'a'm ka'sip-o'ner ta'limi. Oqıw mu'ddeti 3 jıl
- Joqarı qa'nigelik bilimlendiriwi eki bo'limnen ibarat.

Bakalavr - oqıw mu'ddeti 4 jıl. Qa'nigelik diplomın alıw menen birge tamamlanadı. Bakalavriyattı tabıslı pitkergerler tolıq tamamlanbag'an joqarı mag'lıwmatlı qa'nige dep esaplanıp, o'z ka'sibi boyınsha islep shıg'arıwda kishi lawazımda islewge tayar esaplanadı.

Magistratura - anıq qa'nigelik boyınsha joqarı ka'sipli ta'lim bolıp, bakalavrlıq negizinde keminde eki jıl dawam etedi. Magistraturanı pitkeriwde talaba erkin ra'wishte ilimiy-izertlewler alıp barıp dissertatsiyasın jaqlaw menen tamamlanadı.

Aspirantura- 3 jıl

Doktorantura – 3 jıl

3.4. Geografiya ta'liminin' du'zilisi h'a'm ta'lim standartlari

Geografiya ta'limi formalari h'a'm basqishlari tu'rlishi du'ziliske iye.

Geografiya ta'limi h'a'zirgi da'wirde to'mendegi bo'limlarga bo'linadi:

- uliwma bilimlendiriw mekteplerinde geografiya ta'limi;
- akademiya litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjlerinde geografiya ta'limi;
- joqari oqiw orinlarinda geografiya ta'limi;
- ja'rdemshi mekteplerde geografiya ta'limi;
- bilimin jetilistiriw orinlarindag'i geografiya ta'limi.

Uliwma bilimlendiriw mektepleri geografiyasinin' tiykarg'i qag'iydalarinin' biri ta'biyiy h'a'm ekonomika geografiyani o'z aldina u'yreniw bolip esaplanadi. Bul uliwma bilimlendiriw mektepleri geografiyasinda ekonomika geografiya tiykarlarin toliq u'yreniwge imkan beredi.

Uliwma bilim beretug'in orta mekteplerde geografiya ta'limi izbe-iz tekshe ta'rizli alip barilip, to'mengi klasstan joqari klasslarga qaray quramalasip baradi. O'tilgen mag'liwmatlar qaytalaniwga jol qoyilmaydi, jan'a mag'liwmatlar ilgeri o'tilgen mag'liwmatlar tiykarinda beriledi. Bul oqiwshilardin' jan'a mag'liwmatlardi, uliwma sabaqti jaqsi h'a'm toliq o'zlestiriw imkan beredi.

Geografiya predmetinin' ayırım kurslarin u'yreniw ta'rtibi to'mendegilerden ibarat:

- IV klass – Ta'biyat tanıw (34 saat)
- V klass – Ta'biyiy geografiya baslang'ish kursı (34 saat)
- VI klass – Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası (68 saat)

Ja'rdemshi mekteplerdegi geografiya kurslarinin' tiykarg'i o'zgesheliklerinin' biri olardin' a'piwayilasqanlig'i esaplanadi.

O'zbekstan Respublikasi g'a'rezsizlikke eriskennen keyin h'a'r bir pa'n boyinsha ma'mleketlik bilimlendiriw standartlari islep shig'ildi. Usi standart tiykarinda geografiya ta'limi ma'mleketlik bilimlendiriw standartina sholiw islendi. Bul sholiw eki bo'limnen ibarat:

- «Ta'lim mazmuninin' ma'jbu'riy minimumlari»;
- «Pitkeriwshilardin' tayarlıq da'rejesine qoyilatug'in talaplar»;

Ta'lim mazmuninin' ma'jbu'riy minimumi 6 bag'darda islep shig'ildi:

1. Geografiyanin' teoriyalıq tiykarlari
2. Geografiyanin' izertlew metodlari
3. Ta'biyiy h'a'm sotsiallıq- ekonomika obektler.
4. Qubilislar h'a'm protsessler

5. Du'nyanı tu'siniwdin' materiallıq h'a'm morallıq ma'deniyatta su'wretleniwi

6. Territoriya geografiyalıq sıpatının' du'zilisi

Pitkeriwshilerdin' bilim da'rejesine qoyılatug'ın minimal talaplar to'mendegi ko'rsetkish arqalı anıqlanadı:

1. Ayta (ko'rsete) alıwı
2. Anıqlay (o'lshey) alıwı
3. Su'wretley alıwı
4. Tu'sindire alıwı
5. Boljay alıwı

3. 5 Mektep geografiyasının' mazmunının' quramlı bo'limleri

Mektep geografiyası mazmunı bilim, ko'nlikpe h'a'm du'nya-qaras ideyaların o'z ishine aladı.

Bilim-sırtqı du'nyanı, obektiv qorshag'an ortalıqtı sanamızda ko'rsetiliwinin' jazba h'a'm awız eki forması bolıp, teoriyalıq h'a'm empirikalıq bilimlerge bo'linedi.

Teoriyalıq bilimler-zat h'a'm qubılıslardın' a'h'miyetin, olar arasındag'ı baylanıslardı ko'rsetedi. Teoriyalıq bilimler-bul ulıwmalasqan bilimler bolıp, olarg'a teoriyalar, nızamlar, nızamlıqlar, sebep h'a'm aqıbetler, tu'sinikler kiredi.

Empirikalıq bilimler-geografiyalıq qorshag'an ortalıq h'a'm qubılıslardın' sırtqı o'zgesheliklerin ko'rsetedi. Og'an ko'rinisler h'a'm da'liller fakt kiredi. Ha'zirgi waqıtta geografiyada teoriyalıq bilimlerden' salmag'ın ashıp beredi. Geografiya kurslarının' h'a'mmesinde ulıwma tu'sinikler (relef formaları, klimat tu'rleri, ekonomikalıq rayonlar, miynettin' geografiyalıq bo'liniwi) sebep h'a'm aqıbetler tiykarg'ı orın tutadı.

Teoriyalıq bilimler. Tu'sinik-du'nyanın' adam sana seziminde su'wretletug'ın bir forması. Tu'sinikler abstrakt sana sezim na'tiyjesinde payda boladı. Tu'sinik bilimnin' tiykarg'ı birligi esaplanıp, ulıwma h'a'm anıq tu'siniklerge bo'linedi.

Ulıwma tu'sinikler – degende o'z aldına qubılıslar h'aqqında emes, ba'lkim ulıwma bir tu'rdegi atamag'a iye bolg'an qubılıslar tu'siniledi. Ma'selen, da'ryalar, tawlar, xalq xojalıg'ı tarmag'ı, ekonomikalıq rayon. Ulıwma tu'siniklerdin' o'zgesheligin anıqlag'anda, h'a'mme qubılıslar ushın ulıwma bolg'an qa'siyetler (belgiler, sıpatlar) ashıp beriledi. Ma'selen: Geosinklinallar-jer qabıg'ının' h'a'reketshen' bo'limlerine ayıladı. Ulıwma tu'sinikler geografiya kurslarının' ilimiy tiykarın quraydı. Mektep da'stu'rinde to'mendegi ulıwma tu'siniklerdi

ko'riwimiz mu'mkin: quyash radiatsiyası, h'awa massası, miynet resursları, urbanizatsiya h'a'm.t.b.

Anıq tu'sinikler-o'zinin' atamasına iye bolg'an anıq geografiyalıq tu'sinikler: Volga da'ryası, Qara ten'iz, Afrika, Frantsiya, Pamir.

Tu'siniklerge tiykarg'ı h'a'm boysing'an tu'sinikler kiredi:

Ma'selen: taw jınısları tiykarg'ı tu'sinik, magmatikalıq taw jınısı boysing'an tu'sinik esaplanadı.

Sebep h'a'm aqıbetler-geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı sebep h'a'm aqıbetlerdi su'wretleydi.

Ta'biyiy geografiya kurslarında to'mendegi sebep, aqıbetler ashıp beriledi: relef, klimat, qurg'aqlıq, suw, du'nya okeanı h'a'm t.b. Maselen: relef jerdin' ishki h'a'm sırtqı ku'shlerinin' aqıbeti dep qaraladı. Ta'biyiy-geografiyalıq kompleksler de sebep aqıbetlerdi ashıp beriw arqalı ajratıladı.

Ekonomikalıq geografiya kurslarında sebep h'a'm aqıbetlerdin' to'mendegi tu'rleri ashıp beriledi. Sotsiallıq-ekonomikalıq sistema h'a'm xojalıq ortasındag'ı, tariyxıy rawajlanıwı h'a'm xojalıg'ının' h'a'zirgi o'zgeshelikleri ortasındag'ı, ma'mlekettin' rawajlanıwı menen onın' ekonom-geografiyalıq jaylasqan ornı ortasındag'ı h'a'm t.b.

Nızamlıqlar – geografiyalıq qorshag'an ortalıq, qubılıslar, protsessler ortasındag'ı tiykarg'ı salıstırmalı baylanıslardı ko'rsetedi. Ta'biyiy geografiyada to'mendegi nızamlıqlar ashıp beriledi: bir pu'tinlik, da'wirlik, zonallıq, ta'biyat qubılıslarının' ju'zege keliw nızamlıqları.

Teoriya – bul insanlar ilimiy do'retiwshiliginin' ulıwmalasqan bo'legi. Teoriya ta'biyat h'a'm ja'miyettin' ayırım bo'limlerinin' rawajlanıw nızamlıqların ko'rsetedi. Ma'selen: ta'biyiy geografiyalıq rayonlastırıw teoriiyası, ekonomikalıq geografiyalıq rayonlastırıw teoriiyası. TTK teoriiyası h'a'm t.b.

Empirikalıq bilimler. Ko'rinis-geografiyalıq obektin' qıyalıy ko'rinisi, forması. Ko'rinisler qıyalıy h'a'm anıq tu'rlerge bo'linedi. Anıq ko'rinis qubılıslardı tikkeley ko'riw arqalı payda boladı. Qıyalıy ko'rinis bolsa, belgili bir qubılıslardı h'a'm sharayattın' bayanın yaki ta'riypin oqıw arqalı payda boladı.

Da'liller-mektep geografiyasında ko'birek obektin' o'lishemleri, jawın-shashınlar, h'awa rayı, suw sarıp tabiiyiy h'a'm ekonomikalıq da'liller ushıraydı.

Ko'nlikpeler-avtomatikalıq ta'rizde tez orınlanatug'ın do'retiwshilik usılı. Bul usıllar arqalı oqıwshılar alg'an bilimlerin a'melde qollaydı. Ko'nlikpelerdi qollaw oylawdı talap etedi. Ko'nlikpeler oqıw wazıypasına h'a'm maqsetlerine qarap tu'rli toparlarg'a bo'liniwi mu'mkin. Ma'selen: obektlerdi sıpatlaw, TTK ta'riypi h'a'm t.b.

Ko'nikpeler ja'rdeminde oqiwshılar h'a'r tu'rli sana-sezim usılların qollanıwı mu'mkin: analiz, sintez, ulıwmalastırıw, abstrakt salıstırıw.

Du'nya qaras ideyaları-bul anıq geografiyalıq bilimler ideyasının' ulıwmalasqanı esaplanadı. Geografiyada ta'biyatqa dialektikalıq jaqtan qaraw ideyasına iye, sebebi h'a'mme ta'biyat qubılısları bir-biri menen tıg'ız baylanışlı.

3. 6. İshki predmetlerara baylanıslar

İshki predmetler ara baylanıslar-bul h'a'r bir kurstın' belgili bir da'stu'r tiykarında u'yreniliwi bolıp tabıladı. Bunda bilimlerdi, ko'nikpelerdi h'a'm du'nya qaras ideyalarının' payda bolıwının' izbe-izligi o'z aldına orın tutadı. (1-suwret)

Ta'biyiy geografiya kursında bir qansha bilimler sisteması bolıp olar: geologiyalıq-geomorfologiyalıq, klimatlıq, gidrologiyalıq h'a'm TTK lar h'a'm t.b. Usı h'a'r bir sistemag'a teoriyalıq, empirikalıq bilimler, anıq ko'nikpeler kiredi. Ma'selen, h'awa-rayın baqlaw, klimat kartaların oqıw ko'nikpeleri kirip, bilimler h'a'r bir klassta rawajlandırılıp barıladı.

3-keste

Geologiyalıq- geomorfologiyalıq bilimlerdin' rawajlanıwı			
IV klass	V klass	VI klass	VII klass
Taw jınısları, unıraw,jemiriliw protsesi (t ⁰ , samal h'a'm suw ta'sirinde), jer astı baylıqların qorg'aw	Jerdin' ishki du'zilisi, atmosfera,taw jınısı, tegislikler, taw h'a'm tegisliklerdin' ishki h'a'm sırtqı ku'shler ta'sirinde o'zgeriwi. İnsan do'retiwshiliginin' relefke ta'siri.	Jer qabıg'ı, materik h'a'm okean jer qabıg'ına qarap h'a'reketshen' bo'limleri. Jer qabıg'ı du'zilisi Okean tu'bi relefi. Qurg'aqlıq relefi. .	Geoxronologiyalıq keste, platforma, geosinklinal, tu'sinikleri. tektonikalıq karta, relef.

Ekonomikalıq geografiya kursının' mazmunı to'mendegi tiykarg'ı tu'sinikler boyınsha baylanıslardı esapqa alg'an h'alda anıqlanadı: o'ndiris, ekonomikalıq-geografiyalıq jaylasqan orın, ta'biyiy resurslar, miynet resursları, xojalıg'ının' tiykarg'ı tarmaqları h'a'm t.b.

Ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq predmetler o'z-ara tıg'ız baylanısqan. Sebebi, o'ndiris ta'biyiy geografiyada insannın' ta'biyatqa ta'siri sıpatında u'yreniledi. Bunda islep shıg'arıwdın' a'h'miyeti tiykarg'ı orın tutadı. Ekonomikalıq geografiyada ta'biyiy geografiyalıq bilimler ta'biyiy baylıqlarg'a xojalıq jaqtan bah'alawda qollanıladı.

1-su'wret. Ishki predmetler ara baylanislar

II-BO'LIM. OQITIW METODLARI

IV. OQITIW METODLARI HAQQINDA TU'SINIK HA'M OLARDI TAN'LAU PRINTSIPLERI

Oqitiw metodlari onin' mazmunı, a'h'miyeti h'a'm wazıypası h'aqqında ju'da' ko'p pikirler bar. Maqsetke jetisiwde belgili bir tosqınlıqtı jen'ip o'tiw ushın qollanılatus'ın ila'jlar jıynag'ı metod dep ayıladı. Olar ulıwmalastırılıp ko'rsetilgende oqitiw metodın to'mendegishe ta'riyiplew mu'mkin: Oqitiw metodı-ta'lim maqsetleri ushın oqitiwshı h'a'm oqıwshılardıń birgeliktegi iskerligine ayıladı.

Oqıw protsesinde oqitiwshının' maqseti bilim beriw, oqıwshılardıń maqseti bilim alıw bolıp tabıladı. Usı maqsetlerge erisiw ushın pedagogikada bir qatar oqitiw metodlari islep shıg'ılǵ'an.

4.1. Oqitiw metodların klassifikatsiyalaw

Oqitiw metodlari ju'da' ko'p belgiler tiykarında klassifikatsiyalang'an. Sonlıqtan oqitiw metodlari birneshe tu'rlerge bo'lingen.

Da'slep oqitiw metodların klasslarga bo'liw, nemets alımı Oberlender ta'repinen islep shıg'ılǵ'an h'a'm XX a'sirdin' 30-jıllarına shekem qollanıldı. Oberlender geografiya oqitiw metodların to'mendegishe klassifikatsiyalag'an:

- **analitikalıq metodlar.** Da'slep jer pu'tin obekt sıpatında u'yreniledi, son' onin' bo'limleri u'yreniledi. Ma'selen: «Materikler h'a'm okeanlar» ta'biyiy geografiyasında da'slep jerdin' ulıwma qa'siyetleri h'a'm nızamlıqları ashıp beriledi. Son' o'z aldına materikler h'a'm okeanlardın' ta'biyiy geografiyalıq o'zgeshelikleri u'yreniledi:

- **sintetikalıq metodlar.** Da'slep orın u'yrenilip, onnan son' o'z aldına jer bir pu'tin u'yreniledi;

- **konstruktiv metodlar.** Bunda oqıwshı karta sıızıw dawamında jer betinin' reliefi h'aqqında bilimlerde iyeleydi;

- **baylanıstırıwshı metodlar.** Bunday metodlardı qollang'anda qubılıslar arasındag'ı baylanıslardı u'yreniwge u'lken itibar beriledi. Ma'selen: biyiklikke ko'terilgen sayın h'awa temperaturası h'a'm basımınin' kemeyiwi h'.t.b

- **toparlastırıwshı metodlar.** Bir qıylı geografiyalıq qubılıslardı salıstırıwg'a tiykarlang'an. Ma'selen: da'ryalardıń toyınıwı, sanaattın' ayırım tarmaqlarının' jaylasıwı h'.t.b

Keyin-ala bul metodlar basqa alımlar ta'repinen rawajlandırılı baslandı. D.D.Semenov, E.Yu.Petri, A.S. Sokolov, V.P. Budanov, S.P. Arjanov ta'repinen qayta islenip shıg'ıldı. S.P.Arjanov geografiya oqitiw usılların to'mendegi

usıllarg'a bo'ledi: analitikalıq, sintetikalıq, kontsentriklik, assotsiyalastırıwshı, toparlastırıwshı, salıstırıw, ta'jiriybe, o'z-ara baylanıs, evristikalıq, dogmatikalıq, sintetikalıq-genetikalıq, ta'jiriybe- evristikalıq.

Xalıq komissariatının' 1934-jıl 15-may «Geografiyanı baslang'ısh h'a'm orta mekteplerde oqıtıw h'aqqında» qararınan son' barlıq oqıtıw metodları qattı sın astına alındı.

«Oqıtıw metodı» boyınsha tu'siniktin' jan'a mazmunı h'a'm a'h'miyeti islep shıg'ıldı. V.G. Erdeli ta'repinen geografiya oqıtıw metodların eki toparg'a bo'liw usınıs etildi:

a) barlıq pa'nlerde qollanılatug'ın metodlar;

b) tek geografiya pa'ninde qollanılatug'ın metodlar (ma'selen, karta menen islew metodları).

A.Polovinkin 1938-jılı «Ta'biyiy geografiya metodikası» atlı sabaqlıg'ında to'mendegi metodlarg'a bo'ledi: awızeki bayan, karta, diapozitiv; plastilin; sabaqlıq h'a'm globus penen islew; ekskursiya xa'm ta'jiriybe metodları. V.P. Budanov 1939-jıl «Ta'biyiy geografiyanı oqıtıw metodikası» degen kitabında oqıtıw metodikasına to'mendegishe ta'rip beredi: «Oqıwshılardıń jan'a bilim h'a'm ko'nlikpelerin o'zlestiriwinin' oqıtıwshı ta'repinen basqarılıwı». V.P. Budanov to'mendegi metodlardı ajratadı: janlı so'z; sabaqlıq penen islew, globus h'a'm karta menen islew, ko'rgizbeli, baqlaw h'a'm ta'jiriybe.

XX a'sirdin' 50-jıllarınan son' usı ma'sele N.N.Baranskiy, A.V.Darinskiy, V.A.Juchkevich, V.A.Korinskaya, O.Muminovlar ta'repinen rawajlandırıldı.

Sonı da aytıp o'tiw kerek, ba'rqulla h'a'r tu'rli da'wirlerde oqıtıw metodların klassifikatsiyalaw bir nızam tiykarında alıp barıldı, yag'nıy bilim da'rejelerine su'yenedi. Sonın' ushın h'a'zirgi da'wirde geografiyalıq oqıtıw metodların biliw da'rejelerine qarap klassifikatsiyalaw ken' tarqalg'an. Gu'rrin', lektsiya, kartalar menen islew, baqlaw, ta'jiriybe, sabaqlıq penen islew, statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew metodları ulıwma bilim beretug'ın mekteplerde ol yamasa bul formada ken' qollanıлмақта. Son'g'ı da'wirde oqıtıw metodların islep shıg'ıw ken'nen en' jayıp ketti. Bul metodlar sırtqı belgilerine qaray, oqıwshılardıń oqıw iskerligin esapqa alg'an jag'dayda klassifikatsiyalanbaқта.

Endi geografiya oqıtıw metodlarınin' metodologiyalıq tiykarın ko'rip shıg'amız. Filosofiya pa'ninde «metod» tu'sinigine to'mendegishe ta'riyip beriledi: «Bolmıstı a'meliy h'a'm teoriyalıq u'yreniw». Bunda ilimiy h'a'm oqıw ta'riypleri h'a'r tu'rli, sonın' ushın usı ta'riyipti tikkeley oqıw protsesinde qollanıp bolmaydı, sebebi olardıń maqsetleri h'a'm iskerlik formaları tu'rlishe. Biraq

olardın' ulıwma ta'repleri bar. Olardın' en' za'ru'r ta'repleri de bar. Olardın' en' ulıwma ta'repleri pa'n h'a'm oqıtıw, biliw protsesi esaplanadı. İlimiy bilim obektiv ortalıq, subekt izertlewshi (alım) esaplanadı. Mine usı na'rse oqıtıw metodının' filosofiyalıq ta'riypin oqıw protsesinde qollanıw imkanın beredi.

Endi oqıtıwshı menen oqıwshının' maqsetlerin anıqlap alıw kerek.

Oqıtıwshının' oqıtıw maqsetleri to'mendegilerden ibarat:

- oqıwshılardın' bilim h'a'm ko'nlikpelerdi iyelewin ta'miyinlew;

- oqıwshılardın' oy-o'risin rawajlandırıw;

- iyelegen bilim h'a'm ko'nlikpeleri tiykarında oqıwshılardın' qa'liplesiwın ta'miyinlew, olardı ta'rbiyalaw.

Oqıtıwdın' metodı bir maqsetke bag'darlang'an, yag'nıy bilim h'a'm ko'nlikpelerdi iyelew, demek oqıwshılardın' maqseti, oqıwshılardın' oqıtıw metodının' tiykarın payda etedi. Oqıtıwshı oqıw protsesin basqarıp qoymastan, al usı protsesstin' ishinde bolıwı za'ru'r, oqıwshılar bilim h'a'm ko'nlikpelerin iyelewde bir waqıttın' o'zinde basqarıw h'a'm ja'rdem beriw wazıypasın atqarıwı za'ru'r. Bunın' h'a'mmesi oqıtıw metodlarına to'mendegishe bah'a beriwge imkan beretug'ın oqıtıwshı h'a'm oqıwshılardın' birliktegi iskerligi».

Metod h'a'mme waqıt oqıw mazmunına sa'ykes keliwi kerek. Mektep geografiyasında geografiya oqıtıw metodları so'zsiz geografiya pa'nin biliw metodlarına tuwrı keliwi kerek. Oqıtıwshı h'a'm oqıwshının' iskerligine to'mendegiler kiredi:

- kartografiyalıq mag'lıwmatlar h'a'm qollanbalar menen islew usılları;

- statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew;

- h'a'r qıylı sızılmalar menen islew;

- ekonomikalıq esap sanaqlar. Demek, oqıtıwshı h'a'm oqıwshının' birgeliktegi iskerligi oqıw metodın jaratadı.

Ha'zirgi waqıtta geografiya ta'liminde oqıtıw metodların to'mendegishe klassifikatsiyalaw ken' tarqalg'an:

I. Bilim alıwdın' tiykarg'ı derekleri boyınsha:

1. Oqıtıwdın' awızeki usılları;

2. Kartografiyalıq qollanbalar;

3. Ko'rgizbeli qollanbalar menen islew;

4. Baqlaw h'a'm ta'jiriybe metodları;

5. Statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew;

6. Sabaqlıq h'a'm qosımsha a'debiyatlar menen islesiw;

7. A'meliy metodlar;

8. Zamanago'y xabar texnologiyalaridan paydalanish;
9. Pedagogikaliq texnologiyalardan paydalanish.

II. Didaktikaliq maqsetleri boyinsha:

1. Jan'a bilimlardi u'yrenish;
2. Bilimlardi bekkemlew;
3. Bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tekserish metodlari.

III. Juwmaq shig'ariw metodlari boyinsha:

1. Analitikaliq
2. Sintetikaliq
3. Induktiv
4. Deduktiv

IV. Pikirlew iskerligi h'a'm bilim aliw aktivligi qa'siyetleri boyinsha:

1. Da'llili ko'rgizbeli metod;
2. Reprodukativ yaki aling'an bilimlardi qayta tiklew metodi;
3. Mashqalali bayan metodi;
4. Mashqalali ta'lim metodi;
5. Ustirtin izleniwshen' metodi;
6. Izleniwshen' metod;

S.T.Shapovalenko h'a'mme usillardi u'sh toparg'a bo'ledi:

1. Awizeki metodlar;
2. Ko'rgizbeli metodlar;
3. A'meliy metodlar;

Bunnan basqa geografiyadag'i usillardi ja'ne eki toparg'a bo'liwimiz mu'mkin:

1. Jan'a bilim aliw metodlari;
2. Aling'an bilimlardi qayta tiklew metodlari;

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Oqitish metodi dep nege aytiladi?
2. Oqitish metodlari da'slep kim klassifikatsiyalag'an?
3. Konstruktiv metod h'aqqida so'ylep berin'.
4. A.Polovinkin h'a'm V.Budinovlar qanday sabaqlar jazg'an?
5. O'zbekstanda geografiyani oqitish metodikasi boyinsha kim ta'repinen sabaqliq jazilg'an?
6. Oqitish metodlari ko'binese nege tiykarlanip klassifikatsiyalang'an?
7. Didaktikaliq maqsetlerine qaray oqitish metodlari qanday toparlarga bo'linedi?

4. 2. Geografiya sabaqlarında oqıtıw metodların tan'law texnologiyası

Geografiya sabaqlarında oqıtıw metodların tan'law ju'da' za'ru'r wazıypalardan biri esaplanadı. Eger metod natuwrı tan'lang'an bolsa, oqıtıwshı h'a'm oqıwshının' birgeliktegi iskerligi na'tiyjesiz bolıp qaladı. Sonın' ushın oqıtıw metodların tan'law belgili bir printsip tiykarında alıp barılıwı za'ru'r. Olar to'mendegilerden ibarat.

«Tan'lang'an metod» o'tiletug'ın temanın' mazmunına sa'ykes keliwi kerek. Bul metodtın' na'tiyjeliliginin' birinshi sha'rti esaplanadı. Ko'binese bir tu'rdegi mazmung'ı iye sabaq o'tiwde bir metodtı qollanıw ko'p jag'daylarda na'tiyje bermeydi. Sonın' ushın oqıtıwshılar h'a'm oqıwshılardıń iskerligine sa'ykes keletug'ın metodlardı tan'law kerek. Bunda oqıwshılardıń biliw imkaniyatları, olar a'melge asıratug'ın iskerliktin' quramalılıg'ı, waqtı, geografiya kabinetinde za'ru'r dereklerdin' bar yaki joqlıg'ı metod tu'rin anıqlap beredi.

Oqıtıw metodın tan'lag'anda oqıwshılardıń biliw qa'biletin esapqa alıw printsipi baslı orın tutıp, bunda to'mendegilerge itibar beriledi:

Oqıw temasının' quramalılıg'ı;

Teoriyalıq bilimler ko'lemi;

Klass oqıwshıları da'rejesi;

Oqıwshılardıń o'z betinshe jumısların orınlaw qa'bileti;

Geografiya biliminin' o'zgesheliklerin esapqa alıw printsipi; Geografiyalıq bilim beriwdin' o'zgesheliklerine qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

- geografiyalıq qubılıslardıń sırtqı ko'rinisi h'aqqındag'ı bilimler. Bul bilimler oqıwshılarda u'yrenilip atırğ'an waqıyalar h'aqqındag'ı elesletiwlerdi qa'liplestiredi: Ma'selen: tawlar, tog'aylar, gu'ller, ko'ller, da'ryalar, kartalar h' t.b.

- geografiyalıq qubılıslar, kosmos ken'isligi h'aqqındag'ı bilimler; - geografiyalıq qubılıslardıń elementleri h'aqqındag'ı bilim. Bunday bilimge topıraqtın' o'nimdarlıg'ı, ıg'allıq, puwlanıw, intensiv h'a'm ekstensiv xojalıq, taw jınıslarının' qattılıg'ı, suwdın' duzlılıg'ı xojalıq, taw jınıslarının' qattılıg'ı, suwdın' duzlılıg'ı, temperaturası h'a'm t.b.

- geografiyalıq protsessler h'aqqında bilim. Bug'an samal, jawınlar, suw eroziyası, su'riletug'ın jerler, jer silkiniwler, o'ndiris protsessleri, migratsiya, urbanizatsiya, h'a'm t. b. protsessler kiredi;

- geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslardıń du'zilisi h'aqqındag'ı bilim. Bug'an jer qabatının' du'zilisi, jerdin' ishki du'zilisi, awıl xojalıg'ının' du'zilisi, topıraqtın' du'zilisi, xalıq xojalıg'ının' du'zilisi, h'.t.b.

- geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı baylanıslar h'aqqındag'ı bilim, ma'selen, sebep h'a'm aqıbetler, sutkalıq, kosmoslıq, funktsional baylanıslar.

Bulardın' h'a'r biri o'z aldına oqıtıw metodların qollanıwdı talap etedi.

Qollanılatug'ın metodlar to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi tiyis:

a) metodtın' ta'rbiyalıq a'h'miyeti oqıwshılardıń rawajlanıwına, qızıg'ıwshılıg'ına ta'sir ko'rsetiwi kerek;

b) tan'lang'an metod ilimiy jaqtan qanshelli tiykarlang'an bolsa, sonshelli anıq bolıwı kerek;

v) metod g'alabalıq bolıwı kerek;

g) metod na'tiyjeli bolıp oqıw materialların bekkem iyelewge bag'darlang'an bolıwı za'ru'r.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya sabaqlarında metodlardı tan'lawda nelerge itibar beriledi?
2. Geografiya ortalıq h'a'm qubılıslardıń sırtqı ko'rinisi h'aqqındag'ı bilimler qanday sho'lkemlestiriledi?
3. Geografiya sabaqlarında metodlardı tan'law qalay a'melge asırıladı?

4. 3. Geografiya ta'liminde pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyalarınan paydalanıw

Pedagogikalıq texnologiya M.V.Klarinnin' pikirinshe «pedagogikalıq maqsetlerge erisiw jolında paydalanatug'ın barlıq jeke, u'skeneli h'a'm metodologiyalıq qurallardıń jıyındısı h'a'm olarg'a a'mel qılıw ta'rtibi» dep esaplanısa, V.P.Bespalko «Oqıtıwshının' sheberligine baylanıslı bolg'an pedagogikalıq iskerlik na'tiyjeligi h'a'mde oqıwshı shaxsın qa'liplestiriwge bag'darlang'an protsesstin' joybarı» ekenligin atap ko'rsetti, al Yu.K.Babanskiy «Oqıtıwshı h'a'm oqıwshının' o'z-ara baylanısqań xa'm bilim beriw maqsetin a'melge asırıwg'a bag'darlang'an iskerlikti ta'rtipke salıwshı usıl» dep esaplaydı. Sonday-aq, N.Saydaxmedov «Oqıtıwshının' oqıtıw (ta'rbiya) quralları ja'rdeminde oqıwshılarg'a belgili bir sha'rayat jaratıp beriw h'a'm izbe-izlik penen olarda aldınnan belgilengen bilimlerde qa'liplestiriw protsessi» ekenligin atap o'tedi.

O'zbekstan, Rossiya h'a'm basqa bir qatar G'MDA ma'mleketleri bilimlendiriw sistemasına XX a'sirdin' 90-jıllarınan baslap, «pedagogikalıq texnologiyalar», «aldın'g'ı pedagogikalıq texnologiyaları», «Mektep texnologiyaları», «Xabar texnologiyaları», sıyaqlı tu'sinikler kirip keldi.

XX a'sirge kelip ilim, texnikanın' joqarı da'rejede rawajlanıw mu'na'sibeti menen bilimlendiriw sistemasında bir qatar mashqalalar ju'zege keldi. Bunday

mashqalalarg'a aldinnan kepilllestirilgen na'tiyjelerdi alıwǵ'a bag'darlang'an ta'lim texnologiyaların rejelestiriw h'a'm a'melge asırıw kiredi.

Sol maqsette XX a'sirdin' 50-70-jıllarında AQSh-da B.Blum. D.Kratvoll, N.Gronlund, Dj.Keroll, Dj.Blok, A.Anderson h'a'm basqa alımlar ta'repinen rejelestirilgen na'tiyjelerdi alıwdı kepilllestiretug'ın, qayta ta'kirarlanatug'ın pedagogikalıq tsiklin o'z ishine alg'an texnologiyalar islep shıǵ'ıldı. Bul texnologiyalar keyin-ala Evropada da qollanıla basladı. Pedagogikalıq texnologiyalar boyınsha ilimiy jurnallar baspadan shıǵ'a basladı.

«Pedagogikalıq texnologiya - bul ta'lim formaların jedellestiriw wazıypasın go'zlegen oqıtıw h'a'm bilimlerde o'zlestiriwdin' barlıq protsesslerin texnika h'a'm texnologiyalıq faktorları, olardıń birgeliktegi h'a'reketlerin jaratıw h'a'm anıqlawdın' izbe-izlik metodı».

Rossiyada pedagogikalıq texnologiyalar XX a'sirdin' 90-jıllarınan baslap tarqala basladı. Bul texnologiyalardı jaratıwda belgili alımlar B.İ. Bepalko, M.V.Klarin, V.G.Guzeev, T.S.Nazarov, N.D.Nikondova, N.F.Kostenko, V.R.İmakova, G.İlin, B.İ.Bulin, Yu.G.Molokova, O.Epishewa, P.K.Selevko ta'repinen u'iken jumıslar a'melge asırıldı. «Shkolnie texnologii» jurnalı baspadan shıǵ'a basladı. Pedagogikalıq texnologiyalar ta'limnin' basqa basqıshlarında da (mektepke shekem ta'lim, baslang'ısh, orta, orta arnawlı h'a'm joqarı ta'lim) qollanıla basladı.

O'zbekstanda pedagogikalıq texnologiyalar tarawında 2000-jıllardan baslap iri ilimiy jumıslar h'a'm oqıw qollanbalar baspadan shıǵ'a basladı. Bul tarawda qa'niygeler B.P.Farberman, N.Saydaxmedov, F.Jumabaev, A.Ochilov, B.Ziëmuh'ammedov, Sh.Abdullaev, J.O.Tolipova, A.T.G'ofurov h'a'm t.b. u'iken jumıslar a'melge asırdı.

Geografiya ta'liminde pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyaların qollanıw h'a'm geografiyalıq ta'lim texnologiyaların islep shıǵ'ıw boyınsha İ.V.Dushina, V.T.Dmitreva, A.N.Vorobev, O.A.Ushakova, N.V.Novenko, İ.İ.Barina, O.A.Baxchieva h'a'm basqalar jumis alıp barmaqta.

O'zbekstanda geografiya ta'liminde pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyaların qollanıw a'sirese geografiyalıq texnologiyalardı islep shıǵ'ıw boyınsha ilimiy h'a'm metodikalıq jumıslar islenbekte. Pedagogikalıq texnologiyalardıń ajıralmas bo'legi bolg'an test tapsırmaları h'a'mme pa'nlerde, a'sirese joqarı oqıw orınlarına kiriw imtihanlarında ken' qollanıla basladı. Sonı da aytıp o'tiw kerek, barlıq oqıw pa'nlerinen testler islep shıǵ'ıldı h'a'm baspadan shıǵ'arıldı. Bul bazı bir mashqalalardı keltirip shıǵ'ardı h'a'm testlerdin' tek bir bag'darda du'ziliwine alıp keldi. Testologiya, yag'nıy oqıtıw maqsetlerin test

tapsırmaları orqalı ko'rsetiw pedagogikalıq texnologiyalardı aqırg'ı basqışların' biri esaplanadı.

O'zbekstanda 1992-jıldan baslap ma'mleketimiz Prezidenti İ.A.Karimov pa'rmanına muwapıq joqarı h'a'm orta arnawlı oqıw orınlarına qabıl etiw pedagogikalıq test sınavları tiykarında o'tkeriletug'ın boldı. Joqarı h'a'm orta arnawlı mektep mashqalaları institutında pedagogikalıq texnologiyalar ta'limi sıpatında bo'lim ashıldı.

Geografiya ta'liminde oqıtıw texnologiyaları aldınnan qollanılıp kelinedi, ayırımları endi qollanılmaqta. İ.V.Dushina (2004) ta'repinen geografiya ta'liminde qollanılatur'ın texnologiyalar to'mendegi tu'rlerge bo'lingen: logikalıq tayanış konspektler texnologiyası; oqıw jumsları usılların qa'liplestiriw texnologiyası; oqıtıwda oqıw iskerligin qa'liplestiriw texnologiyası; kommunikativ-baylanıs texnologiyası; oqıwshılarda joybarlar du'ziw iskerligi texnologiyası.

Ha'zirgi waqıtta geografiya ta'liminde pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyaların qollanıwdın' ilimiy-metodikalıq tiykarları to'mendegi bag'darlarda islep shıg'ılıwı tiyis.

Geografiya ta'liminin' maqsetlerin anıqlaw. Geografiya ta'liminin' maqsetleri h'a'm wazıypaları a'meldegı ta'lim standartlarında islep shıg'ılğ'an h'a'm tastıyıqlang'an. Geografiya ta'liminin' tiykarg'ı ko'rsetkishleri B.Blumnın' taksonomiyalıq birlikleri orqalı suwretlengen olar anıq bir o'lshemlerge iye. Biraq bul mashqala u'stinde h'a'zirgi geografiya ta'liminde sezilerli jumslar alıp barılıp atırg'an joq.

Geografiya ta'liminde to'mendegi texnologiyalardan paydalanıw mu'mkin. Kartografiyalıq texnologiyalar: Geografiya ta'liminin' barlıq basqışlarında burınnan qollanılıp kelinbekte. Kartografiyalıq materiallar ko'binese sabaqlıqta qosımsha ko'rgizbe qural sıpatında qollanıladı. Kartografiyalıq texnologiyalardı qollanıw to'mendegi basqışlardan ibarat:

a) kartografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriw basqış. Bul basqış ulıwma bilimlendiriw mekteplerinde 5-klassta «Ta'biyiy geografiya»nın' baslang'ış kursında, joqarı oqıw orınlarında bolsa, topografiya h'a'm kartografiya kurslarında beriledi. Bunda karta, masshtab, sha'rtli belgiler, geografiyalıq koordinatalar h'aqqında tu'sinikler, ko'nlikpe h'a'm bilimler qa'liplestiriledi. Bul basqış o'z na'wbetinde to'mendegi texnologiyalardan ibarat. Masshtab texnologiyası, sha'rtli belgiler texnologiyası, geografiyalıq koordinatalar texnologiyası;

b) kartografiyalıq sabaq texnologiyası bul sabaqlarda tolıq kartografiyalıq texnologiyalardı qollanıw tiykarında o'tiliwi mu'mkin. Bul texnologiyalardı orta

h'a'm joqarı bilimlendiriwde ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq predmetlerdi u'yreniwde qollanıw mu'mkin.

Oqıw isleri usılların qa'liplestiriw texnologiyası (İ.V.Dushina, T.V. Gerasimova, N.Neklyukova, P.G'ulomov, R.Qurbaniyazov, H.Vaxobov h'a'm basqalar) miynetlerinde ko'plep ko'rinedi. Bul usıl geografiya ta'liminde burınnan qollanılıp kelmekte. Bunda geografiyalıq ortalıqtı, qubılıs h'a'm protsesslerdi ta'rtipke salıw qag'ıydası algoritmler sıpatında ko'rsetilgen h'a'm h'a'r bir sabaqlıq ushın metodikalıq qollanba sıpatında ken'irek tarqalg'an. Ma'selen, h'a'r bir klass boyınsha sabaqlıqlar, a'lbette, metodikalıq qollanbası menen birge baspadan shıg'adı. Olarda geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw texnologiyaları islep shıg'ılg'an.

Klassifikatsiyalang'an oqıtıw texnologiyası (O.Episheva, İ.V.Dushina). Bul texnologiya da geografiya ta'liminde aldınnan qollanılıp kelinbekte. Bul usıl qollanılğ'anda klass oqıwshılarının' qa'bileti h'a'm qızıg'ıwshılığ'ına qaray belgili bir toparlarg'a bo'linedi. Bunda oqıw maqsetleri klassifikatsiyalanadı h'a'm h'a'r bir topar ushın oqıw protsesin ta'miyinleytug'ın texnologiya islep shıg'ıladı. Bul texnologiyada geografıyanın' regional bo'limlerin u'yreniwde qollanıw jaqsı na'tiyje beredi. Ma'selen, Evropanın' rawajlang'an ma'mleketleri ekonomikalıq geografiyasın u'yreniwde h'a'r bir topar belgili bir ma'mleketti u'yreniw mu'mkin.

Oqıwshılardıń oqıw iskerligin qa'liplestiriw texnologiyası (V.Suxov, N.Dronov, İ.V.Dushina h'a'm basqalar). Bunda oqıtıw ta'rtibinde oqıwshılardıń iskerligin asırıw arnawlı, o'z aldına forma sıpatında ko'riledi. Bul texnologiyalarda oqıwshılar bilimlerde belgili bir oqıw tapsırmaların orınlaw arqalı aladı. Bul texnologiyanı qollanıw to'mendegi basqışlardan ibarat: belgili bir tema yaki bo'lim boyınsha tapsırmalar sisteması du'ziledi. (ma'selen Arqa Amerika klimatı, Qıtaydın' awıl xojalıg'ı, Yaponiya transportı h't.b). Oqıtıwshı h'a'm oqıwshılardıń iskerligin sho'lkemlestiriw rejesin islep shıg'ıw; tema boyınsha oqıwshılar bilimin tekseriw ushın test tapsırmaların du'ziw, sabaq o'tiw, oqıwshılardıń bilimin tekserip barıw. Bul texnologiyalarg'a oqıwshılardıń aktivligin jedellestiriw texnologiyasın da kiritse boladı. Oqıwshılar jedelligin arttırıw, geografiyalıq oyunlar texnologiyası, mashqalalı oqıtıw texnologiyası, oqıw materialların sızıqlı, belgili h'a'm kartografiyalıq modellerden paydalanıw arqalı da a'melge asırılardı. Geografiyalıq oyunlar texnologiyası geografiya ta'liminde ju'da' ken' qollanılardı h'a'm bul usıl oqıwshılar ta'repinen bilimlerde o'zlestiriwi menen ajıralıp turadı. Geografiyalıq oyunlar texnologiyasın h'a'mme geografiya predmetlerin u'yreniwde qollanıw mu'mkin. Mashqalalı oqıtıw texnologiyası da geografiya ta'limi ushın jan'alıq emes. Ol aldınnan qollanılıp klinedi. Bunda

tiykarg'ı wazıypa belgili bir tema boyınsha mashqalalı sorawlar yaki tapsırmalar sistemasın islep shıǵ'ıw h'a'm onı oqıwshılarg'a tu'sindiriw. Ma'selen, releftin' qaliplesiwi h'a'm rawajlanıwı, atmosfera jawın-shashınların' payda bolıwı: awıl xojalıǵ'ının' ta'biyat zonaları boyınsha qaniygelesiwi, sanaat tarmaqlarının' jaylasıwı h'.t.b.

Modul texnologiyası-geografiya ta'liminde endi rawajlanbaqta. Sabaqlıq bo'limlerge, ayırım temalar modullerge bo'linedi. Ha'r bir modulde a'lbette oqıwshılardıń iyelewi kerek bolg'an bilimler sisteması anıqlanadı. Ma'selen: geografiyalıq koordinatalar temasın to'mendegi modullerge bo'liwimiz mu'mkin: ekvator, bas meridian, paralleller, meridianlar, da'reje torı, geografiyalıq uzınlıq, geografiyalıq koordinatalar. Bunda oqıwshılar ushın za'ru'r bolg'an bilimlerge parallel, meridian, ken'lik, uzınlıq, geografiyalıq koordinatalar kiredi. Bul texnologiyanı geografiya predmetlerinin' h'a'mmesinde qollanıw mu'mkin. Bul texnologiya oqıtıwshının' oqıwshılar menen birgeliktegi do'retiwshiligin jen'illestiredi h'a'm jedellestiredi.

Alternativ texnologiyaların' ju'da' ko'p variantları bar, olardan geografiya ta'liminde ustaxana texnologiyasınan paydalanıw mu'mkin (Kollen, Okunev). Bunda usta (oqıtıwshı) kerekli mag'lıwmatlardı oqıwshılarg'a beredi h'a'm onın' tiykarında oqıwshılar o'zlerinin' bilimlerine su'yengen h'alda tapsırmanı orınladı. Mısalı, oqıtıwshı bergen to'mendegi materiallar tiykarında (jıllıq ortasha temperatura, en' joqarı h'a'm en' to'men temperaturalar, jawın-shashın mug'darı h'a'm onın' qaysı ma'wsimde jawıwı, samallar, h'awa massaları) klimat tu'ri, jıllıq h'awa temperaturası o'zgesheligi, klimat poyası h'a'm olardıń tarqalg'an territoriyaların anıqlawları tiyis.

İntegratsiya texnologiyaları. Geografiya ta'liminde integrativ predmetlerdi u'yreniwde qollanıladı. Geografiya ta'liminde akademiyalıq litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjlerinde o'tiletug'ın «A'meliy geografiya» predmeti integrativ predmet esaplanadı. Onda ta'biyiy geografiyalıq, ekologiyalıq, ekonomikalıq geografiya, siyasiy geografiya h'a'm geosiyasiy bilimler kompleksi berilgen. Bunda geografiyalıq qabıqtag'ı ta'biyiy, sotsial-ekonomikalıq, ekologiyalıq h'a'm geosiyasiy sistemalar h'aqqında anıq bilimler berilgen. Sonın' ushın bul kurstın' wazıypası geografiyalıq qorshag'an ortalıqtı anıq tu'siniw h'a'm qabıl etiw esaplanadı.

Kommunikativ-sa'wbetlesiw texnologiyası da geografiya ta'liminde ol yaki bul da'rejede aldınnan paydalanıp kelinesi. Bunda oqıtıwshıdan oqıw protsesinde do'retiwshilik qatnas jasaw, sa'wbetlesiw texnologiyası usıllarınan paydalana bilw, sa'wbetlesiw ushın soraw h'a'm tapsırmalar sistemasın islep

shıǵ'ıw, oqıwshılar yaqı talabalar ortasındaǵ'ı sho'lkemlestiriwdi talap etiledi. Geografiya predmetlerin u'yreniwdе bul usıldan paydalanıw mu'mkin. Ma'selen: «Aral ten'izin qutqarıp qalıw mu'mkinbe?», «Qazaqstan jazıq tawları ornında Gimalay tawları bolsa, Orta Aziya klimatı qanday boladı», «Qanday topıraqlar o'nimdar h'a'm ne ushın?», «Arqa Atlantika jıllı ag'ısı bolmasa, Evropa klimatı qanday bolar edi» h'a'm t.b.

Bunnan basqa reyting, rawajlandırıwshı, shaxsqa bag'darlang'an, avtorlıq, didaktikalıq, logikalıq, tayanış, konspektler h'a'm basqa da texnologiyalar bar.

Ta'lim texnologiyaların' ko'pshilik bo'legi geografiya ta'liminde aldınnan oqıtıw metodikası sıpatında qollanıp kelingен. Metodika menen texnologiya bir-birine ju'da' jaqın, birin-biri tolıqtıradı. Ma'selen: ja'h'a'n siyasiy kartasın lektsiya usılında u'yreniw texnologiyası, Quyash sisteması temasın tu'sindiriw usılı h'a'm basqalar.

Demek, geografiya pa'ninde ta'lim texnologiyaların qollanıw ushın ju'da' u'lken imkaniyatlarg'a iye, sonlıqtan bul boyınsha ilimiy-metodikalıq jumıslar alıp barıw kerek.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Pedagogikalıq texnologiyalardıń ju'zege keliw sebeplerin tu'sindirip berin'?
2. Pedagogikalıq texnologiya degende neni tu'sinesiz?
3. Da'slep pedagogikalıq texnologiyalar qaysı ma'mlekette h'a'm kimler ta'repinen islep shıǵ'ıldı?
4. Rossiyada pedagogikalıq texnologiyalar qashannan baslap tarqala basladı?
5. O'zbekstanda pedagogikalıq texnologiyalar qashannan baslap qollanıla basladı h'a'm bul tarawda kimler jumıslar alıp bardı?
6. Ha'zirgi waqıtta geografiyada pedagogikalıq texnologiyalardıń qaysısı ken' qollanıлмақта?

V-BAP. OQITIWDIN' AWIZEKI METODLARI

Geografiya ta'liminde awizeki bayan metodları bilim beriwdin' tiykarg'ı metodlarınan biri esaplanadı. Sonın' ushın oqıtıw metodların' h'a'mme tu'rlerine salıstırıp qarag'anda usı metod anaw yaqı mınaw ko'riniste a'lbette qollanıladı.

Oqıtıwshının' awizeki bayanı to'mendegi talaplarg'a juwap beriwı tiyis:

- ilimiy ta'repten durıs h'a'm ilimge tiykarlang'an bolıwı;
- bilimler logikalıq ta'repten tuwrı bolıwı;
- bilimler oqıwshılar ushın tu'sinikli bolıwı;
- oqıtıwshının' awizeki so'ylewi qızıqlı bolıwı;

- bayan o'lisheminde bolıwı h'a'm onı oqıwshılar jazıp alıwǵ'a u'lgeriwi;
- awızeki bayan basqa usıllar menen qosılıp alıp barılıwı;
- awızeki bayanda so'ylew jaqsı rawajlang'an bolıwı tiyis.

Awızeki bayan usılları durıs qollanılg'anda ol oqıwshılarda to'mendegi qa'siyetlerdi rawajlandıradı:

Oqıtıwshının' awızeki tu'sindiriwin baqlap barıw ko'nlikpesin rawajlandıradı; geografiya bilimleri h'a'm olar arasındag'ı baylanıslardı jaqsı qabıl etedi; awızeki bayandag'ı pikirdi o'zlestiriw ko'nlikpesin qa'liplestiredi. Oqıtıwshı ta'repinen oqıw materialların anıq bir bag'darda ashıp beriw, oqıwshılarda oy pikirdi rawajlandırıwda ja'rdem beredi.

Awızeki bayan metodının' jetiliskenliklerinin' biri onda 15-20 minut ushın u'lken ko'lemde material beriledi h'a'm waqıttan u'nemli paydalanıladı.

Awızeki bayan metodların bir qatar jetiskenlikleri menen birge kemshilikleri de bar. Mısalı, awızeki metodlar ja'rdeminde kartalar menen islew, sabaqlıq penen islesiw ko'nlikpelerin qa'liplestirip bolmaydı. Ayırım waqıtları awızeki bayan metodları oqıtıwdın' tiykarg'ı metodına aylanıp qalıwı mu'mkin, bu'nda oqıwshılar o'z betinshe jumıslardı islew ko'nlikpeleri qa'liplestirilmeydi yaki bul jumıslarg'a kem itibar beriledi.

Sabaq oqıtıwda awızeki bayan metodı ja'rdeminde tek oqıw materiallarının' tiykarg'ı mazmunın ashıp beriwge h'a'reket etiledi, bunda oqıwshılardı aktivlestiriwge kemirek itibar beriledi.

Awızeki bayan metodında oqıwshılardıń dıqqat penen tın'lawı talap etiledi. Sonın' ushın awızeki bayan metodları menen sabaq oqıtıwda tın'law ko'nlikpesin qa'liplestiriw tiyis. Bunda oqıwshılarg'a berilip atırg'an materialdı tek qabıl etiw h'a'm pikirlew talap etiledi. Usı maqsetti a'melge asırıw ushın oqıtıwshı oqıwshılardıń bilimin o'zlestiriwin basqarıwı tiyis. Bul oqıwshılarg'a sabaq beriw rejesin tu'sindiriw arqalı a'melge asırıladı.

Oqıwshılar geografiyalıq baylanıslardı jaqsı tu'siniwi ushın oqıtıwshı geografiyalıq ortalıq h'a'm h'a'diyselerdin' bayanı rejesin islep shıǵ'ıwı tiyis. Reje oqıtıwshı ta'repinen klass taxtasına jazıp shıǵ'ıladı yaki awızeki ayıladı. Oqıwshılar usı rejeni da'pterge jazıp aladı. Bul oqıwshılardıń bayan etip atırg'an tema mazmunın jaqsı o'zlestiriwge ja'rdem beredi.

Reje boyınsha oqıw materiallarının' mazmunı bayan etilgennen son' oqıtıwshı juwmaq shıǵ'aradı. Eger oqıwshı sabaqtı jaqsı o'zlestirgen bolsa, o'zleri erkin o'z tu'sinigin so'ylep beriwleri mu'mkin. Bunda gu'rrin' metodınan paydalanıladı.

Oqıw materialı mazmunın oqıwshılar o'zlestiriwin an'satlastırıw maqsetinde oqıwshılar dıqqatın en' kerekli na'rselerge tartıw tiyis.

Oqıwshılarda esitiw ko'nlikpesi a'ste-aqırın qa'liplesedi. Sonın' ushın tu'rli klasslarda awızeki bayan dawam etiwı h'a'r tu'rli boladı. To'mengi klasslarda awızeki bayan 5-10 minut, joqarı klasslarda bolsa, sabaqtı tolıq iyelewi mu'mkin.

Oqıtıwdın' awızeki metodları to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Tu'sindiriw,
2. Sa'wbetlesiw,
3. Gu'rrin',
4. Lektsiya,
5. Oqıp beriw.

5. 1. Tu'sindiriw metodi

Geografiyalıq nızamlar, nızamlıqlar h'a'm basqada ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq-geografiyalıq protsessler tu'sindiriw metodi arqalı u'yreniledi.

To'mengi klasslarda tu'sindiriw metodi to'mendegi temalardı u'yreniwde qollanıladı; plan h'a'm karta, jerdin' jıllıq h'a'reketi, jerdin' ishki du'zilisi, taw jınısları, relef h'a'm onın' tu'rleri, vulkanlar, okean suwlarının' duzlılıg'ı h'a'm temperaturası, qurg'aqlıq suwları, atmosferanın' du'zilisi, mussonlar, klimat h'a'm poyaslar, pa's basım h'a'm joqarı basım oblastlarının' payda bolıwı h'.t.b.

Joqarı klasslarda bolsa tu'sindiriw metodi xalıq xojalıg'ının' tiykarg'ı tarmaqlarının' du'zilisi h'a'm olardı rawajlandırıw nızamlıqları, miynetin' geografiyalıq bo'listiriliwi, ekonomikalıq rayonlardın' ju'zege keliwi, transport sisteması h'a'm xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardı tiykarg'ı tu'rleri h'a'm basqa temalardı u'yreniwde qollanıladı.

Tu'sindiriw metodi da'lillew formasında alıp barıladı, tu'sindiriw protsessinde oqıtıwshı h'a'diyseler arasındag'ı baylanıstı ashıp beredi h'a'm oqıwshılardı tiykarg'ı ta'biyiy-geografiyalıq, ekonomikalıq-geografiyalıq nızamlıqlar menen tanıstıradı. Ma'selen: belgili bir orındag'ı ıssılıqtın' quyash nurlarının' tu'siwı mu'yeshine baylanıslılıg'ı, temperatura h'a'm basımınn' biyiklik artqan sayın kemeyip barıwı h'.t.b.

Tu'sindiriw oqıwshılardı biliw qa'biletlerin rawajlandırıwda u'lken a'h'miyetke iye. Tu'sindiriw dawamında oqıtıwshı oqıwshılardı dıqqatın arttırıw maqsetinde olardı aldına sorawlar qoyıladı h'a'm o'z pikirin ko'rsetip beriwın usınıs etedi. Ma'selen: passatlar Afrika klimatına qanday ta'sir ko'rsetedi? Hawa jer betinen ko'terilgende neler ju'z beredi h'.t.b.

Tu'sindiriw dawamında oqıtıwshı kartadan, klass taxtasınan h'a'm h'a'r tu'rli ko'rgizbeli qurallardan paydalanadı.

Ekonomikalıq geografiya kurslarında to'mendegi temalardı tu'sindiriw metodı ja'rdeminde alıp barıw mu'mkin, mısalı, «Xalıq-xojalıg'ının' tarawlıq strukturası h'a'm du'zilisi». Tu'sindiriw belgili bir ta'rtipte ayırım bo'limlerge bo'lingen jag'dayda alıp barılıwı tiyis. Ma'selen: awıl xojalıg'ı h'aqqında mag'lıwmat beriw, bunda temanı to'mendegi bo'limlerge bo'lip o'tiw mu'mkin:

1. Awıl xojalıg'ının' ta'biyiy sharayat penen tıg'ız baylanısqanlıg'ı.
2. Awıl xojalıg'ının' rawajlanıwının' ulıwma belgileri.
3. Awıl xojalıg'ı tarmaqları.

Tu'siniklerdin' o'zlestiriw da'rejesin asırıwda oqıwshılardıń basqa pa'nlerden alg'an bilimleri menen baylanıstırıw u'lken a'h'miyetke iye.

5. 2. Gu'rrin' metodı

Gu'rrin' metodı-geografiyalıq ortalıq, qubılıslardı janlı su'wretlewge ayıladı, bunda oqıtıwshının' janlı so'zi a'h'miyetli orın tutadı. Gu'rrin' metodı arqalı oqıtıwshı jan'a tema mazmunın ashıp beredi, belgili bir rawajlanıwshı reje tiykarında bilim berip, ishinen en' a'h'miyetlisin ajratıp, ko'rgizbeli h'a'm isenimli mısallar menen tu'sindiredi. Gu'rrin' metodı menen oqıtıwshı geografiyalıq qubılıslardı h'a'm h'a'diyselerdi oqıwshılar sanasında janlı ko'rinishlerde qa'liplestiriwde paydalanıladı.

Gu'rrin' metodı to'mendegi talaplarg'a juwap beriwı za'ru'r:

- gurrin' jurgiziw tiyis bolg'an geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslardı aldınnan tan'lap alıwı;
- gu'rrin' oqıwshılar sanasında anıq ko'rinish payda ete alıwı;
- gu'rrin' isenimli bolıwı, tiykarg'ı mag'lıwmatlar ekinshi da'rejeli mag'lıwmatlardan ajralıp turıwı;
- gu'rrin' dawamında h'a'r tu'rli ko'rgizbeli qurallardan paydalanılıwı;
- to'mengi klasslarda ko'birek oqıwshı o'zi ko'rgen geografiyalıq qubılıslar h'aqqında gu'rrin' etiwı;
- gu'rrin' geografiya pa'ninin' en' son'g'ı jetiliskeliklerinen paydalanıl'g'an h'alda bayan etiliwı;
- gu'rrin' ideyalı siyasiy jaqtan durıs berilgen bolıwı h'a'm onda ku'ndelikli baspa so'zde ja'riyalang'an mag'lıwmatlardan paydalanıl'g'an bolıw kerek.

Gu'rrin'nin' na'tiyjeliligi ko'p jag'daylarda oqıw materialların tan'lawg'a da'liller h'a'm mag'lıwmatlar ulıwmalıg'ına baylanıslı.

Gu'rrin' dawamında oqıtıwshı h'a'r tu'rli mag'lıwmatlardı bayan etiwı, tiykarg'ı h'a'm en' za'ru'r geografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriwdi esten shıg'armawı kerek. Beriletug'ın mag'lıwmatlar qansha ko'p h'a'm qızıqlı

bolmasın, eger olar bir sistemag'a salınbag'an bolsa, olar arasındag'ı baylanıslar ashılmasa h'a'm tiyisli juwmaqlar shıg'arılmasa gu'rrin' ko'zde tutılğ'an na'tiyjeni bermeydi. Da'liyler, na'tiyje h'a'm juwmaqlardıń bekkemleniwi oqıwshılardıń o'zlestiriwin an'satlastırıwı tiyis. Oqıwshılar sanasında geografiyalıq qubılıslar h'aqqında sanalı tu'rde ko'rinis payda etiw ushın oqıtıwshı gu'rrin' dawamında jeke mag'lıwmatlardan da paydalanıwı mu'mkin.

Gu'rrin' jaqsı shıg'ıwı h'a'm na'tiyjeli bolıwı ushın bayan dawamında karta, maket, diagramma h'a'm basqa materiallardan paydalanıw za'ru'r. Ko'rgizbeli qurallar oqıtıwshı gu'rrin' ja'rdeminde qa'liplestirilgen ko'rinislerdi toltıradı h'a'm anıqlastıradı. Gu'rrin' dawamında geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslar ko'rsetilgen su'wretlerden de paydalanıladı.

Gu'rrin' metodı o'z aldına ma'mleketler h'a'm u'lkeler geografiyasın u'yreniwde u'lken a'h'miyetke iye. Gu'rrin'nen sabaqtın' tu'rli basqışlarında paydalanıladı. Gu'rrin' qosımsha bilimlerde xabarlaw quralı da bolıwı mu'mkin. Bazı bir gu'rrin' sabaq protsessinde o'z betinshe orın iyelewi mu'mkin. Onın' tu'rli basqışlarda tu'sindiriw metodın qollanıw mu'mkin, ayırım jag'daylarda oqıtıwshı qısqa gu'rrin'nen tu'sindiriwge o'tiwi mu'mkin. Ma'selen: jer silkiniw protsessin gu'rrin' etedi, keyin sebebin tu'sindiredi.

V-VII klasslarda lektsiyalar ko'birek ko'rgizbeli tu'rde gu'rrin' etip beriledi. Ma'selen, Viktoriya sarqıraması, Kongo basseyinindegi ıg'allı ekvatorial tog'aylar, yamasa biyik tawlı u'lkesi ta'biyat ko'rinislerin ko'rsetip beriw mu'mkin. VI-VII klasslarda geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslardı su'wretlew, sholıw ilimiy da'liyler menen qosıp alıp barıladı, V-VI klasslarda 3-10 minut, VI-VII klasslarda 10-15 minut, VIII-IX klasslarda 15-20 minut bolıwı tiyis.

Gu'rrin' metodın juwmaqlawda da paydalansa boladı, misalı sabaqtın' aqırında, oqıtıwshı o'z pikirini juwmaqlaydı h'a'm ulıwmalastıradı, usı tema boyınsha o'z betinshe jumıs ushın tapsırmalar beredi. Bul metodtın' na'tiyjeli ta'replerinen jobanı oylanıp du'ziw, temanın' izbe-izligin ta'miyinlew, misallarda, ko'rgizbe qurallardı temag'a sa'ykes tayarlaw maqsetke muwapıq boladı.

5. 3. Sa'wbetlesiw metodı

Sa'wbetlesiw metodı – oqıtıwdın' soraw-juwap forması. Bul metodta oqıtıwshının' sorawı h'a'm oqıwshılardıń juwapı tiykarg'ı orındı tutadı. Sa'wbetlesiw metodı h'a'r ta'repleme oylang'an sorawlar ja'rdeminde oqıtıwshı menen oqıwshılar arasında bolıp, oqıwshılardıń pikirlew tezligin, jan'a tu'sinikler h'a'm nızamlılıqlardı o'zlestiriwge jaqınnan ja'rdem beredi. Bul usıldı paydalanıwda sorawlar qoyıw (tiykarg'ı, qosımsha, jeteklewshi), oqıwshılardıń

juwap h'a'm pikirlerin ortaqlasıw, sa'wbetlesiwden juwmaqlardı qa'liplestiriw, juwaplardı du'zetiw usıllarınan paydalanıladı. Oqıtıwshı gu'rrin' dawamında oqıwshılar pikirin u'yrenetug'ın geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslardıń tiykarg'ı belgilerine bag'darlaydı h'a'm olardıń biliw iskeriligin basqarıp baradı. Oqıtıwshı sabaqta o'tiletug'ın temanı aytıp, tiyisli sorawlardı ortag'a taslaydı, gu'rrin'di logikalıq bo'limlerge bo'ledi, oqıwshılar juwabın tın'laydı, juwaptag'ı qa'telerdi tuwrılaydı h'a'm toltıradı.

Oqıtıwshı gu'rrin' dawamında karta h'a'm basqa ko'rgizbeli qurallardan h'a'mde oqıwshılardıń burıng'ı alg'an bilimlerinen paydalanadı.

Usı usılda oqıwshılar bilimlerin basqasha metodlarg'a qarag'anda jaqsıraq o'zlestire aladı. Bul metodtıń abzallıq ta'repleri sonda, sabaq dawamında oqıwshılardıń bilimleri tekserip barıladı. Sonın' ushın geografiya ta'limindegi jetekshi metodlardıń biri dep ataw mu'mkin, biraq h'a'mme sabaqlarda da bul metodtı qollanıp bolmaydı. Ma'selen: Quyash sistemasındag'ı planetalar, Jerdin' Quyash a'tırıpındag'ı h'a'reketi, Beruniydin' geografiya pa'nine qosqan u'lesi sıyaqlı bo'limlerdi gu'rrin' metodı ja'rdeminde o'tip bolmaydı. Gu'rrin' metodı ulıwma bilimlerdi berip bolg'annan son', ayırım metodlar sıyaqlı geografiyanı u'yreniwde qollanıw mu'mkin. Ma'selen: Afrikanın' klimatı, Aziyanın' reliefi, Arqa Amerika da'ryaları h'a'm t.b yag'nıy oqıwshılar za'ru'r bilimlerdi iyelep bolg'annan son' g'ana bul metodtı qollanıw mu'mkin. Bul metod eki tu'rge bo'linedi: katexezik (soraw-juwap); evristikalıq (ken' ko'lemdegi) gu'rrin'.

5. 3. 1. Katexezik gu'rrin'

Katexezik gu'rrin'de oqıtıwshının' sorawına oqıwshılar qısqa h'a'm anıq juwap beredi. Soraw juwap arqalı geografiyalıq mag'lıwmatlar h'a'm h'a'diyselerdin' jaylasıwı h'aqqındag'ı bilimler anıqlanadı. Ma'selen, Afrika menen Evraziyanın' shegarası qay jerden o'tedi?, Qaysı kanal Arqa h'a'm Qubla Amerika materiklerin ajratıp turadı?, tek bir yarım sharda jaylasqan materik qaysı?, Mektepke 180⁰ azimutta barsa qaysı azimutta qaytıp kelesiz? h'a'm t.b.

Katexezik sa'wbetlesiw gu'rrin'nin' a'piwayı tu'ri bolıp esaplanadı. Bunda oqıtıwshının' qısqa h'a'm anıq sorawlarg'a oqıwshı qısqa h'a'm anıq juwap beriwi sha'rt. Katexezik sa'wbetlesiwde oqıtıwshının' sorawları logikalıq jaqtan bir-biri menen baylanısqan bolıwı mu'mkin h'a'm oqıwshını qaysı bir mashqalanın' sheshimine iytermelemeydi. Ma'selen: Amiwdaya qaysı ko'lge (ten'izge) quyadı, Mariana shu'n'gilligi qaysı okeanda jaylasqan, O'zbekstannın' en' pa's tochkası qay jerde jaylasqan h'a'm t.b. usı sa'wbetlesiw oqıwshılardıń bilim h'a'm

ko'nlikpelerin tekseriw, oqıw materialın bekkemlew h'a'm az bolsa da ta'kirarlaw ushın qollınıladı.

5. 3. 2. Evristikalıq sa'wbetlesiw

Bul metodka oqıtıwshı oqıwshılar aldına belgili bir mashqalanı qoyadı. Son' oqıtıwshı ja'rdemshi sorawlar h'a'm mag'lıwmatlardı eslew jolı menen oqıwshılardıń o'tken sabaqlarda alg'an bilimlerine tayanıp ma'seleni o'z betinshe sheshiwge jeteleydi, bul jerde oqıtıwshı oqıwshılardıń biliw iskerligi u'stinen qadag'alaydı, sorawlar sonday qoyılıwı kerek, berilgen juwap tiykarg'ı pikirin da'lillewshi h'a'm sol pikirdi dawam ettiriwi tiyis. Ma'selen: Oraylıq h'a'm Shıg'ıs Aziyanın' jıllıq h'awa temperaturasınıń ayırmashılıg'ı nede? Oraylıq h'a'm Shıg'ıs Aziya klimatının' o'zgesheligi nede?, Klimat diagrammasına qarap Shıg'ıs Aziyada jıl dawamında jawınnın' bo'listiriliwin anıqlan'? Jawın ne ushın jawadı? Usı sorawlarg'a oqıwshılar juwap bergennen son' Oraylıq h'a'm Shıg'ıs Aziya klimatlarının' tu'ri anıqlanadı.

Evristikalıq sa'wbetlesiw katexezik sa'wbetlesiwge qarag'anda quramalıraq. Evristikalıq sa'wbetlesiw o'tkizgende oqıwshılarg'a ken' ma'niste so'ylewge imkan beriledi, bunda olar turmıslıq ta'jiriybege, salıstırıwǵa h'a'm pikirlewge tiykarlanadı.

Evristikalıq sa'wbetlesiw tiykarınan jan'a oqıw materialın o'tiwde h'a'm ulıwmalastırıwshı ta'kirarlawda qollanıladı.

Ta'biyiy geografiyanın' baslang'ısh kursında evristikalıq sa'wbetlesiw barlıq lektsiyalardı u'yreniwde qollanıwı mu'mkin. Materikler h'a'm okeanlar geografiyası, ja'h'a'n ekonomikalıq-sotsiallıq geografiyasında evristikalıq sa'wbetlesiw to'mendegi temalardı u'yreniwde qollanıw mu'mkin: materikti yaki ma'mleketti geografiyalıq jaylasıwın anıqlawda, tu'rli ma'mleketler ta'biyiy sha'rayatının' tiykarg'ı o'zgesheliklerin u'yreniwde;

Ha'r qanday juwap oqıtıwshının' sorawına baylanıslı. Sonın' ushın sabaqqa tayarlıq dawamında oqıwshılar oqıtıwshı ta'repinen beriletug'ın sorawlardı teren'nen oylap ko'riwi tiyis.

Birinshi na'wbette bir-biri menen logikalıq baylanıslı h'a'm bir-birin tolıqtıratug'inlig'in, oqıwshılar bilimine tayanatug'in, oqıwshılardıń o'z betinshe juwmaq shıg'arıw ushın sorawlar du'ziw tiyis. Didaktikalıq maqsetleri boyınsha sa'wbetlesiw 3 tu'rge bo'linedi. Kirisiw, jan'a bilimlerde u'yreniw; ulıwmalastırıwshı yamasa juwmaqlawshı sa'wbetlesiw.

-kirisiw sa'wbetlesiw; maqseti, jan'a bilimdi puxta o'zlestiriw ushın za'ru'r bolg'an (aldın ala o'zlestirgen) bilim h'a'm ko'nlikpelerdi oqıwshılardıń esinde

qayta tikledan ibarat. Oqıwshılar geografiyalıq ortalıq h'a'm h'a'diyseler ortasındaǵı baylanıslardı o'z betinshe anıqlawdan ibarat. Oqıwshılar karta h'a'm basqa qollanbalar ja'rdeminde o'z bilimlerin baylanısadı. Ma'selen, Afrika klimatın o'tiwde V klassta h'a'm jıl basında o'zlestirgen klimat tu'sinigi eske alınıp, klimatqa ta'sir etiwshi faktorlar anıqlanadı.

-jan'a oqıw materialların u'yreniw sa'wbeti. Bunda jan'a tema oqıwshılardıń aldın'g'ı alg'an bilimlerine tayang'an h'alda u'yreniledi. Usı sa'wbettin' en' tiykarg'ı bo'limleri oqıtıwshılar ta'repinen itibarg'a alınıwı tiyis. Ma'selen, O'zbekstan ta'biyy geografiyasın u'yrengende ta'biyy geografiyalıq rayonlardı ajratıw printsiplerine itibar beriledi. Bayan etilgen metodlar oqıtıwshı ta'repinen na'tiyjelerdi h'a'm usı materiallardı o'zlestiriliwin tekserip ko'riw tiyis. Sonnan keyin oqıwshılardıń o'z betinshe jumısların sho'lkemlestiriw maqsetke muwapıq.

- juwmaqlawshı sa'wbetlesiw. Bul ta'kirarlaw h'a'm bilimlerdi belgili bir ta'rtipke salıw, sonday-aq u'yrenilgen bilimlerdi ulıwmalastırıw h'a'm teren'lestiriwdi a'melge asıradı. Bunda oqıwshılar juwmaqlar shıǵ'arıwg'a u'yretiledi. Bul ulken temalar, bo'limlerdi o'tkennen keyin qollanıladı.

Sa'wbetlesiw dawamında beriletug'ın sorawlar to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi kerek:

1. Soraw h'a'm juwaplar anıq bolıwı.
2. Sorawlar juplastırıp berilmewi kerek. Ma'selen, Gissar tawlarında qanday relef formaları tarqalg'an h'a'm olar qalay payda bolg'an? Jomalungma shın'ı kim ta'repinen qashan ashılǵ'an?
3. Sorawlarda kereksiz so'zler bolmawı, juwabı sezilip turatug'ın sorawlar da berilmewi kerek. Ma'selen, baqlawshı joqarı ko'terilgen sayın gorizont sızıǵ'ı ken'eyedi me?.
4. Quramalı yaki a'piwayı «Awa», «Yaq» juwabın talap etetug'ın sorawlar bolmawı kerek. Ma'selen: Sırdarya Aral ten'izine quyıladı ma?
5. Sorawlar oqıwshıdan oylap ko'riwdi, pikirlewdi, talıqlawdı talap etetug'ın formada du'ziliwi kerek.

Sorawlardın' quramalılıǵ'ı klasslarg'a qarap quramalasıp baradı.

V klassta beriletug'ın sorawlar quramalı juwap talap etilmeydi. Ma'selen, da'rya qay jerden baslanadı? Da'rya qay jerge quyıladı? Ol qaysı bag'darda ag'adı?

VI klassta u'yreniletug'ın «materikler h'a'm okeanlar ta'biyy geografiyasında» sorawlar biraz quramalasadı. Berilgen sorawlar oqıwshılardı

o'ylap ko'riwge h'a'm belgili bir aqliy iskerlikti a'melge asiriw'ga ma'jbu'r etedi. Ma'selen: Anxel sarqiramasi'nin' geografiyalıq jaylasıwın anıqlan'.

VII klassta sorawlar ja'ne de quramalasadı, bunda soraw'ga juwap beriw ushin oqıwshılar u'lken aqliy do'retiwshilikti a'melge asiriw kerek. Ma'selen: O'zbekstan ta'biyiy kartasında qanday proektsiyada du'zilgen? O'zbekstanda Tyan-shan taw sistemasinin' qaysı bo'limleri jaylasqan?

VIII-IX-klasslarda oqıwshılarg'a ken' h'a'm tolıq bilimlerde talap etetug'ın sorawlar beriledi. Ma'selen: ja'h'a'n ma'mleketleri qanday toparlarga bo'linedi? Janılg'ı-energetika sanaatı O'zbekstannın' qaysı ekonomikalıq rayonlarında jaqsı rawajlang'an?

Geografiya ta'liminde sa'wbetlesiw metodı ko'p jag'daylarda karta h'a'm ko'rgizbeli qurallar menen islesiw metodları menen birge qollanıladı. Ayırım jag'daylarda sa'wbetlesiw metodı gu'rrin' h'a'm tu'sindiriw elementlerin o'z ishine aladı. Solay etip, sa'wbetlesiw metodı geografiya ta'liminde tiykarg'ı metod sıpatında da, o'z aldına usıl sıpatında qollanıladı.

5. 4. Oqıp beriw

Sabaq protsesinde oqıtıwshı ta'repinen oqıp beriw metodı da ken' qollanıladı. Oqıtıwshı oqıp beriw ushin temag'a tiyisli tu'rli maqalalar, sabaqlıqtın' ayırım bo'limleri, gazeta h'a'm jurnallardag'ı bilimler, ko'rkem a'debiyatlardag'ı geografiyag'a tiyisli bayanlar, alım h'a'm sayaxatshılardı'n esteliklerinen paydalanıladı.

Oqıp beriwdin' tiykarg'ı maqseti to'mendegilerden ibarat:

1. Oqıtıw metodının' tez-tez o'zgerip turıwı;
2. Sabaqlıq h'a'm ta'lim ta'rbiya protsesslerin aktivlestiriw;
3. Sabaqta o'tiletug'ın temanı oqıtıwshı o'z so'zi menen aytıp bere almaytug'ın da'rejede bolsa;
4. Geografiyalıq ortalıq, qubılıslar ko'rkem a'debiyatlarda jaqsı bayan etilgen bolsa, ma'selen, jawın jawıwı, suw tasqını, ekvatorial tog'aylar, sho'ller, tawlar h'.t.b.

Geografiya sabag'ında to'mendegilerdi oqıp beriw mu'mkin:

- temag'a tiyisli lektsiyalarg'a qosımshalar;
- temag'a tiyisli ilimiy-g'alabalıq kitap h'a'm maqalalardı'n qızıqlı jerleri;
- sabaq mazmunına tiyisli gazeta h'a'm jurnallarda shıqqan maqalalar.

5. 5. Lektsiya metodi

Lektsiya metodi tiykarınan litsey h'a'm kolledjlerde qollanıladı. Bul jerde tiykarınan ekonomikalıq geografiya kursları o'tilgenligi sebepli, lektsiya metodi tiykarınan ekonomikalıq bilimlerde beriwde paydalanıladı. Gu'rrin' metodınan o'zgesheligi lektsiyada bayan etiw elementleri ko'birek qollanıladı. Lektsiyada birinshi oring'a geografiyalıq da'liylerdin' analizi, olardı ulıwmalastırıw, ekonomikalıq nızamlıqların teren'irek ashıp beriwde tiykarg'ı orındı iyeledi.

Lektsiya bul oqıtıwshı sabag'ının' quramalı forması bolıp esaplanadı. Lektsiya uzaq waqıtqa mo'lsheirlengen boladı h'a'm onın' tiykarg'ı bo'limlerin oqıwshılardıń jazıp alıwı talap etiledi. Lektsiya metodi oqıwshılarg'a esitiw ko'nlikpelerin qa'liplestiriwge imkan beredi. Bul ku'ndelikli turmista joqarı oqıw orınlarında ko'birek qollanıladı.

Biraq, ko'pshilik jag'daylarda ulıwma ta'lim mekteplerinde lektsiya metodi az qollanıladı. Bul metod joqarı klasslarda, litsey h'a'm kolledjlerde ken' qollanıwı oqıwshılardıń o'z betinshe jumısların orınlawı ushın waqıttı tejewge imkan beredi.

Lektsiyada oqıwshılardıń qızıg'ıwshılıg'ın arttırıw h'a'm o'zlestiriwin an'satlastırıw ushın to'mendegi wazıypalardı basshılıqqa alıw tiyis:

- lektsiyanın' rejesin ja'riyalaw yamasa klass taxtasına jazıp qoyıw;
- lektsiya dawamında h'a'r tu'rli temag'a tiyisli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw (kartalar, tablitsalar, sızılmalar, su'wretler);
- lektsiyanın' en' tiykarg'ı jerlerin ba'lent dawısta, o'z aldına tu'sindiriw;
- lektsiyanı oqıw dawamında tek g'ana ko'rgizbeli qurallardan g'ana emes, al klass taxtasınan da, qoldan islengen h'a'r tu'rli kartalar h'a'm sızılmadan ken' paydalanıw;
- lektsiya dawamında barlıq geografiyalıq atamalar atı klass taxtasına jazılıwı kerek. Bunday jag'dayda oqıtıwshılar geografiyalıq atamalardı jazıwda h'a'm so'ylewde qa'tege jol qoymaydı;
- oqıwshılardıń do'retiwshiligin asırıw maqsetinde oqıtıwshı waqıt-waqtı menen klassqa soraw menen mu'ra'ja'a't etiwı, belgili bir waqıttan son' og'an o'zi juwap beriwı kerek;

- lektsiyanın' aqırında oqıtıwshı oqıwshılardıń sorawlarına juwap beredi.

Sunday-aq lektsiya mazmunı bir pu'tin bolıp, lektsiya o'z ishine alg'an ma'selelerdi tolıq qamtıwı h'a'm ilimiy ta'repten bekkem h'a'm ko'rgizbeli bolıwı tiyis.

Lektsiya joqarı klasslarda 30-40 minutqa belgilenedi. Lektsiya basqa metodlar menen birge alıp barıladı. Bul sabaqlarda o'z betinshe jumıslarg'a waqıt

qoyılmaydı, oqıwshılar tiykarınan teoriyalıq bilimler aladı h'a'm keyingi sabaqlarda alıp barılatug'ın o'z betinshe jumıslar ushın imkan jaratadı. Sorawlar temanın' aqırında berilgeni maqul.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Oqıtıwshının' awızeki bayanlaw metodları qanday talaplarg'a juwap beriwi kerek?
2. Awızeki bayanlaw metodı qanday protsesslerde qollanıladı?
3. Tu'sindiriw metodı qanday jag'daylarda qollanıladı?
4. Sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiya kurslarında qaysı temalardı tu'sindiriw metodı ja'rdeminde u'yreniw mu'mkin?
5. Gu'rrin' metodı dep nege ayıladı h'a'm qanday talaplarg'a juwap beredi?
6. Sa'wbetlesiw metodının' a'h'miyeti nede?
7. Katexezik h'a'm evristikalıq sa'wbetleri arasındag'ı o'zgeshelikler h'aqqında so'ylep berin' h'a'm olarg'a mısallar keltirin'.
8. Oqıp beriw metodı qanday jag'daylarda qollanıladı?

VI-BAP. BAQLAW HA'M TA'JIRIYBE METODI

Ta'biyatta h'a'm o'ndiris protsesinde tıg'ız baylanısta alıp barılatug'ın baqlawlar bilim alıwdın' za'ru'r dereklerinen biri bolıp esaplanadı.

Geografiya bilimlerin beriwidin' ja'ne bir forması-ta'jiriybe metodı esaplanadı. Bunda oqıwshılar ta'biyatta baqlap bolmaytug'ın qubılıslardı laboratoriya yaki klass sharayatında ta'jiriybe ja'rdeminde ko'redi h'a'm u'yrenedi.

Baqlaw - ta'biyiy sharayatta geografiyalıq ortalıq qubılıslarının' ma'lim bir maqsetli bag'darlarda oqıwshılar ta'repinen qabıl etiwı tu'siniledi.

Ta'jiriybe - geografiyalıq qubılıslardıń payda bolıwın jasalma tu'rde a'melge asırıw h'a'm u'yreniw tu'siniledi. Baqlaw metodı ko'binese mektep maydanshasında, oqıw sayaxatları uaqtında o'tkiziledi.

6. 1. Baqlaw metodı

Baqlaw dawamında oqıwshılar geografiyalıq ortalıq qubılısların baylanıssız ko'redi h'a'm baqlaydı. Oqıwshılardıń baqlaw protsesinde alg'an bilimlerine qaray oqıtıwshı h'a'r bir geografiyalıq qubılıslardıń a'h'miyetin tu'siniwge u'yreledi. Oqıwshılardıń baqlawg'a tiykarlang'an bilimleri puxta h'a'm teren'ligi menen ajıralıp turadı.

Baqlaw klassta, geografiya maydanshasında, o'z qala yamasa awıl shetinde, o'z wa'layat h'a'm rayonları aynalasında o'tkiziliwi mu'mkin.

Geografiyalıq baqlawlar mazmunına qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

Astronomiyalıq; meteorologiyalıq h'a'm fenologiyalıq;

6.1.1. Astronomiyalıq baqlawlar

Astronomiyalıq baqlawlar to'mendegilerdi o'z ishine aladı:

- quyashtın' shıg'ıwı h'a'm batıwın baqlaw;
- juldızlar h'a'm planetalardı baqlaw h'a'm anıqlaw
- ilajı bolsa observatoriyadag'ı a'sbaplar menen tanısıw;

Quyashtıń shıg'ıwı h'a'm batıwın baqlaw. Quyashtıń shıg'ıwı h'a'm batıwın klasstan tıs, yag'nıy mektep sharbag'ında baqlaw mu'mkin, baylanıssız sabaq protsesinde quyashtıń shıg'ıwı h'a'm batıwın baqlap bolmaydı. Quyashtıń shıg'ıwın baqlaw ushın da'slep kalendardan quyashtıń azang'ı shıg'ıw waqtın anıqlaw tiyis. Quyashtıń shıg'ıw h'a'm batıwın ba'h'a'rdin' aqırı gu'zdin' baslarında baqlag'an maqul. Jazda oqıwshılar dem alısta bolg'anları ushın bul baqlawlardı a'melge asırıp bolmaydı.

Quyashtı baqlap barıw to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı:

- oqıwshılar Quyashtıń shıg'ıwınan 5-10 minut aldın jıynaladı;
- Quyashtıń shıg'ıwın baqlawda to'mendegilerge itibar beriledi:

a) Quyashtıń ko'riniw waqtı;

b) Quyashtıń tolıq ko'riniw waqtı;

v) Quyashtıń gorizonttan ko'teriliw waqtı;

- Quyash qaysı ta'biyy geografiyalıq ortalıqtan ko'riniwi anıqlanadı (taw, qır, ba'lentlik, tegislik h'.t.b.);

- Quyashtıń batıwın baqlaw to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı:

a) Quyash do'n'geleginin' Jer betine taralıw waqtı;

b) Quyash do'n'gelegi yarımının' gorizont artına o'tiw waqtı;

v) Quyashtıń tolıq ko'rinbey qalg'an waqtı;

g) Quyashtıń qaysı geografiyalıq ortalıqta batatug'inlig'ı anıqlanadı;

- Quyash shıqqan ta'rep shıg'ıs, batqan ta'repi batıs ekenligi oqıwshılarg'a tu'sindiriledi.

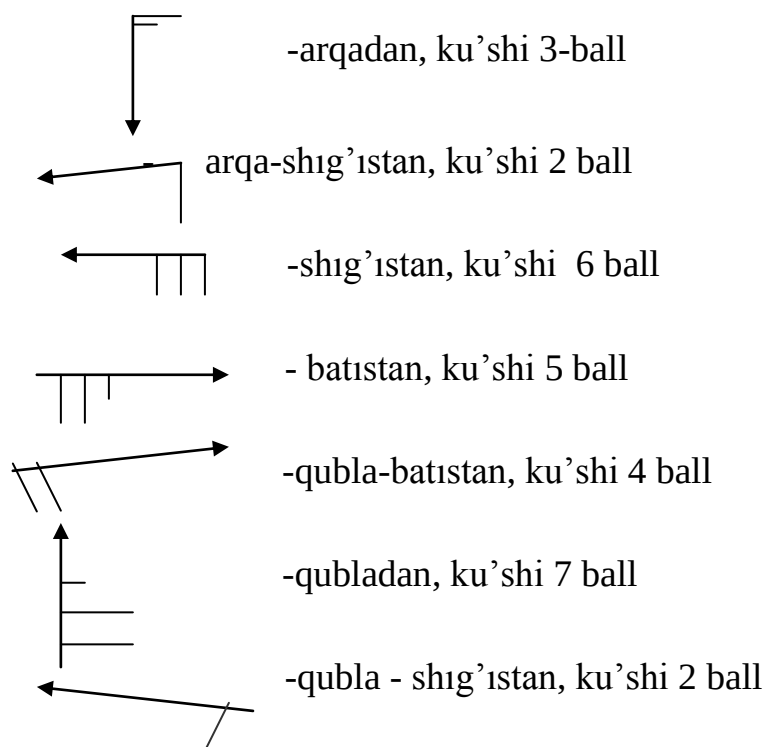
Juldızlardı h'a'm planetalardı baqlaw tu'nde alıp barılatug'inlig'ı ushın mektep sharayatında ken' tarqalmag'an. Polyus juldızın anıqlaw da tu'nde alıp barıladı.

6. 1. 2. Meteorologiyalıq baqlawlar

Meteorologiyalıq baqlawlarda ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerinde h'awanı baqlaw o'z aldına orın tutadı.

Hawanı baqlaw bir neshe basqışlardan ibarat:

- oqıw jılının' basında h'awanı baqlawdı sho'lkemlestiriw h'a'm baqlaw usılları menen arnawlı sabaqta oqıwshılardı tanıstırıw;
- baqlawdan aldın meteorologiyalıq a'sbaplar menen jumıs islew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw kerek. Ma'selen: termometrden esap alıw texnologiyası h'a'm t.b;
- arnawlı bilimlerdi o'tkenge shekem a'piwayı meteorologiyalıq baqlawlar alıp barıladı (temperatura, samal, jawın-shashın mug'darı);
- klimat h'aqqında arnawlı temalar o'tip bolıng'annan son' atmosfera basımı, samal ku'shi, bultlardın' tu'rleri h'a'm olardıń jag'dayı h'aqqında baqlawlar alıp barıladı. Hawanın' temperaturasın, samaldın' bag'darın da'slep ku'nine bir ma'rte, bulttı h'a'm jawındı ku'n dawamında baqlaw mu'mkin;
- samaldın' ku'shi h'a'm bag'darın to'mendegishe anıqlaw h'a'm su'wretlew mu'mkin:

Koordinatalardag'ı qanat balldı ko'rsetedi. Uzun qanat -2 ball, kelte qanat-1 ball.

Xawa rayının' bultılıg'ın baqlaw to'mendegishe ko'rsetiledi:

Atmosfera jawın-shashınların baqlaw na'tiyjeleri to'mendegishe su'wretlenedi:

... – **Jawın**

* - **qar**

- Hawa ashıq (aspan bultsız)

- Aspan bultlı, onın' 50%-i bult penen qaplang'an

-Aspan tolıq bult penen qaplang'an

- Tuman

- Qıraw

- No'ser jawın

- Shıq

4-keste

V klasstan baslap h'awa-rayın toltırıw to'mendegi tablitsa tiykarında alıp barıladı

Ay h'a'm ku'n	Hawa temperaturası	Hawa basımı	Samaldın' bag'darı h'a'm ku'shi	Bultılıq	Jawın-shashınlar	Quyashın' gorizonttan ba'lentligi	Ko'rsetpe
---------------	--------------------	-------------	---------------------------------	----------	------------------	-----------------------------------	-----------

Usı tablitsa h'a'r ku'ni kundelikli baqlaw na'tiyjeleri menen tolıqtırılıp barıladı h'a'm h'a'r ay aqırında analizlenedi. Analizde ay dawamındag'ı en' joqarı h'a'm en' to'men temperatura, basımın' pa'seygen h'a'm ko'terilgen ku'nleri, samaldın' tiykarg'ı bag'darları, bultılıq, jawınlar uyreniledi. Son' h'awa-rayının' o'zgeriwi ma'wsimler boyınsha analizlenedi h'a'm jıllıq ortasha temperatura h'a'm basım anıqlanadı.

6. 1. 3. Fenologiyalıq baqlawlar

Ta'biyatta payda bolg'an ma'wsim o'zgerislerin h'a'm olar menen baylanish ra'wishte o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasının' o'zgeriwin baqlaw geografiyalıq bilimlerin asırıwda h'a'm olardı bekkemlewde tiykarg'ı a'h'miyetke iye. Fenologiyalıq baqlawlar mektep maydanshasında, geografiyalıq maydanlarda alıp barılıwı mu'mkin.

Fenologiya–ta'biyattag'ı ma'wsimli h'a'diyseler, olardıń baslanıw mu'ddetlerin belgilewshi sebepler h'aqqındag'ı bilimler bolıp esaplanadı. Fenologiya atamasın ilimge belgiyalıq botanik Sh.Morran 1853 jıl kiritken.

Fenologiyalıq baqlawlar to'mendegi bo'limlerden ibarat:

a) joqarı da'rejeli o'simliklerde bo'rtiklerinin' bo'rtiwi h'a'm ko'gerip shıg'ıwı, japıraq shıg'arıwı, g'umshalaw, gu'llew, tuxım h'a'm miywelerinin' pisip jetiliwi, gu'zde sarg'ayıwı h'a'm to'giliwi;

b) su't emiziwshi h'aywanlardı baqlawda: qısqı uyqıdan oyanıw, juplasıwı, tu'lew, ma'wsimlik tu'lew h'a'm t.b.

v) balıqlar to'mendegishe baqlanadı: ba'h'a'rgi tınımsız h'a'reket turmısı, uwıldırıq shashıwı, ma'wsimlik ko'ship ju'riwi h'a'm t.b.

Fenologiya to'mendegi ulıwma h'a'm jeke tarmaqlarg'a bo'linedi. Ulıwma fenologiya ta'biyat rawajlanıwın jıl ma'wsimlerinin' bir qa'lipte almasıp turıwı menen baylanish jag'daydag'ı h'a'diyse sıpatında u'yreniledi. Jeke fenologiya fitofenologiya h'a'm zoofenologiyaga bo'linedi.

Ta'biyattag'ı ma'wsimli qubılıslardıń baslanıw mu'ddetlerin belgilep beriwshi faktorlar h'a'm nızamlardı ekologiyalıq fenologiya u'yrenedi. Usı faktorlar endogen h'a'm ekzogen toparlarga bo'linedi. Endogen faktorlar jerdin' ishki ku'shleri, al ekzogen faktorlar sırtqı kushlerdi belgilep beredi. Ma'selen: o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasının' ba'h'a'rgi oyanıw h'a'm qısqı uyqıg'a ketiwi orının' ıssılıq mug'darın belgilep beredi:

Fenologiya-geografiyalıq nızamlıqlardı anıqlaw ushın fenologiyalıq baqlawlar alıp barıladı. Fenologiyalıq nızamlar tiykarında awıl xojalıq tarmaqları boyınsha islenetug'ın ma'wsimli jumıslar du'ziledi.

Baqlaw metodı oqıwshılardıń biliw qa'biletin rawajlandıradı. Uzaq mu'ddetli baqlawlar u'lken a'h'miyetke iye bolıp, bunın' na'tiyjesinde oqıwshılar o'z betinshe tiyisli pikirler ju'rgiziwi mu'mkin.

O'z u'lkesinin' ta'biyatı h'a'm aymag'ının' xojalıq iskerligin baqlaw aqıbetinde geografiya oqıtıw metodikası u'lketanıw printsipin a'melge asırıwg'a imkan beredi.

Baqlaw arqalı basqa ayaqlardı dıqqat penen u'yreniwge imkan beredi. Ma'selen: du'nya ju'zi ta'biyiy geografiyası h'a'm ekonomikalıq geografiyasın u'yreniwde, materikler h'a'm ma'mleketlerdin' geografiyalıq sharayatların oqıwshılardıń o'z jasaw jayı sharayatı menen salıstırıwǵa imkan beredi.

Geografiyalıq baqlawlar oqıwshılardı ta'biyattag'ı qubılıslardıń h'a'r ta'repleme o'zgeshelikleri menen tanıstırıp qana qoymastan, al ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiya qubılıslardıń, h'a'diyselerdin' bir-biri menen o'z-ara baylanıslılıǵ'ın ashıp beredi.

Geografiyalıq qubılıslardıń baqlaw mu'ddetleri h'a'r tu'rli. Ayırım qubılıslardı (h'awa-rayı) uzaq mu'ddetli baqlawǵa tuwrı keledi, al ayırım h'a'diyselerdi qısqa waqıtta baqlaw mu'mkin (jawın jawıwı, samal, shaqmaq, basqalar). Da'slep geografiyalıq bilimlerde o'zlestiriwge imkan beretug'ın qubılıslardı baqlaw za'ru'r. Ko'plep geografiyalıq tu'siniklerde tiyisli baqlawsız u'yrenip bolmaydı (h'awa-rayı, klimat, relef formaları, ishki suwlar).

Geografiyalıq baqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw quramalı wazıypalardan esaplanadı h'a'm onda to'mendegi talaplarǵa juwap beriw kerek:

1. Oqıwshılardı baqlawdın' maqseti, wazıypaları, mazmunın tusindiriw, h'a'm baqlawdı qanday alıp barıw h'aqqında so'ylep beriw kerek bunda baqlap barıw da'stu'rin islep shıǵ'ıw u'lken a'h'miyetke iye;

2. Oqıwshılardı tiyisli a'sbaplar menen islewdi u'yretiw tiyis. (Kompas, barometr, flyuger, nivelir h'a'm t.b.);

3. Baqlaw na'tiyjelerin anıq sistemalasırıwdı u'yreniw kerek (da'pterger, baqlaw jurnalı);

4. Baqlaw na'tiyjelerin ulıwmalasırıw h'a'm qayta islew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw. Ma'selen: ortasha sutkalıq, aylıq h'a'm jıllıq temperaturalardı esaplaw, basım sızılmaların du'ziw, da'rya ag'ımın esaplaw;

5. Oqıwshılardı geografiyalıq qubılıslar ortasındag'ı o'z-ara baylanıslardı anıqlawǵa u'yretiw;

6. Oqıwshılarda baqlaw jumıslarına qızıǵ'ıwdı u'yretiw za'ru'r. Olardı baqlaw jumısları aldınnan ayılmawı kerek.

Baqlawdın' mazmunı h'a'r tu'rli bolmawı tiyis h'a'm klasstan klassqa o'tken sayın quramalasıp barıwı kerek. Sabaq protsesinde baqlaw na'tiyjeleri paydalanıp barılıwı kerek.

Oqıw jılı basında temalar boyınsha baqlaw na'tiyjelerin paydalanıw rejesi du'ziliwı kerek. Geografiyalıq qubılıslardı baqlaw bilimlerinin' artıwı menen oqıwshılarda o'z betinshe jumıs alıp barıw qa'biletleri artıp baradı.

Baqlaw dawamında oqıwshılardıń erkin pikirlewin ku'sheytıw ta'rtibi to'mendegilerden ibarat;

-oqıwshılardıń baqlawı oqıtıwshı basshılıg'ında alıp barıladı. Baqlaw klasta, geografiya maydanlarında yaki orınlarda alıp barıladı. Tiykarınan ta'biyat qu'bılısları, h'awa temperaturası, jawınlar, samallar quyastın' ba'lentligi h'a'm t.b. baqlanadı;

-oqıtıwshı bergen bilimleri tiykarında oqıwshılardı ta'biyatta h'a'm o'ndiriste alıp barılatug'ın o'z betinshe jumıslarındag'ı (meteorologiyalıq, gidrologiyalıq, fenologiyalıq, xojalıq) baqlaw na'tiyjelerin oqıwshılar ta'repinen o'z betinshe qayta islenedi h'a'm ulıwmalastırıladı;

-oqıwshılardıń baqlaw jumısları da'stu'rin islep shıg'ıwda qatnasıwı. Olar ta'repinen uzaq waqıt baqlaw jumıslarının' alıp barılıwı h'a'm olardıń na'tiyjelerinin' ulıwmalastırılıwı (diagramma, karta, sıızılmalar du'ziw);

Baqlaw metodların rawajlandırıwdıń tiyarg'ı usılı oqıwshılardıń o'z betinshe jumıs islewin asırıwdan ibarat.

6. 2. Ta'jiriybe metodı

Ta'jiriybe metodı dep oqıwshılar ta'biyatta tıg'ız baylanısta baqlay almaytug'ın qubılıslardı laboratoriya sabaqlarında a'melge asırıwg'a aytıladı. Ayırım qubılıslar ju'da' tez payda boladı (jer silkiniw, vulkan h'a'm t.b) ayırımları ju'da' uzaq waqıt dawam etedi. (taw jınıslarının' payda bolıwı, tawlardıń ko'teriliwi, da'rya alapların qa'liplesiwi h'a'm t.b) bunday protsesslerdi barlıq waqıt baqlap bolmaydı.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursının' ayırım temaların u'yreniwde ta'jiriybeler o'tkiziw u'lken a'h'miyetli orın tutadı. Ta'jiriybe ja'rdeminde quramalı ta'biyiy geografiyalıq protsessler payda bolıwın oqıwshılarg'a klass sharayatında ko'rsetiw mumkin.

Geografiya oqıtıw metodikasında to'mendegi ta'jiriybeler o'tkiziledi:

1. Litosfera temasında o'tkiziletug'ın ta'jiriybeler
2. Gidrosfera temasında o'tkiziletug'ın ta'jiriybeler
3. Atmosfera temasında o'tkiziletug'ın ta'jiriybeler

6. 2. 1. Litosfera temasın u'yreniwde ta'jiriybe metodınan paydalanıw

Usı temanı u'yreniwde sho'gindi jınıslardı payda etiwde qatparlardıń kelip shıg'ıwın ta'jiriybede ko'rsetiw mu'mkin.

Sho'gindi jınıslardıń payda bolıwın ta'jiriybede to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin. Bunın' ushın 1 litr shiyshe bankag'a yarım litr suw quyıladı. Og'an qum

h'a'm saz salınadı son' banka silkitiledi. Silkiw protsesinde qum h'a'm saz ılay suw menen aralasadı h'a'm ılay payda boladı. Sonnan keyin banka stol u'stine qoyılıp tındırıladı. Tındırıw protsesin oqıwshılar baqlap turıwları kerek. Tındırıw protsesinde banka tu'bine da'slep awır jınıs yag'nıy, qum tu'sip qum qatlamı payda boladı son' jen'ilirek saz qatlamı sho'ge baslaydı h'a'mde qum qatlamı to'besine saz (ılay) qatlamı h'asıl boladı, onın' to'besine suw qatlamı jaylasadı.

Ta'jiriybeden son' oqıtıwshı klassqa to'mendegi sorawlar beriledi:

Qaysı taw jınısları aldınıraq sho'kti?

Qaysı taw jınısları keyinirek sho'kti?

Ne ushın ıdıs tu'binde payda bolg'an jınıstı sho'gindi taw jınısı dep ataladı?

Sho'gindi taw jınısları qanday belgilerge qarap anıqlaw mu'mkin?

Taw sistemaları qatparlanıwının' payda bolıwın ko'rsetiw ushın 20-30 dana qag'azın yaki oqıwshılardıń da'pterlerinen paydalanıw mu'mkin bunın' ushın qag'azlar qatlamı yaki klass da'pteri stol u'stine gorizontaı jag'dayda qoyıladı. Son' eki ta'repinen sıg'ıladı, na'tiyjede taw dizbegi h'a'm dizbekler arasındag'ı alaplar payda boldı. Vertikaı qatlamı bolsa qatparlanıwının' ju'zege keliwin ko'rsetedi. Bunnan tısqarı gorst h'a'm grabenlerdin' payda bolıwın plastilinnen paydalanıp oqıwshılarg'a ko'rsetilse de boladı.

6. 2. 2. Gidrosfera temasın u'yreniwde ta'jiriybe metodınan paydalanıw

Gidrosfera temasın oqıw protsesinde u'yreniwde to'mendegi ta'jiriybelerdi qollanıw mu'mkin;

- suw ısıg'anda ken'eyip, suwıg'anda tarayıwı;
- taw jınıslarına suwdı tu'rlişe o'tkeriw;
- suwdın' birligine qaray taw jınısları juwılıwının' payda bolıwı;
- sarqıramanın' ju'zege keliwi;

Suwdın' ısıg'anda ken'eyiwi, suwıg'anda tarayıwın to'mendegi ta'jiriybede ko'riw mu'mkin. (O.Muminov, 1986):

- kolbag'a suw quyıladı h'a'm suwg'a bir neshe tamshı sıya tamızıp ren'li qılınadı;

-suwdın' kolbadag'ı qa'ddine (kolbanın' tar awzı) jip baylap belgilenedi h'a'm kolbanın' awzı ortasınan shiyshe nayg'a uqsag'an qaqpıaq penen jaqsılap bekitledi;

- kolbadag'ı suw spirt lampası ja'rdeminde qızdırıladı. Sonda suw jip penen belgilep qoyılğ'an belgiden joqarı ko'terilip, shiyshe naysha ishine kiredi.

Ha'r tu'rli taw jınısların suwdın' tu'rlishе o'tkiziwin to'mendegi ta'jiriybede ko'rsetiw mu'mkin:

- eki shiyshe sharshar shtativte bekitiledi h'a'm olardın' to'mengi tesigi paxta menen bekitiledi;
- birinshi kolbag'a yarım stakan saz (topıraq), ekinshisine yarım stakan qum salınadı;
- sharsharlardag'ı saz h'a'm qum u'stine yarım stakan suw quyıladı;
- ta'jiriybede suw qumnan tez o'tiwi h'a'm sazdan ju'da' a'sten o'tiwi anıqlanadı;
- suw bag'darı h'a'm onın' qum yaki topıraqtan o'tiw waqtın belgilep jer astı suwları tazalılıg'ın anıqlaw mu'mkin.

Bunnan basqa h'a'r tu'rli taw jınıslarının' suwda eriwshen'liligin de u'yreniw mu'mkin.

Bunın' ushın tsilindrge suw quyıladı h'a'm og'an u'yrenilmegen taw jınıslarının' bir bo'legi salınadı h'a'm onın' tolıq eriw waqtı baqlanıladı. Eriген taw jınıslarına h'a'r tu'rli duzlar, topıraqlar h'a'm qum taslar kiredi.

Usı ta'jiriybeler tiykarında oqıwshılar tu'rli taw jınıslarının' tu'rlishе suw o'tkiziwine h'a'm jer astı suwlarınnıń' h'a'reketi h'aqqındag'ı bilimlerge iye boladı.

6. 2. 3. Atmosfera temasın u'yreniwde orınlanatug'ın ta'jiriybeler

Bul temanı u'yreniwde ta'jiriybe metodı oqıwshılardıń' tiyisli bilimlerin iyelewde h'a'm ko'nlikpelerin payda etiwde u'lken a'h'miyetke iye.

Atmosfera temasında to'mendegi ta'jiriybelerdi o'tiw mu'mkin:

- qurg'aqlıq h'a'm suwdın' h'a'r tu'rli ısınıwı;
- bult h'a'm jawınlardıń' payda bolıwı;
- qıraw h'a'm qardıń' payda bolıwı.

Qurg'aqlıq h'a'm suwdın' h'a'r qıylı ısınıwın ko'rsetetug'ın ta'jiriybe oqıwshılarda qurg'aqlıq h'a'm musson klimatı h'aqqında tu'siniklerdi qa'liplestiriwde u'lken a'h'miyetke iye. Usı ta'jiriybeni «Hawa rayı h'a'm klimat» temasın o'tiwde ko'rsetiw mu'mkin, ta'jiriybe to'mendegi ta'rtpite alıp barıladı:

- eki bir tu'rdegi qutısha formasındag'ı ıdıs alınadı. Usı ıdıslardıń' o'lsheimleri to'mendegishe bolıwı kerek, uzınlıg'ı 15 sm, ken'ligi 7,5 ba'lentligi 5 sm, eki bir tu'rdegi termometr, lampa (qızdırıw ushın)
- ıdıslardıń' birine suw, ekinshisine topıraq salınadı, bir waqıttın' o'zinde ekewinin' de temperaturası o'lsenedi.

- eki ıdıstag'ı suw h'a'm topıraq lampa ja'rdeminde qızdırıladı h'a'm 6-7 minuttan son' temperaturalar ja'ne qaytadan o'lishenedi;

Termometrde alıng'an mag'lıwmatlar oqıtıwshı ta'repinen klass taxtasına jazıladı, oqıwshılar bolsa da'pterlerine jazıp aladı.

Mag'lıwmatlar to'mendegi tablitsa formasında ko'rsetiledi.

5-keste

Ju'ze	Temperatura da'rejesi			Parqı
	Da'slepki	Qızdırılǵ'annan son'	Suwıtılǵ'annan son'	
Suw	14	18	16	2
Topıraq	14	39	14	25

Suw h'a'm topıraq temperaturasındag'ı parqının' u'lkenligi topıraq, yag'nıy suwg'a qarag'anda tezirek ısıp tezirek suwıwına oqıwshılarda isenim payda boladı. Bul qurg'aqlıq h'a'm okeanda klimattın' h'a'rqıylılıǵ'ın tiykarlap beredi.

Bult h'a'm jawınnın' payda bolıwın ta'jiriybede ko'rsetiw ushın ba'lentligi 25-30 sm keletug'ın shiyshe ıdıs (tsilindr) alınadı. Idıstın' diywalı terlemewi ushın ol bir az qızdırıladı. Idıs ishine suw salınadı h'a'm spirtli lampada qızdırıladı. Idıstın' qaqpag'ının' to'besine muz salıp qoyıladı, muz astında bult (puw) payda boladı, son' onnan jawın (suw tamshıları) ajıralıp shıǵ'a baslaydı. Demek, oqıwshılar bultlar h'a'm jawınlardıń qanday payda bolıwın klass sharayatında u'yreniw h'a'm usı protsessti tolıq baqlaw mu'mkinshiligine iye boldı.

6.2.4. Geografiya sabaqlarında o'tkiziletug'ın ta'jiriybelerge qoyılatug'ın talaplar

O'tkiziletug'ın ta'jiriybe go'zlengen maqsetke erisiw, onda beriletug'ın bilimlerde oqıwshılar jaqsı o'zlestiriwleri ushın ta'jiriybe to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi kerek. (T.P.Gerasimova)

1. Oqıtıwshı sabaq protsesinde qanday ma'selelerdi ta'jiriybe ja'rdeminde tu'sindiriliwi aldınnan belgileniwi kerek. Ta'jiriybe u'yrenilgen tema menen tıǵ'ız baylanısqa bolıwı kerek.

2. Ta'jiriybe baslawdan aldın da'slep oqıwshılardı ta'jiriybe teması, onın' a'h'miyeti h'a'm ta'jiriybe o'tkiziwdin' tiykarg'ı basqıshları menen tanıstırıw kerek. Ma'selen: oqıtıwshı qıyırshıq tas h'a'm sazdn' suw o'tkizgishligin u'yreniw boyınsha ta'jiriybe o'tkiziwden aldın oqıwshılar usı ta'jiriybe arqalı nelerdi bilip alıwları mu'mkin ekenligin aytıp beriwi kerek. Bul bilimler bulaqlardı, artezian h'a'm a'piwayı qudıqlardı u'yreniwde za'ru'r bolıwın aytıp o'tiwi kerek.

3. Oqıwshılardıń aktivliligin ku'sheytıw h'a'm o'tkiziletug'ın ta'jiriybenin' mazmunın qanshelli tu'singenligin tekseriw maqsetinde klassqa soraw menen mu'ra'ja'a't etiw arqalı oqıwshılardı baqlap turıw kerek.

4. Ta'jiriybe dawamında oqıtıwshı oqıwshılarda baqlanıp atırg'an h'a'diyse h'aqqında o'z betinshe pikirlew qa'biletin oyatıw kerek h'a'm ta'jiriybenin' aqırında olar o'z betinshe juwmaq jasawları kerek. Ma'selen: qurg'aqlıq, suwdın' ısınwı h'a'm suwınwı ta'jiriybede uyreniw dawamında oqıwshılar qurg'aqlıq okeanlarg'a qarag'anda tez ısıp h'a'm tez suwınwı h'a'm onın' aqıbetinde h'a'r tu'rli klimat zonaların' qa'liplesiwı h'aqqındag'ı bilimlerge iye boladı.

5. Ta'jiriybe dawamında su'wretler, tablitsalar, sızılma h'a'm ko'rgizbe qurallardan da ko'rsetip beriliwi kerek.

6. Ta'jiriybe o'tkiziw uzaq dawam etpewi kerek. Juda' quramalı ta'jiriybeler bir saattan artıq dawam etpewi kerek.

7. Ta'jiriybe o'tkiziliwge oqıwshılar puxta tayarlanıwı kerek.

8. Ta'jiriybe o'tkizilgende priborlardı sonday jaylastırıw kerek olardı oqıwshılardıń h'a'mmesi ko'rip turıwı lazım.

Mektep geografiya maydanshasında to'mendegi ta'jiriybelerdi o'tkeriw mu'mkin. Suwdın' jemiriwshilik qasiyeti. Suw h'a'm qurg'aqlıq betinde h'awanın' ısıwın h'a'm t.b.u'yreniw mu'mkin.

Releftin' temperaturag'a ta'sirin u'yreniw ushın h'awa temperaturası oypatlıq h'a'm taw janbawırlarında u'yreniledi. Aling'an mag'lıwmatlardı analiz etiw tiykarında oypatlıq h'a'm janbawırlardıń h'a'r tu'rli ısıwı h'aqqında oqıwshılar bilimlerge iye boladı. Yag'nıy oqıwshılar ta'jiriybe tiykarında janbawırlardıń arqa h'a'm qubla bo'limlerinde o'simlik qatlamının' h'a'r qıylılıg'ın tu'sinip aladı.

Gruntlardıń tu'ri, mexanikalıq quramı, ren'i, o'simlik penen qaplang'anlıq da'rejesi, ıg'allıg'ının' jer betinin' ısıwına ta'siri to'mendegi ta'jiriybeden ko'riledi.

- teren'ligi 0,5 m, ken'ligi 0,5 m, uzınlıg'ı 1 m bolg'an bir neshe shu'qırlıq qazıladı;

- usı teren'ler h'a'r tu'rli taw jınısları h'a'm topıraqlar menen toltırıladı;

- ma'lim bir waqıt o'tkennen son' olardıń temperaturası u'yreniledi;

- tu'rli waqıtlarda tu'rli taw jınısları h'a'm topıraq temperaturası analiz etiledi h'a'm taw jınıslarının' tu'rleri, mexanikalıq quramı h'a'mde ıg'allılıq da'rejesi topıraq temperaturasına qanday ta'sir etiwı anıqlanadı.

Geografiya maydanshasında yaki ashıq orında oqıwshılar ta'repinen topıraqlardıń h'a'm taw jınıslardıń temperaturasını o'z betinshe u'yreniwi geografiya ta'liminin' turmıs penen baylanıslıg'ın bekkemleydi.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Baqlaw degende neni tu'sinesiz h'a'm qay jerlerde alıp barıladı?
2. Ta'jiriybe degende neni tu'sinesiz?
3. Geografiyalıq baqlawlar qanday toparlarg'a bo'linedi?
4. Fenologiya degende neni tu'sinesiz?
5. Qanday waqıya h'a'm qubılıslardı ta'jiriybede ko'riw mu'mkin?
6. Litosfera temasında qanday ta'jiriybeler o'tkiziledi?
7. Gidrosfera temasının' qaysı bo'limlerinin' ta'jiriybe usılında o'tiw mu'mkin?

VII-BAP. GEOGRAFIYA TA'LİMİNDE KARTOGRAFIYALIQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIW

Kartalar geografiya ta'liminde tiykarg'ı oqıtıw quralları bolıp esaplanadı. Geografiyalıq kartalardan oqıtıwdın' barlıq usıllarında paydalanıw mu'mkin; sabaq beriwde; a'meliy jumıslarda, bilimlerdi bah'alawda h'a'm t.b.

7.1.Ulıwma kartografiyalıq tu'sinikler, sha'rtli belgilerdi oqıw

Geografiyalıq kartalarda h'a'r-tu'rli qubılıslar su'wretlengenini ushın, olar ju'da' h'a'r qıylı boladı. Kartataniwda to'mendegi tu'sinikler ushiraydı:

Plan-orınnın' u'lken masshtabta du'zilgen sızılması bolıp esaplanadı. Sızılmada maydanı onsha u'lken bolmag'an kishi-kishi orınlar ko'rsetiledi.

Karta-jer ju'zinin' kishireytilip h'a'm ulıwmalastırılıp, sha'rtli belgiler menen tegislikke tu'sirilgen ko'rinisleri bolıp tabıladı. Olarda ta'biyiy h'a'm sotsiallıq-ekonomikalıq qubılıslar ko'rsetiledi.

Aerofotosu'wret-samolët h'a'm basqa o'zi ushar a'sbaplar ja'rdeminde aling'an jer betinin' yamasa bir bo'leginin' ko'rinisi. Olar arqalı jerdin' du'zilisi, relifi, o'simlik qatlamı, jolları, awıllar h'a'm ka'rxanalardıń jaylasıw ornı anıqlanadı.

Kosmoslıq su'wret-Jerdin' h'a'm basqa planetalardıń kosmos kemeleri ja'rdeminde aling'an ko'rinisi.

Masshtab-bul kartadag'ı sızıqtın' uzınlıg'ının' jer ju'zindegi sol sızıq uzınlıg'ına sa'ykes keletug'ın h'aqıyqıy uzınlıqqa qatnası. Onın' kartadag'ı ko'rinisi bir neshe ma'rte kishireytilgenligin ko'rsetedi. Ma'selen: kartada da'ryanın' uzınlıg'ı 1sm, h'aqıyqıy uzınlıg'ı 10 km, yamasa 1 000 000 sm. Demek

kartanın' o'lishemi 1:1 000 000. O'lishemler sanlı, sızıqlı h'a'm so'zli bolıp bo'linedi. Sanlı o'lishemler bo'lshekten ibarat bolıp, onın' bo'lshek alımı 1-ge ten', bo'lshek bo'limi bolsa karta ko'rinisi neshe ma'rte kishiretilgenin ko'rsetedi. Sızıqlı o'lishem-bul ten' bo'leklerge bo'lingen tuwrı sızıqlı bolıp esaplanadı. Ha'r bir bo'lek qansha aralıqqa ten'ligi onın' u'stine jazıp qoyıladı. So'zli o'lishemde kartadag'ı 1sm aralıq h'aqıyqatta qanshag'a ten'ligi ko'rsetiledi.

Proektsiyalar-bul jer ju'zinin' kartada su'wretlew usılı. Jer domalaq bolg'anlıg'ı ushin onı tegislikte su'wretlep atırg'anda belgili bir qa'teliklerge jol qoyıladı. Bunday qa'teliklerge tiykarınan maydanı, uzınlıg'ı h'a'm mu'yeshleri ko'rsetilip atırg'anda jol qoyıladı. Sonın' ushin h'a'r tu'rli (ten' mu'yeshli, ten' maydanlı, ten' aralıqlı) proektsiyalar qollanıladı:

Sha'rtli belgiler-qubılıslardıń ma'lim bir belgiler ja'rdeminde kartadag'ı ko'rinisi bolıp esaplanadı. Masshtab sha'rtli belgiler ja'rdeminde qubılıslardıń h'aqıyqıy o'lishemleri menen ko'rsetiledi. Masshtab sha'rtli belgiler menen, kartalardıń, masshtabında ko'rsetip bolmaytug'ın qubılıslar ko'rsetiledi (TETs, ka'nler, elatlı punktler). Sızıqlı sha'rtli belgiler menen da'rya ag'ımının' bag'darı, tog'aydag'ı tereklerdin' tu'rleri ko'rsetiledi. Bunnan basqa jazıwlı, h'a'ripli, sanlı sha'rtli belgiler de boladı.

Kartada qubılıslar to'mendegi usıllar menen su'wretlenedi:

- belgiler usılı-masshtabta su'wretlep bolmaytug'ın qubılıslar ko'rsetiledi;
 - sızıqlı usılı-tiykarınan uzınlıq boyınsha jaylasqan da'rya, jol h'a'm shegaralar ko'rsetiledi;
 - ren' beriw usılı-qubılıslardıń maydan boyınsha tarqalıwın su'wretlewde qollanıladı. (o'simlik, topıraq, klimat kartalar);
 - ten'dey birlikke iye sızıqlı usılı-bir qıylı birlikke iye bolg'an qubılıslar su'wretlenedi (temperatura, ba'lentlik, xalıqtın' tıg'ızlıg'ı);
 - baylanısqa diagrammalar usılı-belgili bir orındag'ı meterologiyalıq stantsiyalarda temperaturanın' ma'wsimli o'zgeriwi, jawın h'a'm samallardıń bo'listirilıwın su'wretlewde qollanıladı;
 - shegara usılı-bir tu'rdegi qubılıslardı su'wretlewde qollanıladı, paydalı qazılmalar, h'aywanlar h'a'm awıl xojalıg'ı kartaları;
 - tochka usılı -qubılıslardıń tarqalıw mug'darın beredi. Ma'selen: bir tochka 1000 bas sıyır;
 - h'a'reket belgileri usılı-qubılıslardıń h'a'reket bag'darın ko'rsetedi; (da'rya ag'ımı, samal bag'darı, ju'k tasıw jolları).
- Kartalar masshtabına qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:
- orınlar, masshtab 1:5000 h'a'm onnan u'lken;

- u'iken masshtabli kartalar 1: 1 0000 nan 1:200000 g'a;
- orta masshtabli kartalar 1: 200000 nan 1:1000000 ga;
- mayda masshtabli kartalar 1: 1000000 dan kishi;

Kartalar olarda ko'rsetiletug'in maydanning ko'lemine qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

- planetalar h'a'm jer kartasi;
- yarim sharlar kartasi;
- qurg'aqliq h'a'm okeanlar kartasi;
- ta'biyiy geografiyalik u'lkeler kartasi;
- ma'mleketler kartalari;
- administrativlik birlikler kartalari;
- arnawli qoriqlanatug'in aymaqlar kartasi;
- qalalar h'a'm elatli punktlar kartalari;
- qala h'a'm wa'layat kartalari.

Mazmunina qarap kartalar: Uliwma geografiyalik h'a'm tematikalik kartalarg'a bo'linedi. Uliwma geografiyalik kartalar topografiyalik, uliwma topografiyalik h'a'm uliwmalik (obzor) kartalarg'a bo'linedi.

Al tematikalik kartalar ta'biyiy h'a'm ekonomikalik (klimat, topiraq, o'simlik, awil xojalik, sanaat h'a'm t.b) kartalarg'a bo'linedi:

Wazıypalarına qarap kartalar to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

- a) ilimiy kartalar;
- b) ma'deniy kartalar;
- v) texnikalik kartalar (kosmosliq, h'awa, ten'iz, jol h'a'm injenerlik kartalar);
- g) oqıw kartalari;
- d) sayaxat kartalari.

Du'zilisine qarap kartalar 3 tu'rge bo'linedi:

a) ko'rinisli kartalar-o'z aldına qubılıslardı su'wretleydi. Ma'selen: h'awa temperaturası, jawın-shashın h'a'm basım kartalari;

b) h'a'r ta'repleme kartalar. Belgili bir qubılıstın' h'a'mme o'lshemleri bir su'wretlenedi. Ma'selen: bir kartada samal h'a'm basımdı su'wretlew;

v) juwmaqli kartalar. Bir-biri menen o'z-ara baylanisqan qubılıslardı bir pu'tin h'alda su'wretleydi (klimat kartası).

Geografiyalik atlaslar h'a'm olardıń tu'rleri

Atlaslar-tolıq h'a'm anıq mag'lıwmatqa iye bolg'an bir da'stu'r tiykarında du'zilgen, ta'rtipke salıng'an kartalar toplamı bolıp esaplanadı.

«Atlas» ataması Flamandr kartatanıwshısı Merkator ta'repinen kiritilgen. Ol o'zi du'zgen kartalar toplamın (1595-jılı) Liviyanın' a'psanalı h'u'kimdarı Atlas atı menen ataydı. Kartalar toplamı birinshi ma'rte II-a'sirde Klavdiy Ptolomey ta'repinen du'zilgen. Atlaslar planetalar, materikler, okeanlar, u'lkeler, ma'mleketler, wa'layatlar atlaslarına bo'linedi. Mazmunına qarap ulıwma geografiyalıq h'a'm tematikalıq atlaslarg'a bo'linedi. Wazıypasına karay ilimiy, ulıwmalıq, oqıw, sayaxat h'a'm jol atlaslarına bo'linedi.

Globus h'a'm onın' tu'rleri

Globus (latinsha globus- domalaq) jerdin' kishireytirilgen ko'rinisi, onda jer ju'zi, materikler h'a'm okeanlar, tawlar h'a'm tegislikler forması qa'tesiz, anıq h'a'm tuwrı su'wretlenedi. Birinshi ma'rte globus Beruniy ta'repinen X a'sirde, Bexaym ta'repinen XV a'sirde jasalg'an.

Globuslar masshtablarg'a qarag'anda kishi h'a'm u'lken globuslarg'a bo'linedi. Oqıw h'a'm basqa maqsetler ushın u'lken globuslar jasaladı. Maselen: u'lken masshtabtag'ı globus O'zbekstan Milliy universiteti Geografiya fakultetinde 1982-jılı ornatilg'an (ju'kleme masshtabı 1:7000000, tik masshtabı 1:1000000), awırılıg'ı 500 kg, ba'lentligi 2,5 m, diametri 2 m.

7. 2. Mektep geografiyalıq kartalarının' tu'rleri

Mektep geografiyalıq kartalarının' basqa kartalardan o'zgesheligi olardın' oqıwshılardın' jası h'a'm rawajlanıwına sa'ykeslep shıg'arılıwı bolıp esaplanadı. Baslang'ısh klass oqıwshıları ushın a'piwayıraq, tu'siniwi h'a'm oqılıwı an'sat bolg'an kartalar shıg'arıladı, joqarı klasclar ushın quramalı kartalar baspadan shıg'arıladı.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde qollanilatug'ın kartalardı to'mendegi toparlarg'a bo'liwimiz mu'mkin:

- diywalıy kartalar;
- sabaqlıqlar ishindegi kartalar;
- atlaslar;
- globuslar;
- jazıwsız kartalar.

Mazmunına qaray diywalıy mektep kartaları h'a'r qıylı boladı: ta'biyiy, klimat, topıraq, o'simlik, zoogeografiyalıq, geologiyalıq, paydalı qazılmalar, ekonomikalıq, siyasiy, sanaat, awıl xojalıg'ı, transport h'a'm t.b. Olar h'a'r qıylı bolg'anı menen, ulıwma uqsaslıqqa iye. Olardın' h'a'mmesi klassta paydalanıladı, oqıwshılardın' uzaqtan ko'riwine sa'ykeslestirilgen bolıp, masshtabı u'lken boladı.

Usı kartalar ja'rdeminde oqıwshılar a'meliy h'a'm o'z betinshe jumıs orınlaydı h'a'm belgili bir sorawlarg'a juwap beredi.

Sonın' ushın olar jaqsı ko'riniske h'a'm u'lken anıqlıqqa iye bolg'an o'lsheimde bolıwı kerek.

Kartalardıń tu'rine qarap olardıń o'lsheimleri h'a'r qıylı boladı. Du'nya h'a'm materiklerdin' kartaları h'a'zirgi waqıtta 1,5x1,8m o'lsheimde, O'zbekstan h'a'm Orta Aziya kartaları usı o'lsheimde shıg'arılmaqta.

Kartalar anıq h'a'm ra'wshan ko'rinip turıwı kerek. Olardag'ı geografiyalıq obektler h'a'm qubılıslardı oqıwshılar 5-6 m den anıq ko'riwleri kerek. Bunın' ushın kartada en' za'ru'r na'rselerdi ko'rsetedi. Ma'selen: da'rya su'wretlengeninde onın' o'zegi h'a'm en' u'lken tarmaqları ko'rsetiledi, mayda salaları bolsa ko'rsetilmeydi. Karta anıq ko'rinip turıwı ushın ren'ler jaqsı tan'lanıwı kerek. Ren'ler bir-birinen keskin ajırılıp turıwı kerek. Ma'selen: qurg'aqlıq h'a'm suwlar. Kartalarg'a qoyılatug'ın ja'ne bir talap kartalardıń ko'rkem bolıwı bolıp tabıladı. Eger karta ko'rkem h'a'm anıq islengen bolsa oqıwshılar olardı an'sat oqıydı h'a'm tu'sinedi.

Mektep kartalarında relief tiykarınan tu'rli qalın'lıqta ren' beriw menen a'melge asırıladı. Pa's tegislikler toyg'ın jasıl, tegislikler bolsa ashıq jasıl, ba'lentlikler ashıq qon'ır ren', tawlar qon'ır ren', ba'lent tawlar toyg'ın qon'ır ren'de beriledi.

Karta geografiyalıq atamalar menen tolıp qalmawı kerek. Onda tek oqıwshılardıń jas o'zgeshelikleri esapqa alınıwı h'a'm bilim da'rejesine say bolg'an jazıwlar bolıwı kerek. Baslang'ısh klass kartalarında geografiyalıq atamalar az h'a'm u'lken jazılıwı, orta h'a'm joqarı klasslarda olardıń sanı ko'beyip h'a'm o'lsheimleri maydalasıp barıwı mu'mkin.

Sabaqlıqlarda qoyılatug'ın kartalar. Ha'zirgi waqıtta mektep sabaqlıqlarının' lektsiyalarında ko'plep kartalar berilmekte. Bunday kartalar ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq mag'lıwmatlardı su'wretleydi. Olar aq-qara ren'de beriledi. Ma'selen: paydalı qazılmalar, transport, diyxansılıq, sharwashılıq kartaları. Ko'p jag'daylarda Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası (7-klass), Ja'h'a'n ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiyası (9-klass). kurslarındag'ı sabaqlıqlarda kartalar ko'birek beriledi.

Atlaslar belgili bir temada h'a'm bag'darlarda du'zilgen kartalar jıynag'ı. Atlaslar du'zilisi h'a'm mazmunına qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

-maydanına qaray du'nya ta'biyiy geografiyası atlası, du'nya ekonomikalıq geografiya atlası, o'z aldına materik h'a'm okeanlar atlası, o'z aldına ma'mleketler atlası h'a'm t.b.

-mazmunına qaray: ta'biyiy geografiyalıq, ekonomikalıq, temir jol, oqıw atlasları h'a'm t.b bolıp bo'linedi.

Ha'r bir klass ushın oqıw atlasları baspadan shıqqan. Ma'selen: 5-klass atlası, 6-klass atlası, 7- klass atlası, 8-klass atlası, 9-klass atlası.

Oqıw atlasları to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi kerek:

- atlasta ko'rsetilgen geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslar sanı sabaqlıqtan ko'p bolmawı kerek;
- atlas oqıwshılar ushın mag'lıwmatnama wazıypasın orınlanıwı kerek;
- atlasta geografiyalıq atamalar sisteması bolıwı kerek.
- Atlasta kartalar sanı 40-45 ten kem bolmawı kerek.

Jazıwsız kartalar. Olar geografiya ta'liminde ken' qollanıladı. Olar tiykarınan oqıw h'a'm baqlaw maqsetlerinde qollanıladı.

Jazıwsız kartalar oqıw maqsetlerinde to'mendegi jag'daylarda qollanıladı:

- Jazıwsız kartada geografiyalıq barlıq atamalardı tu'siriw (da'rya, ko'l, ten'iz h'a'm.t.b.) arqalı geografiyalıq atamalardı oqıwshılar ta'repinen jaqsı eslep qaladı;
- tawlar, da'rya basseyneri, izotermalar, ta'biyat zonaları shegaraların jazıwsız kartag'a tu'siriw;
- ma'mleketlerdin' shegaraların jazıwsız kartag'a tu'siriw;
- ekonomikalıq rayonlardı jazıwsız kartag'a tu'siriw;

Jazıwsız kartalardan baqlaw ma'qsetinde de paydalanıladı. Bunın' ushın to'mendegi sha'rtler orınlanıwı kerek:

- klasstag'ı h'a'mme oqıwshılarda bir tu'rdegi jazıwsız karta bolıwı kerek;
- h'a'mme oqıwshılar ushın bir tu'rdegi sha'rtli belgiler beriliwi kerek;

7.3. Kartalardı tu'sindiriw texnologiyası

Ulıwma bilim беретug'ın orta mekteplerde kartalardı du'zilisin tu'sindiriw, oqıwshılarg'a u'yretiw geografiya bilimlerin iyelewde tiykarǵı orın tutadı.

Oqıwshılarg'a geografiyalıq kartalardı du'zilisin u'yretiw ushın a'meliy jumıslar alıp barıladı, a'meliy jumısta da'reje torı menen shınıǵıw orınlanıp h'a'r tu'rli kartalar salıstırıladı, tochkalardı geografiya koordinataları anıqlanadı, tu'rli masshtablar menen shınıǵıw orınlanadı h'a'm t.b.

Kartalardı du'zilisin tu'sindiriwdin' en' jaqsı jolı jer relefinin' o'zgeriwi h'a'm onı kartada qanday su'wretlengenligin anıqlawdan ibarat. Bunnan basqa globustan geografiyalıq kartag'a o'tiw de geografiyalıq kartalarınin' du'zilisin tu'siniwge ja'rdem beredi. Bul usıllar ja'rdeminde oqıwshılarg'a da'reje torı, kartografiyalıq generalizatsiya h'a'm geografiyalıq karta tu'siniklerin tu'sindiriwge imkan jaratıladı.

Tiyisli orınlarda h'a'm klasslarda alıp barılatug'ın a'meliy shınıg'ıwlar (bag'darlardı anıqlaw, aralıqtı o'lshew h'a'm olardı sızılmada su'wretlew, orınnın' planın tu'siriw) oqıwshılarda geografiyalıq kartalarda h'aqıyqatında da ortalıq h'a'm qubılıslardı su'wretlengenligine isenim payda etedi.

Geografiyalıq kartalardıń du'zilisın u'yreniwde tek orında alıp barılǵ'an jumıslarǵ'a g'ana emes, al orınnın' yarım tayar rejesi menen islewde de ja'rdem beredi. Bunday jumıslar oqıw h'a'm turistik sayaxatlarda h'a'm orında a'meliy jumıslar alıp barg'anda orınlanadı.

O'zinin' jasaw ornının' planın du'ziw h'a'm u'yreniw dawamında oqıwshılar a'ste-aqırın ulken h'a'm mayda masshtablı kartalardıń du'zilisın an'lay baslaydı. Olar topografiyalıq h'a'm geografiyalıq kartalardı salıstırıw tiykarında orınnın' planı h'a'm geografiyalıq karta ortasındaǵı o'zgesheliklerdi tu'sine baslaydı.

Oqıwshılar kartografiyalıq proektsiyalardıń tu'rlerin u'yreniw dawamında geografiyalıq kartalardag'ı qa'telikler h'a'm olardıń masshtabın tu'sinedi. Kartadag'ı kemshiliklerdin' qanday payda bolıwın oqıwshılardıń tu'siniwi ushın globustag'ı h'a'm kartadag'ı orınnın' o'lsheмі salıstırıladı. Ma'selen: Chukotka yarım atawı yamasa Grenlandiya atawının' globustag'ı h'a'm kartadag'ı su'wretin salıstıradı. Olardıń su'wreti kartada globusqa qarag'anda u'lkenirek su'wretlengen bolıp, usı ayırmashılıqlardıń tiykarg'ı sebebi kartalardag'ı qa'telikler ekenligi tu'sindiriledi. Ma'selen: globus jerdin' kishireytilgen modeli bolıp esaplanadı, sonlıqtan onda geografiyalıq ortalıq qa'tesiz ko'rsetiledi, globustı tegislikke jayıw na'tiyjesinde payda bolatug'ın shetki bo'limlerindegi qa'telikler kartalardag'ı ayırmashılıqlardı ko'rsetedi.

Kartalardag'ı da'reje torı, meridianlar h'a'm paraleller u'yrenilip bolıng'annan son' oqıwshılar geografiyalıq koordinatalar menen shınıg'ıw isleydi. Shınıg'ıwlar na'tiyjesinde olar h'a'r qanday tochkanın' geografiyalıq ornın tabıwdı u'yrenedi, da'reje torının' a'h'miyetin an'laydı, meridian h'a'm paralellerge qarap aralıqtı anıqlawdı u'yrenedi. Oqıwshılar orınnın' geografiyalıq koordinatasın anıqlawdı jaqsı o'zlestirip alıwları ushın turmıstan misallar keltiriw kerek. Ma'selen: o'zi jasap tu'rg'an qalalardıń, rayon oraylarının' koordinataların anıqlawdı u'yreniw. O'zbekstannın' shetki tochkalarının' en' ba'lent h'a'm en' pa's tochkalarının' koordinataların anıqlaw h'a'm t.b..

Karta masshtabı menen isleskende oqıwshılar geografiyalıq ortalıqtın' kishireyiw yaki u'lkeyiw da'rejeleri menen tanısıw kerek. Bunın' ushın da'slep ulken, orta h'a'm mayda masshtablar h'aqqında tu'siniklerge iye bolıwları kerek. Sonnan keyin h'a'r tu'rli geografiyalıq obektlerdin' ken'ligin h'a'm uzınlıg'ın

anıqlawları mu'mkin. Oqıwshılar geografiyalıq kartada aralıqtı shama menen anıqlawı ushın ayırım geografiyalıq ortalıqtag'ı obektlerdin' uzınlıg'ın anıqlap, onın' ja'rdeminde kerekli aralıqlardı salıstırıw arqalı tabıwı mu'mkin. Ma'selen: Saxalin atawının' uzınlıg'ı 1000 km, sonnan paydalanıp u'yrenilgen obektin' uzınlıg'ına 2 Saxalin atawı tuwra kelse onda onın' uzınlıg'ı 2000 km.bolatug'ınlıg'ı belgili. Bunnan basqa gradus torınan paydalanıp aralıqtı o'lshep u'yreniw mu'mkin. Bunın' ushın 1^0 torının' uzınlıg'ın biliw jeterli. Meridian boyınsha 1^0 koordinatının' ortasha uzınlıg'ı 111 km. Eger eki tochka arasındag'ı aralıq 10^0 bolsa, ol km-de to'mendegishe da'lillenedi: $10 \times 111 = 1110 \text{ km}$.

7. 4. Geografiyalıq kartalardı oqıw texnologiyaları

Geografiyalıq kartalar menen islewdir' en' juwapkerli bo'limi bolıp olardı oqıw tiykarında tiyisli juwmaq shıg'arıw.

Geografiyalıq kartalardı oqıw to'mendegi basqışlardan ibarat:

- kartalardın' da'reje torı, masshtab h'a'm sha'rtli belgilerin oqıw;
- topografiyalıq kartalardı oqıw tiykarında diktantlar jazıw;
- relefti oqıw h'a'm onın' ko'rinishin duziw;
- paydalı qazılmalardı u'yreniw;
- klimatı u'yreniw h'a'm onın' ko'rinishin du'ziw;
- geografiyalıq jag'dayın u'yreniw;
- topıraq h'a'm o'simlikler qabatın u'yreniw;
- h'aywanat du'nyasın u'yreniw;
- ta'biyat ken'liklerin u'yreniw;
- ulıwma ta'biyiy geografiyalıq ko'rinishin du'ziw;
- ta'biyat resursların u'yreniw;
- elatlı punktler kartasın u'yreniw;
- janılǵ'ı-energetika sanaatın u'yreniw;
- sanaat kartasın oqıw;
- awıl xojalıq kartaların oqıw;
- transport kartaların oqıw;
- xalıq-aralıq ekonomikalıq baylanıslar kartasın oqıw;
- kompleksli ekonomikalıq-geografiyalıq kartalardı oqıw.

Geografiyalıq kartalardı oqıwdın' en' a'h'miyetli sha'rtlerinen biri onın' masshtabı h'a'm sha'rtli belgilerin oqıy alıwı. Masshtab u'lken, orta h'a'm kishi masshtablı kartalarg'a bo'linedi. Sha'rtli belgiler topografiyalıq, ta'biyiy geografiyalıq, ekonomikalıq geografiyalıq h'a'm siyasiy geografiyalıq sha'rtli

belgilerga bo'linadi. Olar o'z na'wbetinde masshtabli, masshtabsiz, sızıqlı, aralas ko'rsetkishli turlerga bo'linadi.

Kartalardi oqitiwdin' da'slepki basqishi sha'rtli belgilerdi oqitiw. Oqiwshilar topografiyalıq kartalardi orta masshtabli h'a'm kishi masshtabli kartalardin' sha'rtli belgilerin toliq u'yrenip boling'annan son', masshtab h'a'm da'reje torinan paydalanıp joqaridag'ı wazıypalardi islewleri mu'mkin. Orın rejesin du'ziw natiyjesinde sha'rtli belgiler menen islew ko'nlikpesine iye boladi.

Oqiwshilar da'reje torı, masshtab h'a'm sha'rtli belgilerdi toliq o'zlestirip bolg'annan son' kartadan paydalanıp belgili bir bag'dar ko'rinisin du'ziwi h'a'm topografiyalıq diktant jazıwı mu'mkin.

Topografiyalıq diktant degende qag'azg'a oqiwshılardın' bergen mag'lıwmatları tiykarında bag'dar sızılmasın tu'siriw. Bul jumıs to'mendegishe islenedi: oqiwshılar oqitiwshı tapsırması tiykarında eki tu'rli jumıstı islewi mu'mkin; berilgen bag'dardın' karta tiykarında ko'rinisin du'ziw, berilgen bag'dardın' sızılmasın cızıw.

Belgili bag'dardın' karta tiykarında ko'rinisin du'ziwde oqiwshılar kerekli bag'darlardi anıqlaydı, masshtabtan paydalanıp tochkalar arasındag'ı aralıqtı o'lsheydi, sha'rtli belgiler menen ko'rsetilgen geografiyalıq ortalıqtı (ko'pir, jol, qala, zavod, jaylaw, tog'ay h'a'm t.b.) orınnın' sıpatlamasın du'zedi (relefi, toprag'ı, o'simligi, suwları). Aldın-ala oqiwshılar topografiyalıq kartadan paydalanıp oqitiwshılardın' qısqa sorawlarına juwap beredi. Mısali: bag'shılıq awıl orayının' qaysı ta'repinde jaylasqan, mektepke barılatug'ın jolında qanday o'simlikler ushırasadı. Usının' na'tiyjesinde oqiwshılar bag'dardın' awız eki sıpatlamasın du'ziwge iye boladi.

Topografiyalıq diktant du'zgende oqiwshılar oqitiwshının' mag'lıwmatı arqalı bag'dar jolının' sızılmasın sızadı. Topografiyalıq diktant da'pter betine sızıladi h'a'm oqiwshılardan dıqqat h'a'm erkin pikirlewdi talap etedi, usı wazıypanı orınlaw natiyjesinde oqiwshılar alg'an bilimlerin a'melde qollanıwg'a u'yretdi.

Orınnın' relefin u'yreniw h'a'r tu'rli masshtabli kartalarda alıp barılıwı mu'mkin. Topografiyalıq kartalar ja'rdeminde relefti u'yreniw gorizont tiykarında alıp barıladı.

Geologiyalıq h'a'm tektonikalıq du'zilisın uyreniw VI h'a'm VII klasslarında islenedi. VI klass atlasında litosfera plitaları kartası berilgen. Litosfera plitaları, olardıń jası, h'a'reket tezligi anıqlanadı. VII klass atlasında Orta Aziya h'a'm O'zbekstannın' geologiyalıq h'a'm tektonikalıq kartaları berilgen. Onın' ja'rdeminde h'a'r bir territoriyada tarqalg'an taw jınısları h'a'm

olardı oqıtıwshı ja'rdeminde oqıwshılarg'a geologiyalıq sızılmalarda tu'sindiriliwi mu'mkin. Sonday kartalardı oqıw tiykarında tiyisli juwmaqlar shıg'arıladı.

Orınnın' yamasa belgili bir territoriyanın' paydalı qazılmaları tiyisli paydalı qazılma tu'ri kartasın oqıw tiykarında anıqlanadı. Bunda janılg'ı energetikalıq paydalı qazılmaları kartasınan neft, gaz, ko'mir ka'nleri anıqlanadı, paydalı qazılmalar kartasınan qara, ren'li h'a'm qımbat bah'alı metallar ka'nleri anıqlanadı. Metall emes paydalı qazılmalar kartasınan qurılıs, ximiya sanaatı, shiyki zat ka'nleri anıqlanadı. Usının' natiyjesinde belgilengen orında qaysı paydalı qazılma tu'ri ken' tarqalg'anlıg'ın oqıwshılar anıqlay aladı.

Klimatlıq kartalardı oqıw arqalı to'mendegilerdi u'yreniw mu'mkin: jazg'ı h'a'm qısqı temperatura ekzotermaları, jazg'ı h'a'm qısqı samallar bag'darı, jawın mug'darı, suwıqsız ku'nler sanı h'a'm t.b. Olardı oqıp analiz qılıw arqalı tiyisli juwmaqlar shıg'arıladı. Oqıwshılardıń juwmaqları oqıtıwshı ta'repinen ko'rip shıg'ıladı h'a'm bah'alanadı.

Oqıwshılar orındı yamasa belgili bir territoriyanın' tabiiy sharayatın oqıtıwshı basshılıg'ında ta'biyiy kartanı oqıw h'a'm sıpatlama beriw tiykarında u'yrenedi.

Oqıwshılar orınnın' topıraq h'a'm o'simlik qatlamı kartaların oqıw h'a'm analizlew arqalı topıraq h'a'm o'simlik tu'rlerin anıqlaw h'a'm sıpatlama beriw tiykarında tiyisli juwmaqlar shıg'aradı.

Materiklerdin' ta'biyiy-geografiyalıq sharayatı u'yrenilgende oqıwshılar ta'biyat zonaları kartasın biliw h'a'm analizlew arqalı usı materikte payda bolg'an ta'biyat zonaların anıqlaydı.

7. 5. Jazıwsız kartalar menen islew texnologiyası

Geografiyalıq bilimlerde alıwda jazıwsız kartalar menen islesiw a'h'miyetli orın tutadı. Olardı geografiya ta'liminin' barlıq usıllarında kollanıw mu'mkin. Jazıwsız kartalar menen islesiw geografiyalıq atamalardı oqıwshılar ta'repinen jaqsı eslep qalıwg'a imkan beredi.

Jazıwsız kartalar menen islew na'tiyjeli bolıw ushın ol to'mendegi talaplarg'a juwap beriw tiyis: kartanın' atı iri h'a'riplerde joqarı bo'liminde jazıladı, oqıwshının' atı familiyası h'a'm klası kartanın' to'mengi bo'limine jazıladı, geografiyalıq ortalıq atamaları bas h'a'ripler menen jazıladı. Da'rya, taw dizbekleri, ten'iz atları olardıń bag'darında jazıladı, qalalar, ko'ller atamaları ken'likler boyınsha jazıladı; paydalı qazılmalar, xalıq xojalıg'ı tarawları ulıwma qabıl etilgen sha'rtli belgiler ja'rdeminde belgilenedi.

Klass sharayatında jazıwsız kartalar qa'lem menen boyaladı, al u'y sharayatında tush yamasa sıya menen boyaladı. Jazıwsız kartalardı toltırıw diywalıy kartalar h'a'm atlastag'ı kartalar menen alıp barıladı. Oqıtıwshı sabaq o'tiw protsesinde geografiyalıq obektlerdi diywalıy kartada ko'rsetiw, olardı atlastan tabıwdı h'a'm jazıwsız kartag'a sha'rtli belgiler menen tusiriwdi u'yretedi.

Kartag'a geografiyalıq obektlerdi tusiriw ushin jazıwsız kartadag'ı anıq alıng'an da'reje torı, da'ryalar, qalalar, ken'likleri, shegaraları esaplanadı karta menen orınlanatug'ın h'a'r bir jan'a jumıs oqıtıwshı ja'rdeminde a'melge asırılıwı za'rur. Oqıwshılar jazıwsız kartag'a tusiriwdi jaqsı uyrenip alg'annan son' olarg'a o'z betinshe islewge ruxsat beriledi.

Jazıwsız kartag'a tusiriletug'ın geografiyalıq atamalar sanı shegaralang'an bolıwı tiyis. Jazıwsız karta boyınsha oqıwshılarg'a qıyın wazıypalardı bermegen maqul. Maselen: atlastag'ı mag'lıwmatlardı jazıwsız kartag'a tusiriw. Jazıwsız kartalarg'a tiykarınan bag'darlamada ushıraytug'ın geografiyalıq atamalardı tusiriw talap etiledi. Jazıwsız kartalar menen islew do'retiwshilik bag'darg'a iye bolıwı u'shın oqıwshılar o'z betinshe orınlawı tiyis.

Ulıwma bilim beretug'ın mekteplerde jazıwsız kartalar menen to'mendegi wazıypalardı orınlaw mu'mkin;

- jazıwsız kartalarg'a geografiyalıq obekt, qubılıslardı h'a'm protsesslerdin' atamaların tu'siriw. Bul geografiyalıq atamalar sabaq barısında ushırawı h'a'm oqıtıwshı ta'repinen bul obektlerdin' sabaq protsesinde kartadan ko'rsetilgen bolıwı;

- oqıtıwshının' sabaqtı so'ylep beriw menen birge jazıwsız kartalar da toltıradı. Bunday jumıslar tiykarınan joqarı klasslarda orınlanadı, bunda oqıwshılar sha'rtli belgilerdi tolıq o'zlestirgen bolıwı sha'rt;

- taw dizbekleri, samallar, migratsiya bag'darlari, jollar, darya ag'ımları boyınsha karta sxemalar duziw;

- jazıwsız kartag'a klimat elementlerin tusiriw, jawın-shashın mug'darın ren'ler menen samal bag'darın strelka menen sıziw;

- jazıwsız kartag'a topıraq turlerin, paydalı qazılmalardı tu'siriw. Bunda oqıwshılar paydalı qazılmalardın' sha'rtli belgilerin jaqsı biliwi za'ru'r;

- jazıwsız kartag'a xalıqtın' ko'rsetkishlerin tusiriw (tıg'ızlıg'ı, milliy quramı, urbanizatsiya da'rejesi h'a'm t.b.

- jazıwsız kartada sanaat tarawların ko'rsetiw (janılg'ı-energetika, metallurgiya, mashina qurılısı, transport, jen'il-sanaat, azıq-awqat sanaatı h'a'm t.b.);

Oqıwshılardıń jazıwsız karta menen islewin, orınlanatug'ın wazıypaların oqıtıwshı tarepinen qadag'alanıp h'a'm bah'alanıp barılıwı tiyis. Jazıwsız kartalar ta'biyiy geografiyalıq, ekonomikalıq geografiyalıq h'a'm siyasiy bag'darda boladı. Oqıwshılar temag'a tiyisli jazıwsız kartalardan paydalanıwı mumkin.

7. 6. Globus penen islew texnologiyası

Globus jerdin kishireyilgen modeli bolg'anlıg'ı ushın onda geografiyalıq kartalarda ushıraytug'ın qa'telikler bolmaydı. Ol ten' masshtablı, ten' mu'yeshli h'a'm ten' maydanlı bolg'anı ushın onda ko'rsetilgen geografiyalıq qubılıslar tu'ri h'a'm anıqlıg'ı menen ajıralıp turadı. Sonın' ushın globuslar ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde h'a'm joqarı ta'limnin' barlıq predmetlerin uyreniwde ken' qollanıladı.

Globus ja'rdeminde oqıwshılar sanasında dunyadag'ı iri territoriyalardıń ko'rinisi, o'lshepleri h'a'm maydanı h'aqqında tolıq h'a'm anıq mag'lıwmatlar cawlelenedi. Globustın' da'reje torları, paralleller h'a'm meridianlar arasındag'ı aralıq qateliksiz du'ziledi.

Globustan ta'biyiy geografiyalıq, ekonom-geografiyalıq h'a'm a'meliy geografiya kursların oqıtıwda ken' paydalanıladı.

- jerdin' forması h'a'm o'lshepleri, da'reje torı;
- polyar, ekvator, meridianlar, paraleller, geografiyalıq ken'likler h'a'm uzınlıqlar, materikler h'a'm poyaslar;
- jerdin' o'z ko'sheri a'tirapında h'a'm quyash a'tirapında aylanıwı;
- ekspeditsiyalar, sayaxatlar bag'darı;
- ja'h'a'n siyasiy kartası;
- ma'mleket maydanlarının' shegaraları, uzınlıg'ın anıqlaw;

Jerdin' forması h'a'm o'lsheplerin ta'biyiy geografiyalıq globuslardan u'yreniw mu'mkin. Jerdin' maydanı shen'berinin' uzınlıg'ı h'a'm globus masshtabınan paydalanıp anıqlanadı. Maselen: globustın' masshtabı 1:40 000 000 bolsa globustag'ı 1 sm aralıq jer betindegi 400 km ge ten' ekenligi oqıwshılarg'a tu'sindiriledi. Sonnan son' globustın' ekvator boyınsha uzınlıg'ı sm-lerde anıqlanıp, globustın' shen'berinin' uzınlıg'ı globus masshtabına ko'beytilei. Mısalı, globustın' shen'berinin' uzınlıg'ı 100 sm bolsa onda globus shen'berinin' (ekvatorдын') uzınlıg'ı $100\text{sm} \times 400 = 40\,000\text{ km}$. Tap usı ko'riniste klasstın' jartısı ekvatorдан qublada, jartısı arqadag'ı paralellerdin' uzınlıg'ın anıqlawı mumkin. Bunda olar ekvatorдан qubla h'a'm arqa ta'repte paralellerdin' uzınlıg'ının' kemeyip barıwı h'a'm poyaslarda en' qısqa ekenligin u'yrenedi.

Da'reje tori, paraleller, geografiyalıq uzınlıq h'a'm ken'lik tusiniklerin rawajlandırıwda da h'a'm globustin' a'h'miyeti ulken. Bunda h'a'r bir tu'sinik mısalı: ekvator, poyaslar, meridian h'a'm paraleller tuwrıdan tuwrı globusta ko'rsetiledi. Maselen: jer sharın ten' ekige bo'lip turatug'ın onın' ortasınan o'tkerilgen sızıq ekvator dep ataladı, dep oqıtıwshı globustan ekvatorдын' jaylasıwın ko'rsetedi h'a'm onnan qubla h'a'm arqa poyaslar, keyin meridian, paraleller geografiyalıq koordinatalar tu'sinikleri ko'rsetiledi.

Jerdin' o'z ko'sheri a'tirapında h'a'm quyash a'tirapında aylanıwın ko'rsetiw ushın globus h'a'm lampadan paydalanıladı. Bunda globus lampa a'tirapında aynaldırıladı, jaqtılanıw arqalı poyaslarının' payda bolıwı tu'sindiriledi. Globustin' o'z ko'sheri a'tirapında aynaldırıp tu'n h'a'm ku'n, qaran'g'ı h'a'm jaqtı tu'siniklerin, ko'rsetiw mu'mkin. Bul o'z gezeginde ma'wsimlerdin' payda bolıwın tu'sindiriwge imkan beredi.

Usı ta'jiriybeler ja'rdeminde quyash nurlarının' jer betinin' tu'rli jerlerinde tu'rli mu'yeshlerde tu'siwine, ekvator a'tirapında tik, polyarlarg'a barg'an sayın tu'siw mu'yeshi kemeyip barıwın h'a'm bunın' aqıbetinde jer betinin' tu'rli orınlarında tu'rli mug'darlarda ıssılıq alınıwına h'a'm polyarlıq aymaqlarda yarım jıl toqtawsız quyashtın' batpawı yamasa shıqpawın tu'sindiriw mu'mkin.

Ta'biyiy geografiyalıq globuslarda en' a'h'miyetli ekspeditsiya h'a'm sayaxatlar bag'darı tu'sirilgen. Usı mag'lıwmatlar arqalı materikler h'a'm okeanlar geografiyasın u'yreniwde paydalanıw mu'mkin. Mısalı: Amerika du'nya bo'legin izertlew h'a'm tekseriw tariyxın u'yreniw dawamında X.Kolumb ekspeditsiyası bag'darların anıq h'a'm tolıq tu'sindiriw mu'mkin. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında globuslar ko'birek ja'h'a'n siyasiy kartasın u'yreniwde, ma'mleketlerdin' jaylasıwı h'a'm maydanın anıqlawda, ten'iz h'a'm qurg'aklıqtag'ı jollardın' bag'darın h'a'm uzınlıg'ın anıqlawda, iri ekonomikalıq h'a'm siyasiy a'h'miyetke iye bolg'an portlardı anıqlawda qollanıladı.

7. 7. Kartografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriw texnologiyası

Kartografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriw geografiyalıq bilimlerde o'zlestiriwde u'lken a'h'miyetke iye. Kartografiyalıq tu'sinikler to'mendegi usıllar ja'rdeminde qa'liplestiriledi: geografiyalıq ortalıq, qubılıslardı kartada ko'rsetiw, geografiyalıq qubılıslardın' atamaların jazıw, usıllar h'aqqında oqıwshılarg'a mag'lıwmat beriw, didaktikalıq materiallardan paydalanıw; geografiyalıq diktantlar tayarlaw; h'a'r tu'rli kartalar sızılmasın sızıw; jazıwsız kartalar, globus h'a'm tu'rli kartalar menen islew.

Geografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriwden maqset oqıwshılar ta'repinen geografiyalıq obektler h'a'm olardıń atamaların bekkem o'zlestiriw.

Kartografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriw texnologiyası to'mendegi basqıshlardan ibarat:

1. Kartalar h'aqqında tu'siniklerdi payda etiw;

Dunya kartası, yarım sharlar kartası, materikler h'a'm okeanlar kartası, ta'biyiy geografiyalıq u'lkeler h'a'm du'nya ma'mleketleri kartaları. Kartalar geografiyalıq ortalıq, qubılıslardıń kishireytilgen ko'rinisi ekenligin bildiriwdi qa'liplestiriw;

2. Geografiyalıq kartalardıń sha'rtli belgileri h'aqqındag'ı tu'siniklerdi payda etiw. Sha'rtli belgiler tiykarında tu'rli kartalardı oqıw, o'lshew islerin alıp barıw, ko'nlikpelerin ka'liplestiriw;

3. Geografiyalıq kartalardıń matematikalıq tiykarı (ekvator, meridian, parallel, da'reje torı, geografiyalıq ken'lik h'a'm uzınlıq, geografiyalıq koordinatalar) h'a'm olardan paydalanıw texnologiyasın payda etiw;

4. Geografiyalıq nomenklaturanı oqıtıw h'a'm anıqlaw texnologiyasınan paydalanıw ko'nlikpesin qa'liplestiriw. Geografiyalıq nomenklaturanı h'a'm geografiyalıq obektlerin jer ju'zinde jaylasıwın bilmesten oqıwshılar karta menen isley almaydı h'a'm oqıtıwshı sabaq protsesinde berilgen bilimlerde o'zlestire almaydı. Kartografiyalıq tu'siniklerdi ta'biyiy, sotsial-ekonomikalıq geografiyanıń tiykarların o'zlestiriwde h'a'm h'a'r bir insannıń a'meliy aktivliginde u'lken a'h'miyetke iye. Kartografiyalıq tu'siniklerdi payda etiw geografiyalıq mag'lıwmatlardı u'yreniw dawamında a'melge asadı. Bunda oqıtıwshı oqıwshılardıń eslew qa'biletinin' h'a'r qıylı tu'rlerine su'yense (esitiw, ko'riw, h'a'reket, so'z, logika) u'lken na'tiyje beredi.

Geografiyalıq nomenklaturanı u'yreniwdi eki tiykarg'ı toparg'a ta'biyiy geografiyalıq, ekonomikalıq geografiyalıq bolıp ajratıwımız mu'mkin. Ta'biyiy geografiyalıq nomenklaturag'a tawlar, tegislikler, da'ryalar, ko'ller, okeanlar, ten'izler, qoltıqlar, okean astı taw dizbekleri, sho'kpeler, vulkanlar, batpaqlıqlar, ta'biyat zonaları, klimat, muzlıqlar, materikler, u'lke atamaları kiredi. Ekonomikalıq geografiyalıq nomenklaturag'a ma'mleketler, qalalar, portlar, a'skeriy bloklar, sanaat rayonları, paydalı qazılma ka'nleri, ko'mir, neft, gaz ka'nlerinin' atamaları kiredi.

6. Kartografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriwde geografiyalıq jazba diktant jumısları tiykarg'ı orın tutadı. Bunda oqıtıwshı bergen mag'lıwmatları tiykarında geografiyalıq jazba jumısların du'ziw, kartalar ja'rdeminde h'a'r tu'rli sıızılmalardı

sızıw u'lken a'h'miyetke iye. Sabaq dawamında oqıtıwshı so'ylegen geografiyalıq qubılıslardı (tawlar, da'ryalar, qalalardı) jazıwsız kartag'a tu'sirip barıwı h'a'm t.b

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Masshtab dep nege ayıladı h'a'm qanday tu'rlerin bilesiz?
2. Mektep geografiyalıq kartaları qanday tu'rlerge bo'linedi?
3. Sha'rtli belgiler tu'rleri tablitsasın toltırın'.
4. Mazmunına qaray kartalar qanday toparlarg'a bo'linedi?
5. «Atlas» atamasın pa'nge kim kiritken?
6. Kartalardıń du'ziliw texnologiyası h'aqqında so'ylep berin'.
7. Globus ja'rdeminde qanday jumıslar a'melge asırıladı?
8. Kartografiyalıq ko'rınisler qanday ta'rtipte qa'liplestiriledi?

VIII-BAP. MASHQALALI OQITIW METODLARI

Mashqalalı oqıtıw metodikası aktiv oqıtıw metodikası bolıp esaplanadı, sebebi ol oqıwshılardı oylawg'a, izleniwge ma'jbu'rleydi, na'tiyjede olardıń bilimleri teren'lesedi h'a'm tu'rli ma'selelerdi qoyıw h'a'm sheshiw ko'nlikpeleri qa'liplesedi. O'zinshe pikirler ju'ritiwge h'a'reket etedi.

8. 1. Geografiya pa'nindegi mashqalalar h'a'm olardan bilimlendiriw protsessinde paydalanıw

Geografiya pa'ni ta'biyiy, ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq bo'limlerden ibarat bolg'anlıg'ı ushın onda ta'biyat h'a'm ja'miyettegi barlıq mashqalalar ja'mlengen. Bul mashqalalar ta'biyiy h'a'm sotsiallıq-ekonomikalıq protsessler, olardıń o'z-ara baylanısı na'tiyjesinde qa'liplesedi h'a'm rawajlanadı. Mashqalalardan ta'lim protsessinde paydalanıwdıń en' tiykarg'ı sha'rtlerinin' biri bolıp, olardıń kelip shıg'ıwına qarap toparlarg'a bo'liw tiykarg'ı a'h'miyetke iye. Bul mashqalalardı to'mendegi toparlarg'a bo'liw mu'mkin:

- ta'biyiy geografiyalıq mashqalalar;
- sotsiallıq-ekonomikalıq-geografiyalıq mashqalalar;
- geoekologiyalıq mashqalalar;

Ta'biyiy geografiyalıq mashqalalar insaniyat tariyxı dawamında ja'miyetke ta'sir etken tiykarg'ı mashqalalardıń biri bolıp kelgen h'a'm bolıp qalmaqta. Bunday mashqalalarg'a to'mendegilerdi kiritiwimiz mu'mkin:

a) jer qabıg'ı menen baylanıslı bolg'an mashqalalar (jer silkiniw, vulkanlar, tektonikalıq h'a'reketler h'a'm t.b);

b) atmosfera h'a'm klimat penen baylanıslı bolg'an mashqalalar (ku'shli samallar, seller, suwıq urıwı, qurg'aqshılıq h'a'm t.b.);

v) jer u'sti suwları menen baylanıslı bolg'an mashqalalar (suw tasqını, batpaqlıq, h'a'm t.b.);

g) biologiyalıq mashqalalar(topıraq, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası);

d) du'nya okeanı menen baylanıslı bolg'an mashqalalar(okean qa'ddinnin' ko'teriliwi, tayfun, tsunami) h'a'm t.b.

Jer qabıg'ı menen baylanıslı bolg'an protsesslerdi aldınnan bilip bolmaydı, tek olardıń payda bolıwın aldınnan bilip, tiyisli shara-ilajlardı a'melge asırıw mu'mkin, ma'selen: jer silkiniw yamasa vulkannın' payda bolıwının' aldın alıwdın' ilajı bolsa, xalıqtı usı ayaqlardan alıp shıg'ıp ketiledi. Oqıtıwshı a'sirese vulkanlar h'a'm jer silkiniw bolıp turatug'ın ayaqlarda jasawshı oqıwshılarg'a tolıq tu'sindiriw u'lken a'h'miyetke iye esaplanadı. Tektonikalıq h'a'reketler na'tiyjesinde jer ju'zinin' ayırım bo'limlerinin' a'ste-aqırın pa'seyiwın Niderlandiya aymag'ı mısasında tu'sindiriw mu'mkin. Jer qabıg'ının' a'ste-aqırın sho'giwi na'tiyjesinde Niderlandiya aymag'ı ten'iz qa'ddinen pa'ste qalıp ketpekte. Na'tiyjede, Niderlandiya aymag'ın suw basıw qa'wipi tuwılg'an. Bunın' aldın alıw ushın ten'iz jag'asına plotina qurılǵan onın' ba'lentligi h'a'r jılı ko'terilip turıladı.

Atmosfera h'a'm klimat penen baylanıslı bolg'an mashqalalar insaniyattı a'yyemnen-aq qızıqtırıp kelgen. Ha'zirgi waqıtta ayırım atmosfera h'a'diyselerinin' payda bolıwı aldınnan aytıp beriledi h'a'm sog'an sa'ykes shara-ilajlar islep shıg'ıladı. Ma'selen: sel, suwıq urıwı, qurg'aqshılıq, boranlar h'a'm t.b.

Jer u'sti suwları menen baylanıslı bolg'an mashqalalar h'a'zirgi waqıtta aldınnan anıqlanadı h'a'm tiyisli shara-ilajlar islep shıg'ıladı. Bunday protsesslerge suw tasqınları, batpaqlıqlardıń payda bolıwı h'a'm t.b. kiredi.

Biologiyalıq mashqalalarg'a topıraq eroziyası, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasının' o'zgeriwi yaki kemeyip ketiwi kiredi. Olar tiykarınan ta'biyiy sha'rayattın' keskin o'zgeriwi na'tiyjesinde payda boladı.

Du'nya okeanı menen baylanıslı bolg'an mashqalalar qurg'aqshılıqta h'a'm atawlarda jaylasqan ma'mleketler ushın tiykarg'ı mashqalalardıń biri bolıp qalmaqta, jer sharı klimatı a'ste-aqırın ısınıwı na'tiyjesinde materik h'a'm taw muzlıqları erip, du'nya okeanı qa'ddi ko'terilmekte, okeanlardag'ı tayfunlar h'a'm tsunami qurg'aqlıqlarg'a h'a'm atawlarda jasawshı xalıqlarg'a u'lken zıyan keltirmekte. Ma'selen 2005-jıl qısta İndoneziyada payda bolg'an tsunami na'tiyjesinde mın'lap xalqı h'a'm dem alıwshılar nabıt boldı.

Ekonomikalıq-geografiyalıq mashqalalarda insaniyattın' tiykarg'ı mashqalaları qatarına kiredi. Ma'selen: ta'biyiy resurslar h'a'm olardan aqıl'ga muwapıq paydalanıw;

Xalıqtanıw h'a'm demografiyalıq mashqalalar, o'ndiristi jaylastırıw h'a'm rawajlandırıw mashqalaları, transport h'a'm xalıq aralıq ekonomikalıq qatnasıqlar mashqalaları, geoekologiyalıq mashqalalar, ta'biyat h'a'm ja'miyettin' o'z-ara ta'siri na'tiyjesinde ju'zege keledi h'a'm olardı to'mendegi toparlarga bo'liwimiz mu'mkin:

- ta'biyiy resurslardan u'nemli paydalanıw mashqalaları;
- ta'biyattı qorg'aw mashqalaları;
- ta'biyattı tiklew mashqalaları;

Ta'biyattan h'a'm ta'biyiy resurslardan maqsetke muwapıq paydalanıw mashqalaları h'a'zirgi da'wirde barlıq pa'nler aldında turg'an ulıwma insaniylik mashqala bolıp esaplanadı. Ta'biyattan naduris paydalanıw aqıbetinde u'lken maydanlarda topıraqlar shorlanıp, samal h'a'm suw eroziyası aqıbetinde topıraqtın' sıpatı to'menlep ketken, jaylawlardan intensiv paydalanıw aqıbetinde olardıń o'nimdarlıg'ı kemeygen, o'simlik resurslarınan naduris paydalanıw natiyjesinde tog'ay maydanları qısqarıp ketken. An'shılıqtın' rawajlanıwı menen insaniyat tariyxında ko'p h'aywanlar pu'tkilley qırılıp ketken yaki pu'tkilley jog'alıp ketiw aldında.

Sol sebepli ta'biyattı h'a'm ta'biyiy resurslardı asıraw maqsetinde pu'tkil du'nya ju'zinde qorıqханalar, milliy bag'lar, biosferalıq rezervatlar, buyırtpa xanalar sho'lkemlestirilgen. Du'nya ju'zi boyınsha jog'alıp baratır'gan o'simlik h'a'm xaywanat du'nyasın saqlap qalıw u'shın Qızıl kitapqa kiritildi.

Ha'zirgi waqıtta insan ta'repinen buzıl'gan ta'biyat komplekslerin tiklew boyınsha ju'da' u'lken jumıslar a'melge asırılmaqta. Sanaattın' rawajlanıwı na'tiyjesinde payda bolg'an texnogen landshaftlar bag'larg'a, tog'aylarga, dem alıw orınlarına aylandırılmaqta.

Geografiya ta'liminin' tiykarg'ı wazıypalarınin' biri mashqalalı sabaq texnologiyaların islep shıg'ıw barısında joqarıdag'ı mashqalalardan ken'nen paydalanıw h'a'm olardı oqıwshılar sanasına teren'irek sin'diriwden ibarat.

Mashqalalı ta'lim texnologiyasın islep shıg'ıwda O'zbekstan h'a'm O'rta Aziyadag'ı mashqalalardan ken'irek paydalansa na'tiyje beredi. Ma'selen, Aral mashqalası, awıl xojalıg'ının' rawajlanıwı, topıraqtın' shorlanıw mashqalası, qazılma baylıqlardı aqıl'ga muwapıq o'zlestiriw h'a'm t.b.

8. 2. Mashqalalı bayanlaw metodi

Oqıtıwshı ta'repinen mashqalanın' qoyılıwı h'a'm onı sheshiw jolların tiykarlaw **mashqalalı bayanlaw metodi** dep ataladı. Usı metod ja'rdeminde oqıtıwshılar ta'biyiy geografiyalıq h'a'm geoekologiyalıq mashqalalardı sheshiw jolları h'a'm olardı tiykarlaw usılları h'aqqında ko'nlikpelerge iye boladı.

Bul metodtı qollang'anda to'mendegilerge itibar beriledi.

- Oqıtıwshı mashqalanı ortag'a taslaydı h'a'm onı sheshiw u'lgisin ko'rsetip beredi, yag'nıy usı mashqalanı sabaq dawamında o'zi sheship beredi;

- Oqıtıwshılar oqıtıwshının' mashqalanı sheshiw basqışların baqlap turadı h'a'm sabaq dawamında geografiyalıq mashqalanı sheshiw ko'nlikpelerine iye boladı.

Oqıtıwshı belgili bir mashqalanı sheshiw dawamında pikirler qarama-qarsılıg'ının' ju'zege keliwi natiyjesinde oqıtıwshılardıń pikirlerin ja'mleydi. Mashqalanı sheshiw bayanı dawamında oqıtıwshı ilimiy bilim h'a'm ilimiy pikirlew u'lgisin ko'rsetedi. Oqıtıwshı mashqalanın' sheshiliw basqışların, onın' ilimiy da'rejesin, pikirlerdin' rawajlanıwın baqlap turadı. Oqıtıwshı ta'biyiy geografiya kurslerinde to'mendegi mashqalalardı ortag'a taslap onı sheshiw u'lgisin ko'rsetiw mu'mkin.

- Aral h'a'm Aral boyı mashqalasının' kelip shıg'ıw sebepleri, onın' aqıbetleri h'a'm sheshiliw jolların ilimiy tiykarlap beriw;

- atmosferanın' pataslanıwı natiyjesinde jer betinde temperatura rejiminin' artıp barıwı h'a'm onın' aqıbetlerin ashıp beriw;

- tog'aylardın' kesiliwi h'a'm olar menen baylanıslı ta'biyiy sha'rayattın' o'zgeriwın tiykarlap beriw;

O'zbekstan ta'biyatı temaların o'tiwde to'mendegi mashqalanı ortag'a taslap onı sheshiw jolların ko'rsetip beriw mu'mkin. O'zbekstan ta'biyiy sharayatı batıstan shıg'ısqa qaray ba'lentliktin' artıwı h'a'm klimatının' o'zgeriw sebepleri? Bunda oqıtıwshılar itibarın ba'lentlik artqan sayın klimatın' suwınıwı, yag'ni sho'l, qır-adır, taw h'a'm ba'lent tawlar ekenligin atap o'tedi.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında ta'biyiy resurslar, xalıqlar geografiyası, o'ndiris ku'shlerin jaylastırıw, transport h'a'm xalıq-aralıq ekonomikalıq baylanıslar, ekonomikalıq rayonlardın' ju'zege keliwi, miynetti geografiyalıq bo'liniwi temaları boyınsha mashqalalı sabaqlardı sho'lkemlestiriw mu'mkin. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında to'mendegi mashqalalardı u'yreniw mu'mkin:

- h'a'r qanday ma'mleketin' qu'direti onın' rawajlanıw da'rejesi ta'biyiy baylıqlarına baylanıslı. Ma'mleket joqarı da'rejede rawajlang'an bolsa, ta'biyiy

bayliqlari jeterli bolsa ol ma'mlekettin' qu'direti joqari boladi. Ma'selen: Rossiya, Qitay, AQSh, Ulli Britaniya h'a'm t.b. Ma'mleketler joqari da'rejede rawajlang'an, biraq ta'biyiy resurslari az bolip, aqiliy resurslari joqari da'rejede rawajlang'an bolsa da qu'diretli boluvi mu'mkin. Ma'selen: Yaponiya, Qubla Koreya, Singapur h'a'm t.b.

- xalqtin' ko'beyivi h'a'm urbanizatsiya da'rejesi ma'mlekettin' rawajlanuv da'rejesine baylanisli ekenligi;

- sanaattin' rawajlanuv da'rejesi ilimiy texnikaliq progress na'tijelerinen paydalanuv da'rejesine baylanisli ekenligi;

- h'a'r qanday ma'mleketti rawajlandiruv onin' xaliq-araliq qa'nigelesken tarawlarin rawajlandiruvga baylanislig'i h'a'm t.b.

Geografiya sabaqlarinda h'a'r qanday temani o'tiwde geoekologiyaliq mashqalalar ko'riledi. Sebebi geoekologiyaliq bilimlar oqiwshilarg'a ekologiyaliq ta'lim-ta'rbiya beretug'in tiykarg'i pa'nlerden esaplanadi.

Geoekologiyaliq mashqalalardi u'yreniw, aldin aluv h'a'm olardi sheshiw basli mashqalalardan esaplanadi. Maselen:

- Aral ten'izi pu'tinley qurip qalsa, Aral a'tirapinda qanday geografiyalik o'zgerisler payda boladi. Bul ma'selelerdi sheshiwde oqitiwshi da'slep onin' ta'biyiy geografiyalik, ekonomikalik geografiya aqibetlerin, ayrim jag'daylarda geoekologiyaliq aqibetlerin ashiv berivi kerek.

-sanaat ka'rxanalarin naduris jaylastiruv h'a'm onin' geoekologiyaliq aqibetleri. Bug'an misal etip, Ta'jikstandag'i alyuminiy zavodn keltiruv mu'mkin. Oqitiwshi usi zavodtin' iske tu'siwi aqibetinde O'zbekstannin' Tajikistan menen shegaralas aymaqlarinda payda bolg'an qolaysiz ekologiyaliq mashqala sebeplerin ashiv berivi kerek.

- buring'i Awqam da'wirinde O'zbekstanda paxta jeke h'a'kimshiliginin' rawajlanuvi h'a'm onin' ekologiyaliq aqibetlerin oqitiwshi mashqalali bayanlaw sipatinda ashiv berivi kerek.

- klimattin' o'zgeriwi h'a'm onin' ta'biyiy sharayatqa ta'siri mashqalali bayanlaw barisinda ashiv beriliwi mu'mkin.

8. 3. Reproduktiv,u'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi metod.

8. 3. 1. Reproduktiv metod

Belgili bir sha'rayatta yamasa belgili bir u'lgi tiykarinda oqiwshilar bilim h'a'm ko'nlikpelerin qollanuvga u'yretetug'in metod reproduktiv metod dep ataladi.

Onın' tiykarg'ı metodu oqıwshılarg'a o'z betinshe pikirlewge h'a'm o'z betinshe jumıslardı orınlawg'a u'yretiw bolıp esaplanadı.

Usı metodtı qollang'anda oqıtıwshı bir formadag'ı sorawlardı izbe-iz du'ziwi h'a'm og'an oqıwshılar juwap beriwı kerek.

Usı metod penen ta'biyiy geografiya ekonomikalıq geografiya kurslarında orınlanatug'ın belgili bir aymaqtı yaqı islep shıg'arıw komplekslerinin' du'zilisın izbe-iz du'ziw wazıypaları kiredi.

Ma'selen: Qaraqalpaqstang'a to'mendegi formada ta'biyiy geografiyalıq sıpatlama beriw mu'mkin:

- a) geografiyalıq jaylasqan ornı;
- b) geologiyalıq du'zilisi;
- v) relefi;
- g) paydalı qazılmaları;
- d) klimatı;
- e) ishki suwları;
- ë) topıraqları;
- j) o'simligi;
- i) h'aywanat du'nyası;
- k) ta'biyiy geografiyalıq birlikleri.

Ekonomikalıq geografiyalıq sıpatlaması to'mendegishe bolıwı mu'mkin.

- a) ekonomikalıq-geografiyalıq jaylasqan ornı;
- b) adminstrativlik birlikleri;
- v) ta'biyiy resursları;
- g) xalqı h'a'm miynet resursları;
- d) xojalıg'ının' du'zilisi;
- e) sanaatı;
- ë) awıl xojalıg'ı;
- j) transportı h'a'm sırtqı ekonomikalıq baylanısı.

Bunnan basqa h'a'r bir ta'biyiy geografiya yaqı ekonomikalıq geografiyalıq komponentlerdi u'yreniw boyınsha bir formadag'ı sorawlar du'ziw mu'mkin, ma'selen: klimattı u'yreniwde to'mendegi sorawlardan paydalanıw mu'mkin.

- a) klimat payda etiwshi faktorlar;
- b) jawınlar;
- v) samallar;
- g) ma'wsimler;
- d) klimat poyasları.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiyanın' tiykarg'ı bo'limlerinen bolg'an ta'biyiy resurslardı u'yreniwde to'mendegi sorawlardan paydalanıw mu'mkin:

- a) jer resursları;
- b) suw resursları;
- v) klimat resursları;
- g) topıraq resursları;
- d) o'simlik resursları;
- e) mineral resursları;
- j) rekreatsiya resursları.

Bul jerde ta'biyiy resurslardın' o'z aldına u'yreniw ushın bir to'mendegi formadag'ı sorawlardı du'ziw mu'mkin, ma'selen: mineral resurslardı u'yreniwde to'mendegishe:

- a) janılg'ı-energetika resursları;
- b) rudalı paydalı qazılmalar;
- v) rudalı emes paydalı qazılmalar h'a'm .t.b.

Bul metod penen islegende oqıwshılardan bilim h'a'm ko'nlikpelerin belgili bir formada qollanıw talap etiledi.

8. 3. 2. U'stirtin izleniwshi metod

U'stirtin izleniwshi metodın' tiykarg'ı maqseti oqıwshılarda do'retiwshilik ko'nlikpelerin payda etiwden ibarat. Oqıwshılardı do'retiwshilik jumıslarg'a qızıqtırıw h'a'm u'yretiw mashqalalı yamasa wazıypalardı islep shıg'ıw h'a'm olardı sabaq protsessinde oqıwshılar ta'repinen sheshiw arqalı a'melge asırıw bolıp tabıladı. Bul wazıypalardı sheshiw usılları oqıwshılarg'a aldınnan beriliwi kerek. Bul metodtı qollang'anda oqıtıwshının' do'retiwshiligi to'mendegilerden ibarat:

- oqıtıwshı wazıypanı islep shıg'adı h'a'm onı oqıwshılarg'a dag'aza etedi;
- son' oqıtıwshı o'z aldına wazıypanı bo'limlerge bo'lip jiberedi yamasa o'z aldına sorawlar du'ziledi;
- oqıwshı wazıypanı tolıq h'a'm h'a'r ta'repleme tu'siniwi lazım;
- oqıwshı izbe-izlik penen belgili bo'limlerge bo'lingen wazıypanı sheshedi. Bunda olar u'stirtin izleniwdi a'melge asıradı. İzleniw oqıtıwshı basshılıg'ında alıp barıladı.

Oqıtıwshı «Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası» kursında Arqa Amerikanın' ta'biyat zonaları temasında oqıwshılarg'a to'mendegi sorawlardı beriw mu'mkin: Qa'dingı muzlıqlar Arqa Amerika topıraqlarına qanday ta'sir etkenin tu'sindirip berin'? Oqıwshılar usı sorawg'a juwap bere almawı mumkin, sonın' ushın oqıtıwshı ayırım sorawlardı to'mendegishe bo'lip shıg'adı:

- muzliqlar Arqa Amerika materiginde qanday xizmetler atqarg'an?
- Arqa Amerikanin' qaysi bo'liminde topiraqlar jas, arqa yamasa qubla ta'repindeme?

- ne sebepten Kanada arxipelagi atawlarindag'i topiraqlar juqa h'a'm tasli?

Usi sorawlarg'a oqiwshilar juwap berip bolg'annan son' oqitiwshi da'slep bergen sorawin qaytaradi «Qa'dimgi muzliqlar Arqa Amerika topiraqlarg'a qanday ta'sir etken» oqiwshilar endi usi sorawg'a toliq juwap beredi. Bul metodti qollang'anda evristikalik sa'wbetlesiwdi paydalanıw u'lken na'tiyje beredi.

8. 3. 3. İzleniwshi metod

Oqiwshılardıń do'retiwshilik iskerligine u'yretetug'in metod izleniwshi metod dep ataladı. U'stirtin izleniwshi metod arqalı oqiwshılar oqitiwshi ja'rdeminde o'z aldına do'retiwshilik jumıs alıp barıw ko'nlikpesine iye boladı. İzleniwshi metodta oqiwshılar o'z betinshe izleniw alıp baradı. Bunday jumıslar a'meliy geografiya, u'lke tanıw kurslarında alıp barılatug'in jumıslarda qollanıladi. Bul wazıypalar ulıwma bilim beretug'in orta mekteplerinde tiykarg'i oqıw sayaxatlarında h'a'mde o'z betinshe jumısların orınlaw dawamında orınlanadı. Ma'selen: oqıw sayaxatına shıqqanda aymaqtın' o'simliklerin u'yreniw, aymaqtın' xojalıg'in u'yreniw h'a'm t.b ma'selelerdi sheshiw mu'mkin.

Mashqalalı wazıypalardı sheshiwde tek ta'biyat h'a'm ja'miyet h'aqqındag'i bilimlerde g'ana bilip qoymastan usı mashqalanı sheshiwde jan'a na'tiyjeli jolların da qıdırıw kerek. Bul oqiwshılardıń do'retiwshilik jumısların rawajlandırıwıg'a, jan'a metodlardı u'yreniwge ja'rdem beredi. İzleniwshi metodti qollang'anda oqitiwshının' wazıypası mashqalalı wazıypanı islep shıg'ıw h'a'm olardı oqiwshılar aldına qoyıwdan ibarat. Oqiwshılardıń wazıypası usı mashqalanı qabıl etip, oylap ko'rip h'a'm onı sheshiwden ibarat. Demek, reproduktiv, u'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi metodları tikkeley o'z betinshe shınıg'ıwlar barısında orınlanadı. O'z betinshe shınıg'ıwlar oqitiwshi tapsırması menen oqitiwshının' qatnasıwısız a'melge asırıladi. O'z betinshe jumıslardıń tiykarg'i belgileri to'mendegiler esaplanadı: awız-eki juwap, jazba jumısı, sızılma jumısları, kartografiyalıq jumıslar h'a'm t.b.

O'z betinshe jumıslar mashqalalı h'a'm do'retiwshilik bolıp ekige bo'linedi. Mashqalalı h'a'm do'retiwshilik wazıypalardı sheshiw u'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi metodlar ja'rdeminde a'melge asırıladi. Bul metod oqiwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin jan'asha qollawdı h'a'm erkin pikirlewdi talap etedi. Bunday wazıypalar jan'a bilimlerde alıwıg'a h'a'm aldın'g'ı alg'an bilim h'a'm ko'nlikpelerin bekkemlewge imkan beredi.

Oqıw metodların tanlaw, oqıwshılardıń bilıw iskerligin h'a'm oqıw protsesinin' sapalılg'ın bah'alaw, bilimlerdi o'zlestiriw da'rejeleri arqalı a'melge asırıladı. Geografiya oqıw metodın o'zlestiriw da'rejesi 6-kestede kiritilgen.

Geografiyalıq bilimlerdi o'zlestiriw da'rejeleri. (L.M.Panshechnikova)

6-keste

O'zlestiriw da'rejeleri	O'zlestiriw da'rejelerinin' ko'rsetkishleri	Oqıw metodları
I-da'reje	Oqıwshı tayar mag'lıwmatlardı o'zlestiredi h'a'm aytıp beredi.	Tu'sindiriw- ko'rgizbeli
II-da'reje	Oqıwshı tanıs oqıw sharayatında o'z bilimi h'a'm ko'nlikpesinen u'lgi tiykarında qollaydı.	Reproduktiv
III-da'reje	Oqıwshılar jan'a oqıw sharayatında o'z bilim h'a'm ko'nlikpelerin do'retiwshilik usılda qollanadı.	U'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi

Bilim da'rejeleri h'a'm olarg'a sa'ykes metodlardı oqıwdın' barlıq basqışlarında paydalanıladı: jan'a temanı u'yreniwde, ta'kirarlawda, ulıwmalastırıwda h'a'm bilimlerdi bekkemlewde qollanıladı.

Oqıw protsessinin' h'a'r bir basqışında og'an sa'ykes keliwshi metodlar tan'lansa oqıw jaqsı na'tiyje beredi.

Belgili marshrut boyınsha en' qısqa jol marshrutın du'zin'. Onı a'melge asırıw ushın h'a'zirgi da'wirde qanday siyasiy h'a'm ekonomikalıq faktorlar ta'sir jasamaqta?

Ne ushın aqırg'ı da'wirlerde metallurgiya zavodları ten'iz jag'alarına jaqın qurılmaqta?

Bunday tapsırmalardıń qoyılıwı ekonomikalıq geografiya pa'nindegi mashqalalarg'a tiykarlanadı (xojalıqtın' aymalıq du'zilisi,, ishki h'a'm sırtqı faktorlar, o'ndirislik ku'shlerdin' jaylasıwı h'a'm .t.b).

Tabiiy geografiyag'a tiyisli mashqalalardı sheshiwge oqıwshılardıń dıqqatın qaratıw u'lken a'h'miyetke iye. Bul basqış to'mendegilerden ibarat. Mag'lıwmatlardı jıynaw (kartalar, a'debiyatlar, statistikalıq, u'lketanıw jumısları boyınsha jıynalg'an mag'lıwmatlar tiykarında); jıynalg'an mag'lıwmatlardı ta'rtipke salıw (kartalar, diagrammalar, sızılmalar, kesteler du'ziw); analiz etiw; ulıwmalastırıw h'a'm juwmaq shıg'arıw.Maselen:

1. Afrika platformasında jaylasqan sho'llerdin' relefi qa'liplesken dep esaplaw mu'mkinbe?

2. Sibir da'ryalarınin' bir bo'legin Orta Aziya ta'repke ag'ızılса, Orta Aziya ta'biyiy sharayatında qanday o'zgerisler payda boladı?

3. Ne ushın Antraktidanın' klimatı suwıq?

Usı ma'seleler geografiyalıq qabıqtın' bir pu'tinligin ko'rsetedi h'a'm geografiyalıq qabıqtın' bir bo'liminin' o'zgeriwi basqa bo'liminin' o'zgeriwine alıp keliwin da'liylep beredi.

Ha'r bir geografiya kursı boyınsha mashqalalı wazıypalar sisteması islep shıg'ılıwı kerek. Olar didaktikalıq maqsetlerge qarap to'mendegi tu'rlerge bo'liniwi mu'mkin; temanı u'yreniw; bilimlerdi baqlaw; aling'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi bekkemlew.

Geografiya predmetlerinin' h'a'mmesi boyınsha mashqalalı wazıypalar sistemasın du'ziw mu'mkin. To'mende usı mashqalalar boyınsha mısallar keltiremiz.

8. 4. Mashqalalı oqıtıw metodu

Mashqalalı oqıtıw metodu dep oqıwshılardı oqıtıwshı ta'repinen jan'asha bolg'an geografiyalıq mashqalalardı sheshiwge dıqqatın qaratıw bolıp esaplanadı.

Mashqalalı metodlar bayan, o'z aldına u'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi metodlar h'a'mde o'zlestiriw da'rejeleri menen tanısqannan son', zamanago'y oqıtıw sistemasının' bo'limlerinen bolg'an mashqalalı oqıtıw metodına o'tiwi mu'mkin.

Mashqalalı oqıtıwdın' tiykarg'ı sha'rtlerinin' biri mashqalalı jag'daydı sho'lkemlestiriw bolıp esaplanadı. Mashqalalı jag'day degende sheshiliwi oqıwshılar ushın qıyın bolg'an h'a'm onı sheshiw jan'a izleniwlerdi talap etiletug'ın ma'selege ayıladı. Eger mashqalalı jag'daydın' analizi dawamında oqıwshılar onın' ma'nisin tu'sinip jetiwge oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpeleri jetpese onda mashqalalı jag'day sheshilmeydi h'a'm mashqalalı sabaq emes, al mashqalalı bayan sıpatında oqıtıwshı o'zi sheship beredi.

Ha'zirgi da'wirde oqıwshılardıń o'z betinshe jumıslarına u'lken kewil bo'linbekte, biraq sog'an qaramastan mashqalalı oqıtıwg'a itibar birqansha to'men esaplanadı.

Oqıtıw protsesinde do'retiwshilik metodlardı h'a'm mashqalalı oqıtıwdı qollaw arqalı geografiya oqıtıwshılarının' tiykarg'ı metodu bolıp qalıwı kerek.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya pa'nindegi mashqalalı oqıtıw kestegin du'zin'.
2. Ta'biyiy geografiyalıq mashqalalar qanday bo'limlerden ibarat?
3. Mashqalalı bayan metodu qanday jag'daylarda qollanıladı?
4. Reproduktiv metod degenimiz ne?
5. Reproduktiv metodtın' qollanıw wazıypaların so'ylep berin'.

6. U'stirtin izleniwshi metodın qollang'anda oqıwshılar do'retiwshiligi nelerden ibarat boladı?
7. İzleniwshi metod dep nege ayıladı?
8. Bilimlerdi o'zlestiriw qanday da'rejege bo'linedi?

IX-BAP. GEOGRAFIYA TA'LİMİNDE MATEMATİKALIQ HA'M STATİSTİKALIQ METODLARDAN PAYDALANIW

Geografiya ta'liminde matematikalıq h'a'm statistikalıq metodlardan paydalanıw oqıwshılarg'a geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı o'z-ara baylanıslardı anıqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriwge tolıq imkan jaratadı.

9. 1. Geografiya ta'liminde matematikalıq metodlardan paydalanıw texnologiyası

Geografiya sabaqlarının' h'a'mmesinde matematikalıq metodlardan paydalanıwg'a tuwrı keledi, biraq bul metodlarg'a usı waqıtqa shekem ko'birek itibar berilmegen.

Geografiya ta'liminin' barlıq bo'limleri boyınsha bilim beriw h'a'm tiyisli ko'nlikpelerdi qa'liplestiriwde matematikalıq metodlardan u'nemli paydalanıw u'lken na'tiyje beredi. Sol sebepli matematikalıq metodlardan paydalanıw texnologiyasının' ekonomikalıq geografiya kursları ushın o'z aldına ko'rip shıg'ıwımız mu'mkin. Sebebi, geografiya pa'ninin' bul tarmag'ı bir-birin toltırıwı menen birge o'zine ta'n o'zgeshelikke iye.

9.1.1. Ta'biyiy geografiyalıq bilimler beriwde matematikalıq metodlardan paydalanıw

Ta'biyiy geografiya kurslarında matematikalıq metodlar plan h'a'm kartalar menen islewde, graduslardı esaplaw, geografiyalıq koordinatalardı anıqlaw, gorizontallar menen islew, absolyut h'a'm salıstırmalı ba'lentlikler menen islew, litosfera, gidrosfera h'a'm biosfera, ta'biyattı qorg'aw h'a'm basqa temalardı u'yreniwde matematikalıq metodlar qollanıladı.

Ta'biyiy geografiya baslang'ish kurslarında matematikalıq metodlardan paydalanıw derlik h'a'mme temalardı u'yreniw protsesinde a'melge asırıladı. Plan h'a'm karta bo'liminde aralıqtı o'lshew, masshtab, gorizontallar, geografiyalıq koordinatalar boyınsha o'tiletug'ın teoriyalıq a'meliy shınıg'ıwlarda matematikalıq metodlar qollanıladı.

Oqıwshılar qıyın tu'sinetug'ın h'a'm a'meliy shınıg'ıwları orınlawg'a qıynalatug'ın temalardıń biri masshtab teması. Masshtabtı tu'sindirgende klass xanasınan paydalanıw mu'mkin. Klass xanasının' uzınlıg'ı h'a'm ken'ligin qag'azg'a tu'siretug'ın bolsaq onnan paydalanıw qolaysız bolıwı, eger stadion yaki bag'dın' rejesi du'zetug'ın bolsaq onın' maydanına ten' qag'az kerek boladı, stadiondı, bag'dı, wa'layat, rayon, ma'mleketler h'a'm materikler kartasın du'zgende matematikalıq jaqtan kishireytirilip alınadı. Orındag'ı bir kilometr aralıq qag'azg'a bir santimetrge ten' dep alınsa, orındag'ı aralıq 100000 ma'rte kishireytip ko'rsetilgenligin bildiredi. Demek, orındag'ı aralıqtın' kartalarda qansha ma'rtebe kishireytirilip ko'rsetilgen aralıg'ı masshtab dep ataladı. Joqarıda ko'rsetilgen masshtab matematikalıq jaqtan to'mendegishe ko'rsetiledi. 1:100 000 yag'nıy, kartadag'ı 1sm aralıq orındag'ı 100 000 sm aralıqqa ten'. Graduslar aralıg'ı kilometrde ko'rsetiledi. Ma'selen: 1° uzınlıg'ı ortasha 111 km.ge ten'. Kartadan ekvator dan polyus ta'repke qaray paralellerdin' qısqarıwı menen olarda 1° torının' uzınlıg'ın bilgen jag'dayda, karta yamasa globuslarda eki tochka aralıg'ın to'mendegishe anıqlaw mu'mkin:

$$L = N^0 \times M$$

L=eki tochka ortasındag'ı aralıq km-de.

N^0 = eki tochka ortasındag'ı aralıq graduslardın' ko'rsetilgenligi, yag'nıy usı tochkalar arasındag'ı graduslar parqı ($f_1^0 - f_2^0 = N^0$).

M-belgili bir parallel yaki meridian boyınsha 1° torının' uzınlıg'ı.

Ma'selen: ekvator dan Tashkentke shekem bolg'an aralıq 42° bolıp, usı aralıqtı km-de ko'rsetiw ushın L meridian ko'sherinin' uzınlıg'ın tabamız $1^0 = 111^0$. Onda:

$$L = 42^0 \times 111 = 4662 \text{ km.}$$

Kartadag'ı uzınlıqtı santimetrde anıqlap, onın' h'aqıyqıy uzınlıg'ın masshtab o'lshe mine ko'beytiriw arqalı tabıw mu'mkin. Ma'selen, kartalardıń masshtabı 1:10 000 000 bolsın, masshtab o'lshe mi 1 sm de 100 km. Eki tochka aralıg'ı 5 sm. onda jerdegi h'aqıyqıy aralıq

$$L = l_1 \times l_{o,1} = 5 \times 100 = 500 \text{ km}$$

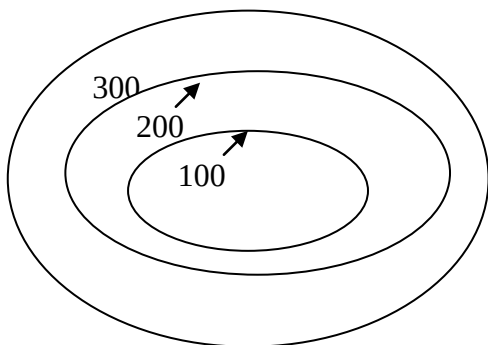
l_1 = kartadag'ı eki tochka aralıg'ı sm-de

$l_{o,1}$ = masshtab o'lshe mi

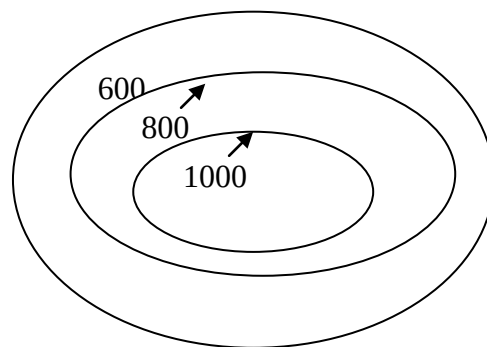
L = orındag'ı h'aqıyqıy aralıq

Gorizontallar menen islew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw topografiyalıq kartalardı oqıwda tiykarg'ı a'h'miyetke iye. Gorizontallardıń ba'lentligin qaysı ta'repke qarap artıwı yaki kemeyiwine qarap ba'lentlik yaki batıqlardıń qay jerde jaylasqanlıg'ın h'a'm o'lshe min anıqlawımız mu'mkin.

a)

b)

«a» su'wrette gorizontallardın' absolyut ba'lentligi oraydan do'gerekke qarap artıp barmaqta, demek, bul jerde oypatlıq su'wretlengen. Oypattın' teren'ligin tabıw ushın shettegi h'a'm oraydag'ı gorizontallar parqın tabamız. Demek oypattın' teren'ligi $H = N_1 - N_2 = 300 - 200 = 100\text{m}$.

«b» su'wrette gorizontallardın' absolyut ba'lentligi shetten oray ta'repke artıp barmaqta, demek, bul sıızılmada ba'lentlik su'wretlengen bolıp,ol to'mendegishe anıqlanadı:

$$N = N_2 - N_1 = 1000 - 600 = 400 \text{ m}$$

Demek, ba'lentliktin' biyikligi 400 m-ge ten' eken.

Atmosfera temasın u'yreniwde matematikalıq metodlar to'mendegi jag'daylarda qollanıladı: temperatura o'lishemin anıqlaw, ıg'allılıqtı esaplaw h'a'm t.b.

Temperaturanı esaplawdın' to'mendegi tu'rleri bar: sutkalıq ortasha temperaturanı esaplaw; 10 kunlik ortasha temperaturanı esaplaw; aylıq ortasha temperaturanı anıqlaw; jıllıq ortasha temperaturanı anıqlaw; ko'p jıllıq ortasha temperaturanı anıqlaw.

Jawın-shashın mug'darı da aylıq, jıllıq esabında shıg'arıladı.

Absolyut h'a'm salıstırmalı ıg'allılıqtı esaplawda oqıwshılar kemshilikke jol qoyıwları mu'mkin. Salıstırmalı ıg'allıq 1m^3 h'awadag'ı ıg'allıq mug'darı esaplanıa g/m^3 -ta o'lishenedi. Ma'selen: 10^0S temperaturada 1m^3 h'awada ıg'allıq 9 gramm bolsa, belgili waqıttan son' salıstırmalı ıg'allıq 50 % -ti qurasa, onda 1m^3 h'awada 4,5 gramm ıg'allıq boladı.

Atmosfera basımı h'a'm temperaturası ba'lentlikke shıqqan sayın pa'seyiwi h'a'm balentlikten to'menge tu'sken sayın artıwın to'mendegi ko'rsetkishler arqalı anıqlaw mu'mkin;

$$R = R_0 - (N: 10)$$

R – atmosfera basımı

R_0 - jer betindegi atmosfera basımı:

N - salıstırmalı ba'lentlik km yaki m-de

Ma'selen, jer betindegi atmosfera basımı 800 mm bolsa, 3 km ba'lentlikte qansha boladı.

$$R = 800 - (3000:10) = 500 \text{ mm}$$

Biosfera temasın o'tkende ko'binese biomassa esaplap shıg'ıladı, biraq bug'an mektep geografiyasında jeterli itibar berilmeydi. Biomassa h'a'r bir maydan ushın tonna esabında anıqlanadı. Qurg'aqlıqtag'ı maydanlar ushın jer u'sti h'a'm astı biomassası esaplanadı. Bunda 1m^2 maydandag'ı jer u'sti h'a'm astı biomassası esaplanadı h'a'm olardıń jıyındısı anıqlanadı. Ma'selen: sho'l zonasında 1m^2 maydanda jer astı biomassası 2 kg, jer u'sti biomassası 3 kg bolıwı mu'mkin. Onda ulıwma biomassası 5 kg boladı. Bunı km^2 maydang'a esaplap shıg'ıw mu'mkin. Tog'aylarda jer u'sti biomassası mug'darı joqarı boladı. Okeanlar biomassası tiykarınan h'aywanat du'nyası biomassasınan ibarat.

9.1.2. Sotsiallıq-ekonomikalıq geografiyalıq bilimlerde matematikalıq metodlardan paydalanıw

Sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiya kurslarında matematikalıq metodlardı to'mendegishe jag'daylarda qollanıw mu'mkin: ta'biyiy resurs ko'rsetkishlerin anıqlag'anda; sanaat h'a'm awıl xojalıg'ının ko'rsetkishlerin anıqlag'anda; eksport h'a'm import ko'rsetkishler, transport ko'rsetkishlerin esaplawda qollanıladı.

Ta'biyiy resurslarg'a bah'a bergende olardıń zapası, jıllıq isletiliw mug'darı tiykgarg'ı ko'rsetkishi bolıp esaplanadı. Ma'selen: h'a'ktas ka'ninin' zapası 800 mln. tonna dep anıqlandı, eger jılına 10 mln. tonnadan h'a'ktas qazıp alınsa $800 \times 10 = 80$ jılg'a jetedi. Bunnan basqa paydalı qazılmalardı qazıp alıw h'a'm qayta islew, qorshag'an ortalıqqa taslang'an shıg'ındılar mug'darın da anıqlaw mu'mkin. Ma'selen: ruda quramında paydalı qazılma u'lesi 30% bolsa h'a'r tonna rudadan 700 kg-g'a shekem shıg'ındı payda boladı. Bir jılda 50 mln. tonna ruda qazıp alınsa $50 \times 0,70 = 35$ mln. tonna shıg'ındı ju'zege keledi. Sebebi qazıp aling'an h'a'm qayta islengen rudanın' 70 % shıg'ındıdan ibarat. Eger paydalı qazılma ka'ninin' anıqlang'an zapası 1mlrd.tonna bolsa, usı ka'nnen qazıp aling'annan son' 700 mln tonna shıg'ındı payda boladı.

$$1000\ 000\ 000 \times 0,7 = 700\ 000\ 000 \text{ tonna.}$$

Tap sonday esaplardı basqa ta'biyiy resurslar ushın da a'melge asırıw mu'mkin. Xalıqlar geografiyasın u'yrenip atırg'anda ju'da ko'p matematikalıq formulalardan paydalanıladı. Xalıqtın' tıg'ızlıg'ı esaplang'anda to'mendegi usıllardan paydalanıladı.

$$T = \frac{N}{S} \text{ adamlar/km}^2$$

N-xalıqtın' sanı

S-maydan

Xalıqtın' milliy, jınısıy h'a'm diniy, til h'a'm basqa quramların u'yrengende to'mendegi formulalardan paydalanıw mu'mkin.

$$T = \frac{\sum T_i}{\sum N} \bullet 100\%$$

T- xalıqtın' belgili bir ko'rsetkish boyınsha quramı

$\sum T$ -belgili bir topar xalıqtın' sanı

$\sum N$ - xalıqtın ulıwmı sanı.

Ma'selen: belgili bir wa'layat xalqının' sanı 1 mln. adam bolsa. Olardın' 700 000 adam tu'rk til toparı, 300 000 adam h'ind-evropa toparına kirse, onda

$$T_t = \frac{700\,000}{1\,000\,000} \bullet 100\% = 70\%$$

$$T_{xe} = \frac{300\,000}{1\,000\,000} \bullet 100\% = 30\%$$

Demek, usı wa'layat xalıqtın' 70% tu'rkiy tiller, 30% h'ind-evropa tilleri toparına tiyisli eken.

Tap sonday usılda basqa topardı esaplap shıg'ıw mu'mkin.

Awıl xojalıg'ı eginlerinin' ulıwma zu'ra'a'ti h'a'm olardın' jan basına islep shıg'arılıwı ulıwma usıllar ja'rdeminde esaplanadı.

Mektep geografiya kursların u'yreniwde matematikalıq metodlar to'mendegi ma'selelerdi sheshiwde qollanıladı.

- uzınlıq h'a'm maydanın esaplawda;
- geografiyalıq koordinatalardı anıqlawda;
- gorizontallar ja'rdeminde releftin' tiykarg'ı ko'rsetkishlerin anıqlawda;
- klimat ko'rsetkishlerin esaplawda;
- gidrologiyalıq ko'rsetkishlerin esaplawda;
- biologiyalıq ko'rsetkishlerin esaplawda;
- ta'biyiy resurslardın' ko'rsetkishlerin esaplawda;
- sanaat h'a'm awıl xojalıg'ının' ko'rsetkishlerin anıqlawda;
- eksport h'a'm import ko'rsetkishlerin anıqlawda;
- ju'k tu'siriw ko'rsetkishlerin anıqlawda h'a'm t.b.

Matematikalıq metodlar ja'rdeminde geografiyalıq mag'lıwmatlardı to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin:

- kesteler ja'rdeminde;
- grafikler ja'rdeminde;
- diagrammalar ja'rdeminde;
- kartogrammalar ja'rdeminde;
- kartalar ja'rdeminde.

9. 2. Geografiya ta'liminde statistikalıq mag'lıwmatlardan paydalanıw texnologiyası

9. 2. 1. Geografiya kurslarında sanlı mag'lıwmatlar

Mektep geografiya ta'liminde ju'da' ko'p sanlı mag'lıwmatlar bar. Olar ta'biyat tanıw kurslarınan baslap a'meliy geografiya kurslarına shekem ushıraydı. Sanlı, yag'nıy statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew ko'nlikpelerin qa'liplestiriw oqıwshılardıń bilim h'a'm pikirlew iskerligin rawajlandırıwda ju'da' u'lken a'h'miyetke iye.

Geografiya sabaqlarında ushıraytug'ın statistikalıq ko'rsetkishlerdi to'mendegishe toparlarg'a bo'liwimiz mu'mkin: pu'tin o'lshemler; salıstırmalı o'lshemler; koeffitsientler.

Barlıq o'lshemler mag'lıwmat a'h'miyetine iye boladı, olar arqalı geografiyalıq aymaq, qubılıslardıń o'lshemleri beriledi. Ma'selen: ma'mleketler maydanı, xalqının' sanı, tawlardın' ba'lentligi, da'rya uzınlıg'ı, okeanlar maydanı, teren'ligi h'a'm t.b.

Salıstırmalı o'lshemler barlıq o'lshemlerdi salıstırıw na'tiyjelerin ko'rsetedi, geografiyalıq qubılıslardıń nızamlılıqların anıqlawg'a imkan beredi. Ma'selen: h'awanın' ortasha temperaturası, basımnın' o'zgeriwi, demografiyalıq protsessler, islep shıg'arılıwdın' jaylasıwı h'a'm t.b.

Koeffitsientler o'z aldına qubılıslardıń o'zine ta'n qa'siyetlerin ko'rsetetug'ın ko'rsetkishler. Ma'selen: filtratsiya koeffitsienti, ıg'allanıw koeffitsienti, ekonomikalıq rayonlardın' qaniygelesiwi xalıqtın' o'simi h'a'm t.b.

Ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiya kurslarında qollanılatug'ın statistikalıq mag'lıwmatlar to'mendegi u'sh toparg'a bo'linedi.

- jeke sanlar formasında (tonna, kilometr, kilovatt-saat, kilogramm);
- sızılmada (diagramma,grafikalıq,kartadiagrammalar) ko'rsetilgen sanlar;
- statistikalıq kestelerde ko'rsetilgen sanlar;

Mektep geografiya sabaqlarında ushıraytug'ın sanlar menen islewdin' to'mendegi formaları bar:

- a) kerekli statistikalıq mag'lıwmatlardı jıynaw;
- b) statistikalıq mag'lıwmatlardı salıstırıw;
- v) ulıwmalasqan statistikalıq ko'rsetkishlerdi anıqlaw;
- g) grafika, diagramma h'a'm kestelerdin' statistikalıq mag'lıwmatların analiz qılıw;
- d) grafikalıq, diagramma h'a'm kesteler du'ziw.

Kerekli statistikalıq mag'lıwmatlardı jıynaw 5-klasstan baslanadı. Usı mag'lıwmatlardı oqıwshılar h'awa-rayı kalendarı menen islegende jıynaydı. Bunda

oqıtıwshı belgili bir aydı tan'lap alıp h'awa-rayın baqlaw jumısları sho'lkemlestiredi. Bunnan basqa 5-klassta gidrosfera, litosfera h'a'm biosfera temaların u'yreniwde statistikalıq mag'lıwmatlardı jıynaw mu'mkin.

Ulıwmalasqan ko'rsetkishlerdin' geografiyalıq a'h'miyetin oqıwshılar teren' an'lawları kerek, olar tiykarında oqıwshılar tuwrı h'a'm anıq geografiyalıq na'tiyjeler payda etiwleri kerek.

Ha'r qıylı sızılma h'a'm diagrammalardı analiz etiw ushın oqıwshılardıń sana-sezimi joqarı da'rejede rawajlang'an bolıwı kerek. Matematika, tariyx, sızıw, geografiya pa'nleri u'yrenilgende oqıwshılar sanasında to'mendegi baylanıslar qa'liplesedi:

- waqıt h'a'm mug'darlı ko'rinisler arasındag'ı baylanıslıq;
- kosmoslıq h'a'm mug'darlı ko'rinisler arasındag'ı baylanıslar;

Sızılma h'a'm diagrammalar menen islewde usı eki tu'rli baylanıslar bir-biri menen baylanıladı, yag'nıy bir sızılmanı payda etedi. Sızılma h'a'm diagrammalar menen islegende, oqıtıwshı predmetler ara-baylanıslarg'a itibar berip izbe-iz analiz etiwge iytirmeleydi.

7-klass sabaqlarında klimattın' o'zgeriwinde ulıwmalasqan statistikalıq mag'lıwmatlardan paydalanıw ko'nlikpesi qa'liplestiriledi. Ma'selen, ıg'allıq koefitsenti, quyash radiatsiyası, jutılǵ'an quyash radiatsiyası, puwlanıwshılıq tu'siniklerin puxta u'yreniw talap etiledi.

Klimat tu'rlerin o'zlestirip bolǵ'annan son', klimattın' ulıwmalasqan ko'rsetkishlerin anıqlaw baslanadı: olar to'mendegi ta'rtipte anıqlanadı:

- quyash radiatsiyası quyash ba'lentligi h'a'm bulıtlılıqtı tu'rli sharayatta anıqlaw;
- ortasha jıllıq, en' joqarı h'a'm en' pa's temperatura, temperaturanın' jıllıq o'zgeriwin anıqlaw;
- ortasha jıllıq jawın mug'darı, en' ko'p h'a'm en' kem jawın mug'darı, jawınnın' jıl dawamında bo'listiriliwin anıqlaw;
- h'awa basımı h'a'm onın' ma'wsimli o'zgeriwi, samallar h'a'm olardıń tiykarg'ı bag'darların anıqlaw;

9. 2. 2. Jeke jag'daydag'ı sanlar menen islew

Jeke jag'daylardag'ı sanlarga barlıq ko'rsetkishlerge qolaylasqan sanlar kiredi. Olar ko'binese awırılıq, ba'lentlik, teren'lik, aralıq energiya h'a'm basqa o'lsheplerde beriliwi mu'mkin.

Jeke jag'daylardag'ı sanlardın' ayırımları este saqlanadı. Oqıwshılar eslep qalatug'ın sanlar ko'p bolmawı mu'mkin. Olardı eki ulken toparg'a bo'liwimiz mu'mkin. Ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq sanlar.

Ta'biyiy geografiyalıq sanlarg'a to'mendegiler kiredi:

-jer ju'zi h'aqqındag'ı ulıwma mag'lıwmatlar (en' ba'lent h'a'm en' pa's tochkası, materikler h'a'm okeanlar sanı) en' u'lken h'a'm en' kishi okeanlar, ten'iz, materik, da'rya, ko'l, sho'l, taw h'a'm t.b;

-materikler h'aqqında ulıwma mag'lıwmatlar (maydanı, en' ba'lent h'a'm en' pa's tochkası, jawın mug'darı, temperatura, klimat poyaslar sanı h'a'm t.b.);

-okeanlar h'aqqında ulıwma mag'lıwmatlar (maydanı, batıg'ı, shorlıg'ı, temperatura h'a'm t.b);

-klimatlıq h'a'm gidrologiyalıq ko'rsetkishler h'a'm t.b.

Sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq sanlarg'a to'mendegiler kiredi:

-du'nya ju'zinin' ulıwma ta'riyipi (ma'mleketler sanı, xalıq sanı, tabiyiy resurslar mug'darı, jan basına tuwrı keletug'ın da'ramat h'a'm t.b)

-xalıq h'aqqındag'ı ulıwma mag'lıwmatlar (du'nya xalqı, quramı, qala h'a'm awıl xalqı, tuwılıwshılıq, o'limshilik, tabiyiy o'sim);

-ta'biyiy resurslar h'a'm olardıń mug'darı;

-sanaat h'a'm awıl xojalıg'ının' ko'rsetkishleri;

-transport h'a'm sırtqı ekonomikalıq baylanıslar, eksport h'a'm import ko'rsetkishleri;

-ma'mleketler h'aqqındag'ı mag'lıwmatlar (maydanı, xalqı, xojalıg'ı)

Oqıwshılarg'a sanlardı jaqsı eslep qalıwları ushın olardı pu'tin san h'alda beriw jaqsı na'tiyje beredi. Ma'selen: Qıtaydın' maydanı 10 mln km² shaması, Xindistannın' xalqı 1 milliardtan artıq.

Sabaq protsesinde oqıwshılarg'a berilgen sanlarg'a sıpatlama beriliwi kerek. Bunday sıpatlama beriw usıllarının' biri mug'dardı ko'rinislerdi anıqlastırıw bolıp, mektep geografiyasında ken' tarqalg'an usıllardan esaplanadı. Ma'selen: 100 km aralıqtı tu'rli transport qu'ralları qansha waqıtta basıp o'tiwi mu'mkin.

Sanlar menen islesiwdin' en' tiykarg'ı usıllarının' biri salıstırıw esaplanadı. Salıstırıwda oqıwshılar sanlardı tez eslep qaladı. Ma'selen: Tınısh okeanı maydanı Atlantika okeanı maydanınan eki ese u'lken. Salıstırıw menen tek oqıtıwshı emes, oqıwshılarda shug'ıllanıw mu'mkin, ma'selen: oqıtıwshı oqıwshılarg'a to'mendegi wazıypalardı beriwı mumkin: O'zbekstannın' maydanı du'nyadag'ı qaysı ma'mleketler maydanı menen birdey, Qaraqalpaqstannın' maydanı menen Belgiya mamleketi maydanın salıstırın' h'a'm t.b..

9. 2. 3. Kesteler menen islew

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında ko'binese sanlar belgili bir ko'rsetkishler boyınsha toparlastırılǵ'an boladı. Bunday toparlastırılǵ'an sanlar jıyındısına kesteler dep ataladı. Kesteler mektep geografiyasının' barlıq kurslarında paydalanıladı. Ta'biyiy geografiyada ko'binese to'mendegi kesteler qollanıladı:

- Jer ju'zindegi qurg'aqlıq h'a'm suwların' bo'liniwi;
- Materikler olardag'ı da'ryalar, atawlar, shoqqılar h'a'm t.b.kesteler;
- Klimat ko'rsetkishleri kesteleri h'a'm t.b.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında to'mendegi bag'dar boyınsha kestelerden paydalanıladı: Ma'mleketler toparları boyınsha; xalıq h'a'm onın' ko'rsetkishleri; ta'biyiy resurslar; sanaat tarmaqları; awıl xojalıǵ'ının' islep shıǵ'arıw ko'rsetkishleri; transport h'a'm xalıq aralıq ekonomikalıq baylanıslar ko'rsetkishleri;

Geografiya ta'liminde kesteler to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

A'piwayı, toparlastırılǵ'an, kombinatsion h'a'm basqa kesteler.

A'piwayı kestelerde xalıq xojalıǵ'ı tarmaqların rejelestiriw ushın tiykar bolatug'ın statistikalıq mag'lıwmatlar na'tiyjeleri belgili bir sistemag'a salınadı.

Bunday kestelerge oraylıq statistikalıq sho'lkemi ta'repinen shıǵ'arılatug'ın statistikalıq toplamlar kiredi. Maselen: kestelerden O'zbekstan ekonomikalıq sotsiallıq geografiyası kursın u'yreniwde, h'a'r bir wa'layattın' xojalıǵ'ının' rawajlanıwın u'yreniwde ken' paydalanıladı.

Toparlastırılǵ'an kestelerde statistikalıq mag'lıwmatlar belgili bir ko'rsetkishler boyınsha toparlastırıladı. Ma'selen: xalıqtı to'mendegi toparlarg'a bo'lip ko'rsetiw mu'mkin: qala h'a'm awıl xalqı, erler h'a'm h'ayallar, miynet jasına shekemgiler, miynet jasındag'ılar h'a'm t.b.

Kombinatsion kesteler ju'da quramalı bolıp mektep sabaqlıqlarında az gezlesedi. Kombinatsion kestelerde toparlastırılǵ'an kestelerdi salıstırıwǵ'a imkan beredi.

Sabaqlıqta keltirilgen kestelerdegi statistikalıq ko'rsetkishlerdi analizlewge kirisiwden aldın oqıwshılarg'a analizdin' maqsetin tu'sindiriw kerek. Kestelerdi analiz etiw sabaq uaqtında a'melge asırılıwı kerek. Olardı analizlewdi wazıypa sıpatında bermew kerek, sebebi kesteler boyınsha tu'sinbewshilikler tuwılıwı mu'mkin.

Mektep geografiyası kurslarında waqıyalardı statistikalıq analizden aldın olardı da'liyiylep beriw kerek. Ma'selen: klimatqa baylanıslı statistikalıq

mag'lıwmatlardı analiz etiwden aldın klimat payda etiwshi faktorlar h'aqqında teoriyalıq bilimler berip o'tiw kerek.

Kestelerdi analiz etiwde statistikalıq ko'rsetkishlerdi salıstırıw ekonomikalıq geografiya sabaqlarında u'lken a'h'miyetke iye.

9. 2. 4. Diagramma h'a'm sızılmalar menen islew

Mektep geografiyası sabaqlarında diagramma h'a'm sızılmalarından ju'da ko'p paydalanıladı. Diagramma h'a'm sızılmalarında sanlı mag'lıwmatlar ko'rsetiledi. Diagramma arqalı belgili bir ko'rsetkishler basqasınan u'lkenligin ayqın ko'rsetiw mu'mkin.

Diagramma h'a'm sızılmalar sızıw usılları menen oqıwshılar matematika sabaqlarında tanısadı. Sonın' ushın geografiya sabaqlarında tuwrıdan-tuwrı olardıń a'h'miyeti h'a'm mazmunına oqıwshılar dıqqatın qaratadı.

Diagramma h'a'm sızılmalar tu'sindiriw to'mendegi ta'rtipte a'melge asırıladı:

- diagramma h'a'm sızılmalarında neler su'wretlengenligi oqıwshılarg'a tu'sindiriledi;

- diagramma h'a'm sızılmalarında qanday ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq qubılıslar su'wretlengenini ashıp beriledi;

- diagramma h'a'm sızılmalarından qanday baylanıslılıq nızamın anıqlaw mu'mkinligi tu'sindiriledi. Ma'selen: ta'biyiy geografiya sabaqlarında klimat temasın u'yreniwde jer ju'zine quyash nurlarının' tu'siw mu'yeshine baylanıslılıg'ın ko'rsetiwshi sızılma. Bunda quyash nurları ekvatorial, tropik regionlarda jer betine tik tu'siwi, sonın' ushın usı regionlarda quyash ıssılıg'ının' mug'darı u'lken, polyuslarda quyash nurlarının' tu'siw mu'yeshi qiya, sonlıqtan quyashtan keletug'ın ıssılıq mug'darının' az bolıwı na'tiyjesinde polyar u'lkeler muz h'a'm qar menen jıl dawamında qaplanıp jatırǵ'anlıg'ın tiykarlap beriledi. Ekonomikalıq geografiya sabaqlarında diagramma h'a'm sızılmalar arqalı xalıqtın', mineral resurslar, sanaat h'a'm awıl xojalıg'ı ko'rsetkishlerin analizlew mu'mkin.

Mektep geografiyasında statistikalıq mag'lıwmatlardı to'mendegi metodikalıq mag'lıwmatlarda qollanıwı mu'mkin:

- statistikalıq mag'lıwmatlar geografiyalıq bilimlerde derek sıpatında paydalanılǵ'anda;

- u'yrenilip atırǵ'an tema menen statistikalıq ko'rsetkishler arasındag'ı baylanıslılıq bolsa;

- sabaqlıqtag'ı kartalarda, taza temalardı o'tiwde, o'tilgen sabaqtı bekkemlewde statistikalıq mag'lıwmatlardan paydalanıladı;

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Baslawish ta'lim geografiya sabaqlarında qaysı mag'lıwmatlardı u'yrengende matematikalıq usıllardan paydalanıw mu'mkin?
2. Matematikalıq usıllarda klimattın' qanday ko'rsetkishlerdi ko'rsetiw mu'mkin?
3. Matematikalıq usılda ko'rsetiw mu'mkin bolg'an klimat ko'rsetkishleri modulın du'zin'.
4. Ekonomikalıq geografiya sabaqlarında qanday kesteler, diagrammalar h'a'm sızılmalardan paydalanıw mu'mkin?

X-BAP. GEOGRAFIYA TA'LİMİNDE PEDAGOGİKALIQ TEXNOLOGIYALARDI İSLEP SHIG'IW HA'M QOLLANIW

10.1.Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın' ilimiy-metodikalıq tiykarları

Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıw ma'selesinin' h'a'zirgi jag'dayı h'a'm pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın' tiykarǵı basqıshları to'mendegilerden ibarat:

- geografiya ta'liminin' maqsetlerin anıqlaw h'a'm olardı klassifikatsiyalaw;
- ta'lim maqsetlerinde test tapsırmaların ko'rsetiw;
- ta'lim maqsetlerine erisiw usılları h'a'm metodların anıqlaw;
- ta'lim maqsetlerine erisiwdi bah'alaw.

10.1.1. Geografiya ta'liminin' maqsetlerin anıqlaw

Pedagogikalıq texnologiyalar tu'siniginin' a'h'miyetli ta'replerinin' biri to'mendegiler:

- a) ju'da' jaqsı anıqlang'an maqsetlerge bag'darlang'anlıǵı;
- b) oqıwshılardı oqıtıw, oqıwshılar aktivligi arqalı alıp barılıwı;

A'dette h'a'r bir ma'mlekettin' bilimlendiriw sisteması ja'miyettin' sotsiallıq buyırtpasınan alınadı. Usı buyırtpa ag'artıwshılıq h'a'm joqarı bilim beriw orınları ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Sotsiallıq buyırtpa tiykarında h'a'r bir oqıw pa'ninin' maqseti islep shıǵ'ıladı. Keyin usı pa'nnin' h'a'r bir oqıw predmeti ushın belgili bo'limleri, temaları islep shıǵ'arıladı.

O'zbekstanda sotsiallıq buyırtpa «Bilimlendiriw h'aqqında»g'ı nızamda, «Kadrlar tayarlaw milliy da'stu'rinde», O'zbekstan Respublikası Nızamları h'a'mde Ministrler kabinetinin' «O'zbekstan Respublikasında ulıwma bilim beretug'ın orta bilimlerdi sho'lkemlestiriw h'aqqında»g'ı qararlarında ko'rsetilgen.

Usı nızamlarda h'a'm qararlarda joqarı qa'nigeli pedagog kadrlar tayarlaw h'a'm qayta tayarlawda o'z-aldına baqlaw, itibarg'a alıw, jan'a sabaqlıqtı, zamanago'y pedagogikalıq h'a'm xabar texnologiyaların o'z waqtında islep shıg'ıw h'a'm dag'aza etiwdi ta'miyinlewde o'z-aldına baqlaw astına alıw za'ru'rılgı ko'rsetip o'tilgen.

Geografiya ta'liminin' maqset h'a'm wazıypaları. Ma'mleketlik bilimlendiriw standartında anıqlap berilgen. Jan'a geografiyalıq ma'deniyattı qa'liplestiriw, kartalardan sheberlik penen paydalanıp biliw, ta'biyat h'a'm ja'miyet ortasındaǵı qatnasıqlarǵa kompleksli jandasıwdı talap etedi.

Geografiya pa'ni boyınsha ta'lim standartı: a) ta'lim mazmunının' minimumi; b) pitkeriwshilerdin' tayarlıq da'rejesine qoyılatug'ın minimal talaplar.

«Ta'lim mazmunının' ma'jbu'riy minimumi» to'mendegi bag'darlarda islep shıg'ılǵ'an: a) geografiyanın' teoriyalıq tiykarları; b) geografiyanın' izertlew metodları; v) ta'biyiy h'a'm sotsial-ekonomikalıq obektler; g) h'a'diyseler h'a'm protsessler; d) du'nyanın' jaratılıwı materiallıq h'a'm ruwxıy ma'deniyatta ko'rsetiliwi;

«Pitkeriwshilerdin' tayarlıq da'rejesine qoyılatug'ın minimal talaplar» 5 bag'darlarda islep shıg'ılǵ'an: a) ayta (ko'rsete) alıw; b) anıqlay (o'lshey) alıw; v) su'wretley alıw; g) tu'sindire alıw; d) boljaw (P.Musaev, A.Baxramov, 1999).

V.A.Bespalkonın' pikiri boyınsha «Pedagogikalıq texnologiya – bul oqıtıwshı sheberiligine baylanıslı bolmag'an h'alda pedagogikalıq jetiskenshilikke kepillik bere alatug'ın oqıwshı shaxsın qa'liplestiriw protsessi, joybarı esaplanadı» degen edi. Al M.V.Klarin pikirinshe «Pedagogikalıq texnologiya-oqıw protsessine texnologiyalıq qarım-qatnasta bolǵ'an jag'dayda, aldınnan belgilep alıng'an maqset ko'rsetkishlerinen kelip shıg'ıp, oqıw protsessin joybarlastırıw esaplanadı» dep sıpatlama beredi.

Pedagogikalıq texnologiyalarda maqsetler oqıtıwshı ushın o'z-aldına belgilenedi. Oqıwshılardın' maqseti tapsırmalar dep ataladı. Sebebi, oqıtıwshı h'a'm oqıwshılardın' birgeliktegi do'retiwshiliginde oqıtıwshılardın' maqseti u'yretiw, oqıwshılardın' maqseti u'yreniwden ibarat. (S.Ziyamuh'ammedov 2002).

B.A.Farberman, S.Ziyamuh'ammedovanın' pikirinshe oqıtıwdın' mazmunı a'dette mazmunlı bag'darg'a iye bolǵ'anlıǵı ushın onnan anıq ta'lim maqsetlerin ajratıp alıw mu'mkin. Sonlıqtan wazıypalardı qa'liplestiriw ushın, olardı bo'listiriwde mag'lıwmatlar qollanıladı. Mag'lıwmatlar oqıwshılardın' oqıw do'retiwshiliginde ayqın ko'rsetiledi, Ma'selen: oqıwshı anıq faktlardı biledi; qag'ıydalardı biledi; ko'rsetilgen mag'lıwmatlardı matematikalıq jaqtan ko'rsete

aladı; sızılma h'a'm sxemalardı tu'sindirip beredi; berilgen mag'lıwmatlar boyınsha aqıbetlerin anıqlay aladı; h'a'm t.b

Bir qatar alımlardıń pikirinshe, maqsetlerdi anıqlastırıwdıń ulıwma usılı-bul anıq na'tiyjeler beretug'ın do'retiwshilikti ko'rsetetug'ın mag'lıwmatlardan paydalanıwdan ibarat.

Usı bilimlendiriw maqsetlerin qa'liplestiriw bir neshe basqıshlardan ibarat: oqıw temasın u'yreniwdin' ulıwma maqseti, jeke maqseti, uqsas ta'lim maqseti.

Biraq bazı bir uqsas ta'lim maqsetlerin qa'liplestiriwde qıyınshılıqlar tuwıladı. Ayırım jag'daylarda ta'lim na'tiyjelerin ayırım na'tiyjelerde bo'liw an'sat boladı. Bunday jag'daylarda Blum ta'repinen islep shıg'ılg'an taksonomiyadan paydalanıw qolay boladı. Usı taksonomiya tiykarında ulıwmalıq maqsetlerdi qa'liplestiriw, onnan keyin olardı anıqlastırıw mu'mkin.

Usı maqsette geografiya ta'limi maqsetlerinin' taksonomiyası islep shıg'ıldı. Bul taksonomiya tiykarı B.Blum ta'repinen islep shıg'ılg'an bolıp ulıwma ta'lim maqsetleri taksonomiyası esaplanadı (7-keste).

Geografiya ta'limi maqsetleri taksonomiyasın islep shıg'ıwda geografiya pa'ninin' ulıwma maqset h'a'm wazıypaları geografiya ta'limi mazmunının' ma'jbu'riy minimumi h'a'mde pitkeriwshilerdin' tayarlıq da'rejesi qoyılatug'ın talaplar esapqa alınadı.

Geografiya ta'limi maqsetleri taksonomiyası

(B.Blum taksonomiyası tiykarında)

7-keste

№	Geografiya ta'limi maqsetlerinin' tiykarı tipleri	Ta'lim maqsetlerinin' tu'rlerinin' sıptalaması
1.	Biliw Bul tipke geografiyalıq bilimlerde eslep qalıw h'a'm aytıp beriw. Bul jerde ga'p anıq geografiyalıq faktlerdin' mazmunınan biri barlıq teoriyalarg'a bo'liwi mu'mkin. Usı tiptin' tiykarı o'zgesheligi-tiyisli mag'lıwmatlardı eslep qalıwdan ibarat.	Geografiyanın' teoriyalıq tiykarların biliw Geografiyalıq izertlew metodların biliw ta'biyiy, ekonomikalıq obektlerdi biliw, klassifikatsiyalaw.
2.	Tu'sindiriw: Bul tiptin' ko'rsetkishleri to'mendegilerden ibarat: geografiyalıq mag'lıwmatlardın' bir formadan ekinshi formag'a o'tiwi (ma'selen, sanlardı kartalarda ko'rsetiw): tu'sindiriw (ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiya nızam h'a'm nızamlılıqlar, mag'lıwmatlar, waqıya h'a'm protsessler) a'piwayı eslep qalıwdan u'stinlik etedi.	Geografiyalıq obektlerdi ko'rsete biliw. Geografiya qubılıslardı h'a'mde obektlerin anıqlay, o'lshey alıwı. geografiya mag'lıwmatlardı talqılay (interpretatsiya) alıwı, geografiyalıq qubılıslardı, nızamlılıqlardı tu'sindire alıw.
3.	Qollanıw Geografiyalıq metodlardı, ulıwma tu'siniklerdi, qag'ıydalardı qollanıw. Bug'an to'mendegiler kiredi: qag'ıyda, metod, tu'sinik, teoriya, nızamlar. Tiyisli ta'lim na'tiyjeler bilimlerin tu'sindiriwge qarag'anda joqarı da'rejede biliwdi talap etedi.	Geografiyalıq teoriya ta'limatların qollay alıw: Geografiyalıq izertlew metodları: baqlaw, ta'jiriybe, kartografiyalıq, statistikalıq, aero kosmoslıq, modellestiriw.
4.	Analiz Oqıwshılar to'mendegilerdi orınlay alıwları kerek, anıq geografiyalıq belgili bir bo'limlerge	Geografiyalıq qabıq bo'limlerinin' analizi.

	bo'liniwi; geografiyalıq ortalıqtın' elementlerin o'zgeriwin izbe-izlikte anıqlawdı; geografiyalıq ortalıqlar arasındag'ı mu'na'sebetlerin anıqlay alıwı; geografiyalıq analiz ete alıwdın'; anıq ja'h'a'n xojalıg'ının' du'zilisi analiz ete alıwları kerek.	Geografiyalıq qabıq bo'limleri (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, ıssılıq, klimat regionlarında, ta'biyat zonaları, xojalıq kompleksleri).
5.	Ulıwmalastırıw (sintez). Berilgen mag'lıwmatlardın' analizi tiykarında konkret geografiyalıq birlikti jaratıw. Bir tegis landshaftlardı sho'lkemlestiriw, ja'h'a'n xojalıg'ın sho'lkemlestiriw. Ta'lim na'tiyjeleri jan'a sızılma h'a'm sistemalardı jaratıwg'a bag'darlang'an, do'retiwshi bolıwın talap etedi.	Ha'rqiylı temadag'ı kartalar h'a'm mag'lıwmatlardın' analizlew tiykarında jazba jumıs tayarlaw. Belgili bir geografiyalıq ma'seleleni sheshiw boyınsha aktiv rejesin islep shıg'ıw.
6.	Bah'alaw. Barlıq qabıl etilgen ta'lim maqsetlerin esapqa alg'an jag'dayda mag'lıwmatlardı h'a'm metodlardı bah'alaw. Ma'selen, metodologiyalıq, gidrologiyalıq, statistikalıq mag'lıwmatlardı da bah'alaw kartografiyalıq, salıstırmalı-geografiyalıq matematikalıq metodların bah'alaw.	Ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq rayonlardın' ishki h'a'm sırtqı o'lshepleri tiykarında bah'alaw.

10. 1. 2. Geografiya ta'limi maqsetlerin test tapsırmalarında ko'rsetiw

Pedagogikalıq texnologiyalardıń ajıralmas bo'limi bolg'an test tapsırmaları barlıq oqıw pa'nlerinde bilimlerde tekseriwde tiykarǵı usılı bolıp qaldı a'sirese, XX-a'sirdin' 90-jıllarınan baslap joqarı oqıw orınlarına kiriw imtixanlarında ken' qollanıla basladı. Sonı da aytıp o'tiw kerek, derlik barlıq pa'nlerde de test tapsırmaların du'ziw boyınsha anıq bir metodikalıq qollanbalar h'a'm ko'rsetpeler islenbesten turıp test tapsırmaları islep shıg'ıldı h'a'm baspadan shıqtı. Bul ayırım qıyınshılıqlardı keltirip shıg'ardı. Testalogiya, yag'nıy oqıtıw maqsetlerinin' test tapsırmalarında ko'rsetiw pedagogikalıq texnologiyalardıń aqırǵı basqıshlarınan' biri esaplanadı.

Ulıwma bilim beretug'ın h'a'm orta arnawlı mekteplerde en' mashqalalı, quramalı h'a'm tiykarǵı ma'selelerdin' biri oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin tekseriw. XX-a'sirdin' 90-jıllarına shekem oqıwshılar bilim h'a'm ko'nlikpelerin tekseriwde awızeki bayanlaw h'a'm jazba usılı ken' tarqalg'an edi. Usı usıllardıń tiykarǵı kemshiligi bilim h'a'm qaniygege bah'a qoyıwdag'ı subektivler bolıp esaplanadı. Ha'r bir imtixan alıwshı bir tu'rdegi jumısqa tu'rlishe qatnas jasap, tu'rlishe bah'alandı.

Sonlıqtan Respublikası Prezidentinin' «O'zbekstan Respublikası Joqarı orınlarınan' ku'ndizgi bo'limlerine qabıl sistemasın qa'liplestiriw h'aqqında» pa'rmanına muwapıq, h'a'mde 1992-jılǵı Joqarı oqıw orınlarına test boyınsha qabıllawdıń unamalı na'tiyjelerin esapqa alıp, O'zbekstandag'ı barlıq oqıw orınlarında qabıllawdı test usılında o'tkiziw h'aqqında qararı qabıl etildi.

O'zbekstanda geografiya pa'ni bo'yinsha test tapsırmaları du'zilip, baspadan shıg'arıldı. Bul tarawda X.Vah'obov, P G'ulomov, R.Qurbaniyazov, A.Saatov, A.Qayumov h'a'm basqalar ta'repinen u'lken jumıslar a'melge asırıldı.

Test inglizshe «Test» so'zinen aling'an bolıp, tapsırıw, sınav, baqlaw ma'nislerin an'latadı. (BES, 42 t, 1956 g). Da'slep testler psixologiya pa'ninde pikirlew qa'bileti, o'z aldına imkaniyatları h'a'm basqada ta'replerin anıqlawda qollanılatug'ın bir bo'limdegi tapsırmalardan ibarat bolg'an. (so'zli yaki su'wretli ko'riniste).

Mekteplerde testler (N.Grayvz, 1979) da'slep a'sirimizdin' 20-jıllarınan baslap AQSh-da qollanıla basladı, bul waqıtqa shekem AQSh h'a'm Ullı Britaniyada imtixanlar tiykarınan jazba ko'riniste o'tkiziletug'ın edi. XX a'sir baslarında AQSh-da jazba imtixanlar qattı sing'a alına baslandı, na'tiyjede bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tekseriw bo'yinsha tu'rli ta'jiriybeler sinap ko'rile basladı. Sebebi, AQSh-da oqıw protsessin rejelestiriw bo'yinsha mektepler ju'da' u'lken h'uwıqqa iye bolg'anlıqtan oqıwshılardıń ulıwma ta'lim da'rejeleri tu'rlish boldı. 1920-jıldan baslap Nyu-York shtatının' xalıq ta'limi anıq (obektler) testler bo'yinsha imtixan alıw ta'jiriybesin basladı h'a'm 30-jıllardan baslap bunday usıl AQSh-tın' h'a'mme mekteplerinde qollanıla baslandı. AQSh-nın' arqa-shıg'ıs shtatlarında joqarı oqıw orınlarına kiriw imtixanları bo'yinsha 30-jıllarda testler du'ziwge kiristi. Na'tiyjede test du'ziw bo'yinsha kooperativ xızmeti sho'lkemlestirildi, onın' tiykarg'ı wazıypası AQSh-tın' mektep h'a'm kolledjlerinde oqıwshılar o'zlestiriliwi ko'rsetilgen talaplar tiykarında anıq bah'alaw kriteriyaları menen ta'miyinlew edi. 1948 jılda usı kooperativ xızmet ta'lim testleri xızmetine aylandırıldı. İmtixanlar bo'yinsha test ken'esi xızmetleri mag'lıwmatlarınan kolledj h'a'm universitetlerge kiriwshilerdin' bilimin tekseriwde qollanıla basladı.

Test bo'yinsha bilim h'a'm ko'nlikpelerin tekseriwde to'mendegilerdi o'z ishine alg'an: a) pikirlew h'a'm matematikalıq qa'biletin anıqlawg'a mo'lsherlengen testler (ko'p juwaplı sorawlardan du'zilgen, imtixan 3 saat dawam etedi.); b) juwmaqlı test, tiykarınan ingliz tili, sotsiallıq pa'nler, matematika, shet tilleri, tariyx bo'yinsha bilimleri tekseriledi, kiriwshilerden 3 predmet bo'yinsha testten o'tiw talap etiledi. Ha'r bir predmet bo'yinsha imtixan (1 saat dawam etedi, h'a'mmesi izbe-iz boladı) Ha'mme testler (shet tilinen basqa) ko'p sorawlı tapsırmalardan ibarat. Ullı Britaniyada testler baslang'ısh mekteplerinde pitkeriwshi klasslarında qa'biletli oqıwshılardı orta mekteplerge bo'liw maqsetinde o'tkiziledi. Onın' tiykarg'ı maqseti qa'biletli oqıwshılardı tan'lap alıwdan ibarat. İmtixan tapsırmalarınan tuwrı juwaptı anıqlaw talap etiledi h'a'm h'a'r bir tuwrı

juwap ushın bir ball qoyıladı. Bah'alar anıq bolg'anı ushın imtixan alıwshılardıń subektiv qaraslardı joq boldı.

Buring'ı Awqam da'wirinde oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin test arqalı tekseriw tiykarınan 1970 jıldan baslap ta'jiriybe sıpatında qollanıla basladı.

Geografiya tarawında bul jumıslar T.P.Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, V.A.Korinskaya, L.M. Teltevskeya h'a'm basqalar ta'repinen a'melge asırıldı.

Ha'zirgi waqıtta qollanılatug'ın testlerdin' ju'da' ko'p tu'rleri bolıp, olardan en' tiykarg'ıları to'mendegiler: (P.G'ulomov, H.Vaxobov, 1993)

1. Ko'p juwaplı testler. Bunday testler ju'da' ken' tarqalg'an. O'zbekstanda da tiykarınan usınday testler qollanıлмақта. Usı testlerde bir sorawg'a u'shten beske shekem juwap boladı, imtixan tapsırıwshı tuwrı juwaptı anıqlap beriwı kerek. Ma'selen:

Eki materik, eki okean, eki ten'iz, eki yarım ataw h'a'm eki ma'mleketti ajıratıwshı bug'azın anıqlan';

A. Bosfor

V. Gibraltar

S. Dreyk

D. Bering

2. «Durıs-nadurıs tu'rindegi sorawlardan ibarat testler (alternativ testler). Bunda imtixan tapsırıwshı wazıypag'a muwapıq durıs yamasa nadurıs juwapların anıqlaw kerek. Ma'selen, Evropag'a kirmeytug'ın ma'mleketlerdin' astın sızın'.

İspaniya, Kuba, Frantsiya, Lixstenshteyn, Shri-Lanka, Chexiya, Surinam.

3. Tu'sirilip qaldırılğ'an so'zlerdi toltırıwğ'a arnalg'an testler.

Bul testler ta'biyiy geografiyada ken' tarqalg'an geografiyalıq diktantlarga tuwrı keledi. Ma'selen: Ferg'ana alabının' arqa batıstan dizbegi, ... Ferg'ana dizbegi, ...nan Alay h'a'm Tu'rkıstan dizbeklerin orap turadı. Administrativlik jaqtan Ferg'ana alabında O'zbekstang'a qaralı 3 wa'layat - wa'layatları, al Qırğ'ızstanda aymag'ında jaylasqan».

4. Su'wret h'a'm sızılmalı testler. Usı testlerde 3-5 su'wret h'a'm sızılmalar ko'rsetiledi, olardıń ishinen geografiya obektin tabıw, yaki bolmasa sızılmalar dag'ı qa'telerdi tabıw talap etiledi. Ma'selen: to'mendegi su'wretler ishinen Tanganika ko'lin anıqlan'.

5. Quramalı testler. Bunday testler oqıwshılardı pikirlewge h'a'm alg'an bilimlerin qollay biliwdi talap etedi.

Mısalı, İsbilermenler gerbish islep shıg'arıwdıń jan'a usılın oylap taptı. Gerbishti islep shıg'arıwdı baslaw ushın isshi ku'shi, ren'li metallurgiya sanaatı shıg'ındıları kerek, qarjını taw-ka'n metallurgiya birlespesi beredi. Bul gerbishlerdi

tiykarinan jeke u'yler qurıwda qollanıladı, sonın' ushın o'z-aldına satıwg'a mo'lsheirlengen, biraq o'nimnin' 60% tin' taw-metalurgiya birlespesi aladı. Ha'kimiyat to'mendegi qalalardıń birine usı zavodtı qurıwg'a ruxsat berdi. İsbilermenler gerbish zavodın qurıw ushın qaysı qalanı tan'laydı (jerdin' bah'ası h'a'mme jerde birdey)?

A. Andijan

V. Almalıq

S. Bekabad

D. Tashkent

E. Shırsıq

6. Keste formasındag'ı testler. Kesteli testler u'sh bo'limnen ibarat bolıp birinshi bo'lim geografiyalıq orın, qubılıslardıń atamaları, ekinshi bo'limde olardıń forması, o'zgeshelikleri ko'rsetiledi, u'shinshi bo'limde usı o'zgeshelikler qaysı orıng'a, waqıya h'a'm qubılısqa ta'n bolsa, usılardı orınnın' ta'rtıp sanı imtixan tapsırıwshı tarepinen jazıp shıg'ılıwı kerek. Maselen: Evraziya relefinin' qanday formaları qaysı geologiyalıq du'ziliske tuwrı keliwin ko'rsetin'?

8-keste

Evraziya relef formaları	Geologiyalıq du'zilisi	Juwaplar
1. Orta Sibir pa's tegisligi tawlıg'ı	Platforma	1,4,5,8
2. Turan pa's tegisligi		
3. Tyanshan		
4. Shıg'ıs Evropa tegisligi	Plita	2,6
5. Dekan pa's tawlıg'ı		
6. Batıs Sibir pa's tegisligi		
7. Orta Rus ba'lentligi	Qalqan	7
8. Arabstan yarım ataw sho'lleri h'a'm pa's tegisli tawları		

7. Didaktikalıq ko'p sorawlı, ko'p juwaplı testler. Bul tu'rdegi testlerde da'slep juwaplar dizimi, keyin sorawlar dizimi beriledi, imtixan tapsırıwshıdan tayar juwaplardan sa'ykesin tawıwı talap etiledi.

Ma'selen: Juwaplar.

Ptolemey

Beruniy

Kolumb

Magellan

Eratosfen

Sorawlar:

1. Amerika materigine kimnin' basshılıg'ında birinshi ekspeditsiya jasalg'an?
2. «Geografiya» atamasındag'ı kitaptı kim jazg'an?
3. Kartalardıń da'reje torın du'ziwdi kim birinshi bolıp ashqan?
4. Globustı birinshi bolıp kim jasag'an?
5. Du'nya ju'zin kemedi birinshi aylanıp shıqqan sayaxatshı kim?

Test sorawları h'a'm juwapların du'ziwdin' tiykarg'ı maqseti kimlerge arnalg'anlıg'ın anıqlawdan ibarat.

Testler wazıypasına qaray ku'ndelikli, aralıq h'a'm juwmaqlawshı testlerge h'a'm de joqarı bilim orınlarına qabıl etiliwde qollanılutug'ın ulıwma yaki arnawlı testlerge bo'linedi. Ha'r bir jeke tema o'tip bolıng'annan son' o'tkiziletug'ın testlerdin' maqseti, oqıwshılar h'a'm studentlerdin' o'tilgen tema boyınsha bilimlerdin' qay da'rejede bilip alg'anlıg'ın anıqlaw, (ku'ndelik baqlaw). Ha'r bir u'lken bo'lim o'tip bolg'annan son' o'tkiziletug'ın testler aralıq yaki shegaralı baqlawdı sho'lkemlestiriw. Juwmaqlawshı test barlıq kurs o'tilip bolg'annan son' sınav yaki imtixan ta'rizinde o'tkiziledi, oqıwshılar h'a'mde studentler iyelegen bilimleri ball menen anıqlanadı. Joqarı oqıw orınlarına qabıl etiletug'ın testler tiyisli taraw boyınsha qa'nigeler ta'repinen du'ziledi.

Testlerdin' maqseti, oqıwshılar h'a'm studentlerdin' alg'an bilimleri, pikirlew qa'bileti, qaysı pa'nge yamasa tarawg'a qızıg'ıwın anıqlawdan ibarat. Ha'r bir klassta, h'a'r bir kursta tu'rli quramalılıqqa iye bilimler tekseriledi.

- Ta'biyiy geografiyanın' baslang'ış kursında h'a'r qıylı quramalı bilim h'a'm ko'nlikpeler tekseriledi. Ta'biyiy geografiya baslang'ış kursında test sorawları h'a'm juwapları tiykarınan to'mendegi bag'darlar boyınsha oqıwshılar bilimlerin tekseriwge arnadı: topografiyalıq h'a'm kartografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpeler, ko'rinisler, (jerdin' qabıqları, du'zilisi, o'lishemleri, ta'biyat uyg'ınlıqları h'.t.b.); o'zinin' jasaw ornının' o'zgeshelikleri h'a'm du'nya xalqı h'aqqındag'ı bilimler.

Materikler h'a'm okeanlar geografiyası kursı boyınsha test sorawları h'a'm juwapları eki bag'darda du'ziliwi mu'mkin;

- ulıwma tu'sinikler boyınsha testler to'mendegi bilimlerdi tekseriw ushın du'ziledi; ta'biyat qubılısları h'a'm ulıwma geografiyalıq bilimler;

- jeke tu'sinikler boyınsha testler h'a'r bir materik h'a'm okeanlar h'aqqındag'ı bilimlerdi tekseriw ushın du'ziledi; materik h'a'm okeanlardın' geografiyalıq jaylasqan orınları, geografiyalıq obektlerdin' jaylasıwı, ta'biyiy sharayatlardı;

Ekonomikalıq geografiya kursı boyınsha test sorawlarına juwaplar to'mendegi bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tekseriw ushın du'ziliwi kerek:

- ulıwma ekonomikalıq geografiyalıq tu'sinikler h'aqqındag'ı bilimler;
- tarmaqlar geografiyası h'aqqında bilimler;
- ma'mleketler, ekonomikalıq zonalar, aymaqlar, wa'layatlar ekonomikalıq geografiyası h'aqqında bilimler;

Test sorawları h'a'm juwaplarının' qanday mag'lıwmatlar arqalı du'ziliwi tiykarg'ı ma'selelerdin' biri bolıp esaplanadı. Test sorawları h'a'm juwapları to'mendegiler tiykarında du'ziledi:

- tiyisli sabaqlıq lektsiyası tiykarında;
- sabaqlıqtag'ı kartalar, su'wretler, sıızılmalar h'a'm kesteler tiykarında;
- tiyisli klasslar h'a'm kurslar ushın shıg'arılǵ'an atlaslar, kartalar, qollanba h'a'm ko'rsetpeler tiykarında;

Test sorawları h'a'm juwapları du'ziliw da'rejesine qarap to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

- test sorawları h'a'm juwapları an'sat du'ziletug'ın mag'lıwmatlar;
- test sorawları h'a'm juwapları qıyın du'ziletug'ın mag'lıwmatlar;

Ma'selen: ayırım tu'sinik h'a'm ta'riyipler testlerge qarap h'a'r qıylı bolıwı mu'mkin. Juwmaqlawshı testler bolsa tiykarınan ulıwma nızamlıqlar h'a'm o'zgesheliklerin ashıp beriwge bag'darlang'an bolıwı kerek. Testler oqıwshılar bilimin tekseriwde h'a'm bah'alawda h'a'r qanday subektiv sha'rt-sharayatlarg'a qaramastan bah'anın' obektiv bolıwın ta'miyinleydi.

Ko'p juwaplı testler du'zilgende to'mendegi qag'ıydalarg'a a'mel qılınıwı kerek.

Juwaplar en' keminde to'rtew bolıwı kerek, juwaplar qansha ko'p bolsa, tosattan bah'alar sanı sonsha kem boladı, a'dette h'a'zirgi waqıtta to'rt juwaplı testler ken' tarqalg'an. Naduris juwaplar da h'aqıyqatqa jaqınraq bolıwı kerek.

Testtegi h'a'r bir soraw h'a'm og'an berilgen juwaplar oqıwshı h'a'm talabalardı teren' oylawg'a, joqarı pikirlewge ma'jbu'r etiwı kerek. Talabalar bilimlerin tekseriwde test usılın qollaw to'mendegi abzallıqlarg'a iye:

Test usılında u'yrenilgen h'a'mme ma'selelerdi talabalar qanday o'zlestirilgenin tolıq anıqlaw mu'mkin. Basqa qadag'alawda bunın' h'esh ilajı joq. Talabalar yamasa ko'pshilik talabalar qaysı temanı tolıq o'zlestirgen, qaysıların az o'zlestirgen yamasa ulıwma o'zlestirmegenligin anıqlaw mu'mkin:

Test usılında barlıq talabalar bilimin qısqa waqıt ishinde tekserip alıw h'a'm obektiv bah'alaw mu'mkin.

Test usılın qollawdag'ı qıyınshılıqlar h'a'm qolaysızlıqları to'mendegilerden ibarat:

- test sorawları h'a'm juwapların duziw ju'da' qıyın h'a'm u'lken juwapkershilikti talap etedi;
- talabalar menen baylanısta bolmaydı;
- talabanın' ilimiy h'a'm awızeki so'ylewin o'stiriwge ja'rdem bermeydi;
- da'stu'riy imtixan h'a'm sınavlarda talabalar bilmegen na'rselerin bilip aladı, yag'nıy imtixan h'a'm sınav bilim beriw usıllarının' biri ekenligi test usılında qollanılmaydı.

Talabalar 50-100 sorawdın' qaysı birine tuwrı h'a'm qaysı birine natuwrı juwap bergenliklerinde bilmeydi.

Sonın' ushın test sınıwları talabalar bilimin tekseriw usıllarının' biri sıpatında qaraw kerek. Joqarı oqıw orınlarında qabıllaw imtixanının' test usılında o'tkiziw en' maqul usıl bolıp tabıladı. Sebebi bunda subektivlikke jol qoyılmaydı. Test usılı EEM ja'rdeminde a'melge asırılıwı kerek. Juwaplarg'a qoyılatug'ın ballardı da mashina esaplawı kerek.

10. 2. Didaktikalıq oyunlar texnologiyası

Geografiya ta'liminde didaktikalıq oyunlar texnologiyası oqıwshılardıń bilim do'retiwshiligin jetilistiriwde tiykarg'ı usıllardıń biri sıpatında aldınnan qollanılıp klinedi.

Oqıwshılarg'a geografiyalıq oyunlar arqalı bilim beriw didaktikalıq oynlı sabaqlar dep ataladı.

Geografiyalıq oynlardın' tiykarg'ı o'zgesheligi to'mendegilerden ibarat.

1.Geografiyalıq oyunlar menen sabaq o'tilgen oqıwshılarda rawajlandırıwshı aktivlik ju'zege keledi. Bunda oyında qatnasqan oqıwshılar rolin h'a'm wazıypaların erkin tanlaydı. Ma'selen: ekspeditsiya oynlarında keme darg'ası, basqarıwshı, baqlawshı, kartograflar, ten'izshiler h'a'm basqa roller.

2.Oqıwshılar geografiyalıq oyun dawamında anıq bir roller h'a'm wazıypalardı orınlaw protsessinde do'retiwshilik jumıslar menen ba'nt boladı, belgili bir mashqalalı jag'day ju'zege kelse olardı birgelikte sheshedi.

Geografiyalıq oyunlar sabag'ının' teması h'a'm o'tkiziletug'ın mu'ddetin oqıtıwshı aldınan belgileydi. Oying'a tayarlıq dawamında oqıtıwshı geografiya oynlarınan' quramlı du'zilisın anıqlap aladı. Geografiya oynlarınan' quramlı du'zilisine to'mendegiler kiredi: oynnıń maqseti h'a'm rejesin islep shıg'ıw; belgili bir personajlardı (rollerdi) anıqlaw; oyında ko'zde tutıl'ın personajlardın' wazıypaların islep shıg'ıw; belgili bir personajlardın' orınlaytug'ın wazıypalarınan'

metodın islep shıg'ıw yamasa tan'law; geografiyalıq oyında qatnasatug'ın personajlar ortasındaǵı baylanıslardı islep shıg'ıw.

Geografiyalıq oyunlar individual, toparlı h'a'm ulıwmalıq tu'rlerge bo'linedi. Olardıń h'a'mmesi belgili bir oqıw sharayatlarında qollanıladı. Geografiyalıq oyunlar syujetli-rolli, do'retiwshilik, isbilermenlik, konferentsiya h'a'm basqa tu'rlerge bo'linedi.

Syujetli-rolli oyunlar ta'biyiy h'a'm sotsial-ekonomikalıq qubılıslar ortasındaǵı baylanıslıqtı u'yreniwge bag'darlang'an boladı.

Do'retiwshilik oyunlar oqıwshılardıń da'slep alg'an bilimlerine tiykarlanıp, belgili bir mashqalalı geografiyalıq ma'seleni didaktikalıq oyun arqalı sheshiwge mo'lsherlengen boladı.

Isbilermenlik yaki biznes oyunlar ekonomikalıq geografiyalıq sabaqlarında ko'birek qollanıladı. Bunday geografiyalıq ma'seleler geografiya oyunları ja'rdeminde sheshiledi.

Geografiya pa'ninde qollanılatug'ın oynlardı eki toparg'a bo'liwimiz mu'mkin: a) ta'biyiy geografiyalıq oyunlar h'a'm ekonomikalıq sotsiallıq geografiyalıq oyunlar.

10.2.1. Ta'biyiy geografiyalıq oyunlar

Didaktikalıq oyunlar texnologiyası ta'biyiy geografiyalıq bilimlerdi u'yreniwdi h'a'm o'zlestiriwdi aktivlestiredi. Usı didaktikalıq oyunlar klasslar boyınsha da, anıq bir temalar boyınsha islep shıg'ıw mu'mkin. Oyunlar texnologiyası ta'biyiy geografiyalıq bilimlerdi u'yreniwdi h'a'm o'zlestiriwdi aktivlestiredi. Maselen: Ta'biyiy geografiya sabaqlarında to'mendegi temalar boyınsha didaktikalıq oynlardı islep shıg'ıw mu'mkin:

- Geografiyalıq izertlewler h'a'm rawajlanıw tariyxı;
- Plan h'am karta, sha'rtli belgiler, gorizontallar, geografiyalıq koordinatalar, masshtab h'a'm t.b;
- Litosfera; jerdin' ishki du'zilisi; jer qabıǵı; taw jınısları; relef h'a'm onın' tu'rleri, ayırım aymaqlar reliefi;
- Gidrosfera h'a'm onın' quramlı bo'limleri. Du'nya okeanı. Qurg'aqlıq suwları, jer astı h'a'm jer u'sti suwları: Materikler h'a'm ayırım aymaqlar ishki suwları;
- Atmosfera, onın' du'zilisi, quramı, h'awa massaları. Hawa-rayı h'a'm klimat. Klimat payda etiwshi faktorlar. Klimat regionları, tsiklonlar, jawınlar. Materikler h'a'm ayırım aymaqlar klimatı;

Joqarıda keltirilgen ta'biyat qubılıslarının' h'a'r biri boyınsha ju'da' ko'p didaktikalıq oyunlar islep shıg'ıw mu'mkin.

7-klassta "Orta Aziya paydalı qazılmaları" toparlı oyındı sho'lkemlestiriw.

Orta Aziya jazıwsız kartası sonday bo'leklerge ajratılğ'an onın' h'a'r bir bo'leginde belgili qazılma a'lbeste bolsın. Bo'leklerge say etip kartochkalar kesiledi onın' h'a'r birine qazılma ka'ninin' ornı jazılıp shıg'ıladı. Ma'selen, Angren, Palwan tas, Baysun.

Basqarıwshı kartochkaların jıynap alıp jazıwsız kartalardı oyun qatnasıwshılarına tarqatadı. Oyındı basqarıwshı orın atları jazılğ'an kartochkalardı birimlep alıp oqıydı h'a'm qatnasıwshılardan kimnin' qol ko'teriwin baqlaydı qol ko'tergen oqıwshıg'a kartochkanı beredi, usı kartochka jazıwsız kartanın' kerekli ornına qoyılıwı kerek. Qashan oyun qatnasıwshılarının' biri jazıwsız kartalardı kerekli kartochkalar menen toltırıp bolg'annan son', oyun tawsıladı h'a'm oqıwshını jen'impaz dep esaplaydı. Ulıwmalıq geografiyalıq oyunlar 2-3 parallel klasslar menen o'tkiziliwi mu'mkin. Oyunlar a'dette sherek aqırında yaki oqıw jılı aqırında, bayramlarda, mektep olimpiadalarında o'tkiziliwi mu'mkin.

10. 2. 2. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında didaktikalıq oyunlar o'tkiziw texnologiyası

Ulıwma bilimlendiriw mekteplerinde ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kursları VIII-IX klaslarında u'yreniledi. Usı kurslarda to'mendegi temalar boyınsha didaktikalıq oynlardı o'tkeriw mu'mkin:

- ta'biyiy resurslar geografiyası h'a'm olardan paydalanıw;
- siyasiy karta h'a'm onın' qa'liplesiw basqışları. Ma'mleketler h'a'm onın' basqarıw du'zimi;
- İTR h'a'm onın' o'ndiristin' islep shıg'arılıwın rawajlanıwına ta'siri;
- xalıqlar geografiyası;
- miynettin' xalıqaralıq bo'listiriliwi, regional h'a'm tarawlıq qaniygelesiw;
- sanaat h'a'm awıl xojalıg'ı tarawları;

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kursı boyınsha individual h'a'm toparlı didaktikalıq oyunlar islep shıg'ıw mu'mkin:

1. Afrika materigi siyasiy kartasındag'ı ma'mleketlerdin' shegarası boyınsha qırqıp alıp, olardı jaylastırıw boyınsha oyun sho'lkemlestiriledi. Bunda 2-3 oqıwshı na'wbet penen ma'mleketlerdi orın-ornına qoyıp shıg'adı. Kim qısqa waqıt ishinde usı jumıstı orınlay alsa, sol jen'impaz dep esaplanadı. Bunda oqıwshılardıń siyasiy

karta h'a'm ma'mleketlerdi geografialıq orınları h'aqqında kartadag'ı bilimleri tekseriledi.

2. Maydanı 1 mln km²-den artıq bolg'an ma'mleketler sanı qaysı materikte ko'p ekenligin anıqlan'.

3. Shıg'ıstan-batısta, arqadan-qublag'a geografialıq oyını.

Oqıtıwshı yaqi oyındı basqarıwshı klass oqıwshılarına bes h'a'm onnan artıq ma'mleket atı menen kartochkalar tarqatıladı. Oyun qatnasıwshılarına kartochkada jazılğ'an ma'mleketlerdi belgili ta'rtipte shıg'ıstan-batısqa yamasa arqadan-qubla ta'repke ta'rtip penen, belgili ajıratılğ'an waqıt ishinde mamleketlerdi jazıp shıg'ıwları kerek.

Ma'selen: kartochkada to'mendegi ma'mleketler jazılğ'an: Egipet, Chad, Oraylıq Afrika Respublikası, Liviya, Egipet, Saud Arabiyası, Marokko, Chad, Tunis, Efiopiya.

Eger shıg'ıstan-batısqa belgili ta'rtipte ma'mleketlerdin' atın jazıw talap etilse Saud Arabiyası, Misr, Liviya, Tunis, Egipet, Marokko ta'rtibinde jazıladı.

Eger arqadan-qubla ta'repke jazıw talap etilse, to'mendegi ta'rtipte Latviya, Chad, Oraylıq Afrika respublikası.

Sog'an uqsas geografialıq oyınlardı h'a'r bir ma'mlekettin' ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografıyası boyınsha da islep shıg'ıw mumkin.

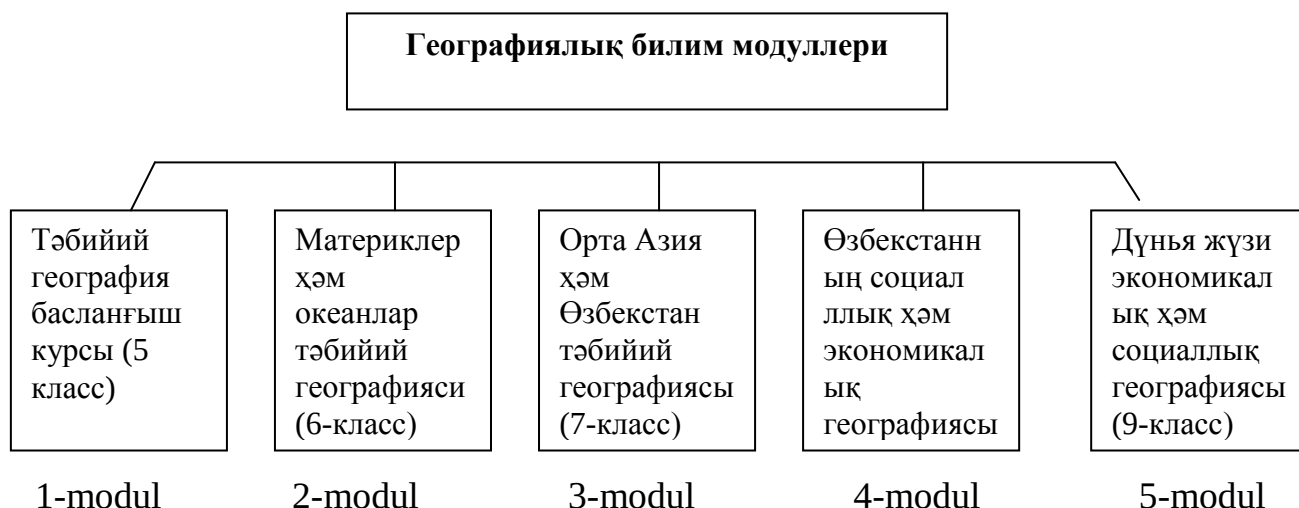
O'zbekstan ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografıyası h'a'm onın' tarmaqları boyınsha qatar didaktikalıq oyınlar islep shıg'ıp, oqıwshılardın' biliw aktivliligin jedellestiriw mu'mkin.

10.3 Modulli ta'lim texnologiyası

Ulıwma bilim beretug'in orta mekteplerinde geografiya pa'ni a'piwayıdan quramalı ta'repke qaray bir-birin toltıratug'in jag'daylarda jaylastırıladı. Ha'r bir geografiya pa'ninde bir-biri menen baylanısqa qubılıslar, olardın' o'zgeshelikleri h'a'm nızamlılıqları ashıp berilgen.

Sonın' ushın bir-biri menen baylanıslı bolg'an qubılıslar h'aqqındag'ı bilimler sisteması geografialıq moduller dep ataladı. Ha'r bir modul mayda modullerge bo'linip ketedi. Eger ulıwma ta'lim mekteplerinde geografiya predmetlerin bir ulken modul dep qaraytug'in bolsaq, h'a'r bir klass geografıyasın o'z aldına modul dep qaraw mu'mkin.(2-su'wret.)

Ulken modullerdi ja'ne de kishi modullerge bo'liw mu'mkin. Bunda h'a'r bir klass bag'darlamasınan kelip shıg'ıp modullerge bo'linedi.

2- su'wret. Geografiya ta'liminin modulleri

Buni 5- klass geografiyalıq predmeti mısasında ko'rip shıg'amız.

5-klass u'yreniletug'in «Ta'biyiy geografiya»baslang'ısh kursı pa'nin 5 modulge bo'liwimiz mu'mkin.

1- modul. Kirişiw, yag'nıy geografiya pa'ninin' predmeti, tarmaqları, rawajlanıw tariyxı. Bul moduldi ja'ne de mayda modullerge bo'lip jiberemiz.

1.1. modul. Geografiya neni u'yretdi h'a'm qanday tarmaqlarg'a bo'linedi? Geografiya pa'ni h'aqqında ulıwma tu'sinik h'a'm bilimler beriledi.

1.2-modul. Geografiyalıq bilimlerdin' rawajlanıwı. Bul moduldi tu'sindiriw qa'dimgi grek geografiya mektebi wa'killeri Aristotel, Ptolomey, Strabon geografiyası, orta a'sirlerde shıg'ıs, Orta Aziyada geografiya pa'ninin' rawajlanıwı, ullı geografiyalıq ashılıwlar, XIIX-XX a'sirlerde geografiya pa'ninin' rawajlanıwı h'aqqında bilimler beriledi.

1-3 modul. Zamanago'y geografiya. Ha'zirgi da'wirde geografiya pa'ninin' tiykarg'ı wazıypaları h'aqqında bilimler beriledi.

2- modul. Plan. Bul to'mendegi modullerge bo'linedi:

2.1 modul. Orın, plan h'aqqında tu'sinik. Su'wret, aerosu'wret, kosmosu'wret. Olardın' bir-birinen parqı.

2.2- modul. Masshtab. Sanlı, sızıqlı h'a'm so'zli masshtab.

2.3-modul. Sha'rtli belgiler, olardın' tu'rleri.

2.4- modul. Azimut. Gorizont ta'repleri. Kompas penen islesiw.

2.5- modul. Plan alıw. Polyarlıq h'a'm bag'dar boyınsha plan alıw.

Qalg'an moduller de sonday ta'rtipte du'zilip shig'ıladı. (Jer Quyash sisteması, Jer qabıqları h'a'm t.b.)Usı siyaqlı basqa panlerden de modul sisteması tiykarında kishi modullerge bo'lip u'yreniledi.

Modulli texnologiya menen sabaq o'tilgen bilimler basqışpa-basqış beriledi h'a'm o'zlestiriledi. Bul texnologiya oqıtıwshı ushın da ju'da' qolay esaplanadı.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın' tiykarg'ı basqışları nelerden ibarat?
2. Geografiya ta'limi taksonomiyasının' tiykarg'ı ko'rsetkishleri nelerden ibarat?
3. Test ja'rdeminde bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tekseriw din' maqsetin anıqlan'?
4. Didaktikalıq oyınların' qanday tu'rlerin bilesiz?
5. Modul dep nege aytıladı?

III-BO'LİM. OQITIW QURALLARI

XI-BAP. OQITIW QURALLARI

11.1. Oqıtw qurallarının' tu'rleri

Oqıtw quralları bul bilim, ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw maqsetinde oqıw protsessinin' ta'rbiyag'a kirgizilgen tu'rli bilim derekleri bolıp esaplanadı.

Oqıw bag'darlaması boyınsha oqıwshılar o'zlestiriliwi lazım bolg'an oqıw materialı tu'rli dereklerden alınadı. Bul derekler oqıwshılar ta'repinen qabıl etiliwi h'a'm o'zlestiriwi ushın anıq pedagogikalıq h'a'm metodikalıq sha'rayatlar bolıwı kerek. Oqıwshılardıń biliw belsendiligin arttırıwg'a to'mendegiler kiredi:

- esitiw;
- esitken geografiyalıq mag'lıwmattı belgilew;
- esitken geografiyalıq mag'lıwmatlardı eslep qalıw;
- baspa dereklerden mag'lıwmatlar qabıl etiw;
- baqlaw h'.t.b.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde oqıw protsessi boyınsha quramalı wazıypalardı sheshiw maqsetinde oqıw protsessi quramına kirgizilgen bilim derekleri oqıtw quralına aylanadı. Oqıtw quralları ta'biyat h'a'm ja'miyet h'aqqındag'ı ilimiy bilimlerin sho'lkemlestiriwde u'lken a'h'miyetke iye. Oqıtw qurallarının' tiykarg'ı wazıypası bilim alıw protsesinde ko'rgizbelilikti ta'miyinlewden ibarat.

Geografiyada qubılıslardı su'wretlew usılına qarap oqıtw quralları to'mendegishe bo'linedi. (İ.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova): a) natural obektler; b) geografiyalıq qorshag'an ortalıq qubılısların su'wretlew; g) ta'biyat h'a'diyselerinin' payda bolıwı h'a'm analiz etiw ushın priborlar.

Geografiyalıq qubılıslardıń ko'rinisi to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

- Ta'biyiy h'a'm xojalıq obektlerinin' modelleri. Olarg'a relef formaları, da'rya alapları, batıqlar, tegislikler, muzlıqlar, suw saqlag'ishları h'a'm xojalıq obektlerinin' modelleri kiredi;
- ko'rgizbeli qurallarg'a to'mendegiler kiredi: diywalıy su'wretler, portretler, diapozitivler, diafilmler, kinofilmler; kinoko'rsetiwler; videosuwretler h'a'm t.b.

Sha'rtli belgiler ja'rdeminde geografiyalıq predmet, h'a'diyselerdin' bayanı h'a'm ko'rinisi (so'zli, belgili, sanlı), usı baylanıslar to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

- Verbal qurallar. Sabaqlıqlar, mag'lıwmatnamalar, kesteler;
- Kartografiyalıq qurallar: kartalar, atamalar, jazıwsız kartalar, diywalı kartalar;

- sızılmalı sxematikalıq qollanbalar, diagrammalar, kesteler: ma'selen: gidrosferanın' du'zilisi, xalıq xojalıg'ının' du'zilisi, klassifikatsiyalaw sxemaları;

Usı oqıw quralları geografıyalıq qubılıslardıń jaylasıwı, du'zilisi h'a'm xızmeti h'aqqında ko'z-qaraslardı qa'liplestiredi.

Ta'biyiy qubılıslardı analizlew ushın za'ru'r qurallarg'a to'mendegiler kiredi:

- orında o'lshew jumısların alıp barıw ushın za'ru'r bolg'an priborlar (ruletkı, kompas, nivelir, teodolit);

- Ta'biyiy qubılıslardıń mug'darlı h'a'm sıpat ko'rsetkishlerin anıqlaytug'ın priborlar (termometr, barometr);

- kartometrikalıq jumısların alıp barıw ushın qollanılatug'ın priborlar (kurvometr, lineyka, transportir h'a'm t.b.);

- jerdin' sutkalıq h'a'm jıllıq h'a'reketin ko'rsetetug'ın priborlar.

11.2. Geografiya sabaqlıg'ı h'a'm onın' menen islesiw texnologiyası

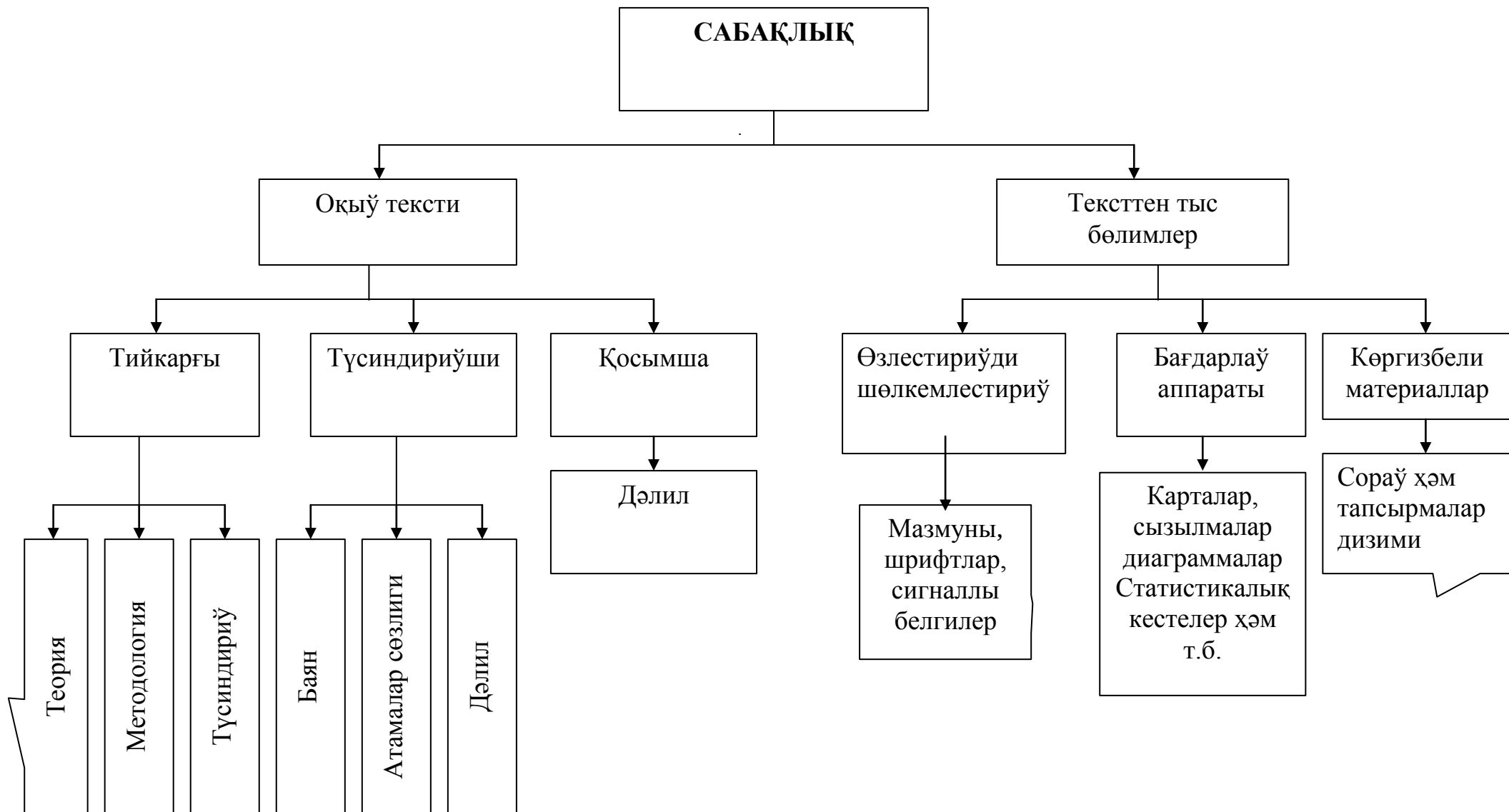
11.2.1. Geografiya sabaqlıg'ının' du'zilisi

Geografiya ta'liminde sabaqlıqlar tiykarg'ı bilim alıw deregi oqıw quralları bolıp esaplanadı.

Geografiya sabaqlıqları joqarı ilimiy da'rejege iye bolıwı, metodikalıq du'zilisi pedagogikalıq ta'repten tiykarlang'an bolıwı lazım. Sabaqlıqtın' metodikalıq du'zilisi oqıwshılardı oqıtıwǵa u'yretiwge qaratılǵ'an. Sabaqlıq penen islegende oqıwshılar to'mendegi jumıslardı orınlaydı: tekst penen islew usılları; statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew usılları; sızılmalar; su'wretler; fotografiyalar menen islew usılları; teksttegi kesteler menen islew usılları; tekstten sırttag'ı materiallar menen islesiw usılları; sabaqlıqtıq qosımsha u'lgiler menen islesiw usılları h'a'm t.b. Geografiya oqıtıwshısı sabaqtın' mazmunı menen jaqsı tanısqan h'a'm o'zlestirgen jag'dayda sabaqlıq penen islew jumısların jaqsı sho'lkemlestiriwi lazım.

Geografiya sabaqlıqları eki ulken bo'limge bo'linedi. (3-su'wret) a) sabaqlıqtın' oqıw teksti; b) tekstten basqa materiallar. Bul bo'limlerdin' h'a'r biri o'z na'wbetinde o'z aldına birneshe bo'limlerge bo'linedi.

Sabaqlıq tiykarında onın' teksti sho'lkemlestiriledi. Tekstte oqıwshılar ushın jan'a mag'lıwmatlar beriledi. Sabaqlıq tekstinde belgili bir temanın' bayanı berilgen bolıp, ol to'mendegi bo'limlerden ibarat: teoriyalar, tu'sinikler h'a'm metodologiya. Teoriyalar, ilimiy tu'sinikler, nızamlar, printsip, du'nya-qaras ideyaları h'a'm juwmaqlawshı na'tiyjelerden ibarat. Sabaqlıqlarda ko'p jag'daylarda tu'siniklerdi ko'rsetetug'ın atamalar shriftlar menen ajratıladı.

3-su'wret Geografiya sabaqlıqlarının' du'zilisi (İ.V. Dushina sxeması tiykarında)

Geografiyalıq teksttin' tiykarg'ı o'zgesheliginin' biri qubılıslardın' bayanın baylanıstırıwdan ibarat. Ma'selen: ta'biyiy sharayat sıpatlaması, ekonomikalıq geografiyalıq sıpatlaması h'a'm t.b.

Sabaqlıq tekstlerinde h'a'm oqıw metodların' bayanında ju'da' ko'p logikalıq baylanıslar ushıraydı. Ma'selen: sonın' ushın, solay etip, demek, eger, sonnan kelip shıqqan h'alda h'a'm t.b. Tekstti bayanlaw dawamında ayırım jag'daylarda to'mendegi tapsırmalar ushırasadı. Ma'selen: tu'sindirip berin', ne ushın arqa yarım sharda da'ryalar on' qurg'ag'ın jemiredi? da'ryalardın' tezligine qanday ta'sir etedi? oylap ko'rin', ne ushın Afrikada artta qalg'an ma'mleketler ko'p h'a'm t.b. Solay etip, sabaqlıq tekstinin' du'zilisinin' o'zi oqıwshılardın' oqıw materialın tu'siniwin, jan'a bilimlerdi o'zlestiriwin an'satlastıradı.

Sabaqlıq teksti oqıwshılar ta'repinen tu'siniliwi h'a'm o'zlestiriliwi quramalı protsess bolıp ol to'mendegi jag'daylarg'a baylanıslı;

- a) oqıwshılarda za'ru'r bilimlerge iye bolıwı;
- b) Sabaqlıq tekstindegi oqıw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw da'rejesine.

Tekstten sırttag'ı mag'lıwmatlar oqıtıw h'a'm baqlaw wazıypaların orınlaydı. Sabaqlıq tekstinen sırttag'ı mag'lıwmatlarg'a to'mendegiler kiredi: a) soraw h'a'm tapsırmalar; b) mazmunı, sanlı belgiler; v) ko'rgizbeli metodlar.

Ha'r bir sabaqlıqta soraw h'a'm tapsırmalar dizimi berilgen. Olar tu'siniklerdi o'zlestiriwge, geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı baylanıslardı anıqlawg'a, ko'nlikpelerdi qollanıwg'a qaratıl'g'an. Soraw h'a'm tapsırmalar sabaqlıqta tu'rli orınlarda ushıraydı; jan'a temanın' aldında; lektsiyanın' ishinde; lektsiyanın' aqırında;

Sabaqlıq teksti aldında jaylasqan soraw h'a'm tapsırmalar oqıwshılar ta'repinen alıng'an bilimlerdi aktivlestiriwge qaratıl'g'an boladı. Ma'selen: bir aymaqtın' klimatın u'yreniwden aldın klimat payda etiwshi faktorler h'aqqındag'ı bilimlerini aktivlestiriw.

Sabaqlıq teksti ishindegi soraw h'a'm tapsırmalar oqıwshılardı pikirlewge, jan'a oqıw materialın o'zlestiriwge qaratıl'sa, teksttin' son'ında berilgen soraw h'a'm tapsırmalar alıng'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi qollanıwg'a qaratıladı. Ma'selen: da'ryalar temasın o'tkende, da'rya degenimiz ne, da'rya alabı, da'ryanın' toyınıwı h'aqqında alıng'an bilimlerdi qollanıw mu'mkin.

U'lken bo'limler son'ında berilgen soraw h'a'm tapsırmalar ulıwmalasqan qa'siyetke iye bolıp, bilimlerdi ta'rtipke salıwg'a u'ndeydi, oqıwshılardın' ulıwma du'nyag'a ko'z-qarasın ken'eytedi.

Sabaqlıq tekstindegi ko'rgizbeli materiallarg'a to'mendegiler kiredi: teksttegi kartalar; diagrammalar; kesteler; su'wretler; orografiyalıq sızılmalar. Ko'rgizbeler sabaqlıq tekstinin' mazmunın bayıtıp qoymastan o'z aldına bilim deregi bolıp esaplanadı.

Geografiya sabaqlıqlarının' aqırında berilgen atama h'a'm tu'sinikler, tusindirme so'zlikler usı kursta berilgen tu'siniklerdin' dizimi esaplanıladı.

11. 2. 2. Sabaqlıq penen islew texnologiyası

Sabaqlıq penen islew geografiya ta'liminde turaqlı ra'wishte alıp barıladı. Sabaqlıq penen islew texnologiyası to'mendegi bo'limlerden ibarat: sabaqlıq penen tanısıw h'a'm olar menen islesiw qag'ıydaların u'yreniw; sabaqlıq teksti, kartalar, su'wretler, tablitsalar menen islesiw; sabaqlıq u'lgileri menen islew; sabaqlıq penen islewdi sho'lkemlestiriw; h'a'r bir klass sabaqlıg'ı menen islewdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri.

Oqıw jılının' basında oqıtıwshı oqıwshılardı sabaqlıq penen tanıstıradı. Sabaqlıq penen tanıstırıwdı to'mendegi ta'rtepte a'melge asıradı. Da'slep sabaqlıqtın' atı, avtorları, qaysı baspadan h'a'm qashan shıqqanın oqıwshılarg'a tu'sindiredi. Sonnan son' sabaqlıqtın' ishki du'zilisi ashıp beriledi. Kirisiw, neshe bo'limnen h'a'm neshe bapstan tu'ratug'ınlıg'ı aytıp o'tiledi. Sonnan keyin sabaqlıqtan paydalanıw qag'ıydaları tu'sindiriledi. (taza tutıw, sabaqlıq betlerine h'a'r tu'rli so'zlerdi jazbaw, sabaqlıqtı sızbaw h'a'm jırtıw t.b.)

Sabaqlıq teksti menen islesiw to'mendegi bo'limlerden ibarat: tu'sinikli oqıw; Sabaqlıq teksti tiykarında reje du'ziw; teksttin' belgili bir bo'limin oqıp so'ylep beriw.

Tu'sinikli oqıw oqıtıwshı yaki oqıwshı ta'repinen a'melge asırılıwı mu'mkin. Bunda tekstler bo'lip oqıladı h'a'm oqıg'an tekstke tu'sinik beriledi. Ma'selen: 7-klass sabaqlıg'ının' birinshi bo'liminde Jer beti du'zilisinin' tiykarıg'ı o'zgeshelikleri teması berilgen. Onda Orta Aziyanın' belgili bo'limin Turan tegisligi iyelegenligin, bul tegislikte Orta Aziyanın' ulken sho'lleri Qaraqum h'a'm Qızılqum jaylasqanlıg'ın tu'sindirilip h'a'm kartadan ko'rsetilip beriledi. Tu'sindiriw degenimiz tegislikler, olardıń tu'rleri, kelip shıg'ıwı h'aqqında so'ylep beriwge aytıladı. Sabaqlıq tekstinin' ayırım bo'limlerine reje du'ziledi. Bunda tekst belgili bir bo'limlerge bo'linip oqıwshılarg'a beriledi h'a'm olardan teksttin' usı bo'limine reje du'ziw wazıypası beriledi. Ma'selen: Orta Aziya aymag'ının' rawajlanıw tariyxı h'a'm paydalı qazılmaları teması to'mendegi bo'limlerge bo'liw mu'mkin:

- paleozoy erasındag'ı aymaqtın' rawajlanıwı;
- mezozoy erasındag'ı aymaqtın' rawajlanıwı;
- kaynazoy erasındag'ı aymaqtın' rawajlanıwı;
- jer silkiniwler;
- paydalı qazılmalar.

Solardan paydalı qazılmalar bo'limine to'mendegishe reje du'ziw mu'mkin; janılg'ı paydalı qazılmaları; (ko'mir, neft, gaz), ren'li metallar ka'nleri: mineral to'ginler ka'nleri: qurılıs materialları ka'nleri (mramor, h'a'k, qum, granit).

Sabaqlıqtag'ı kartalar menen islew. Ha'r bir klassta geografiya sabaqlıg'ının' temasına tiyisli kartalar qollanıladı. Kartalar tiykarınan o'z betinshe jumislardı orınlawda ko'p isletiledi. Ma'selen, 6-klass sabaqlıg'ında Evraziyanın' ta'biyiy geografiyalıq u'lkeleri kartaları berilgen. Usı karta boyınsha to'mendegi tapsırmalardı oqıwshılarg'a beriw mu'mkin:

- Evraziya ta'biyiy geografiyalıq u'lkelerin anıqlan' h'a'm olardıń geografiyalıq jaylasıwına bah'a berin':

- Orta Aziya tabiiy geografiyalıq u'lkesi qaysı u'lkeler arasında jaylasqan?

Qosımsha h'a'r bir temadag'ı kartalar boyınsha oqıwshılarg'a o'z betinshe jumis ushın wazıypa beriw mu'mkin.

Sabaqlıqlarda ju'da' ko'p su'wretler berilgen. Bul sabaqlıqlardag'ı su'wretler ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq obektlerge bag'ıshlang'an. Geografiya sabaqlıg'ında su'wretlerdi to'mendegi toparlarg'a bo'liw mu'mkin: ullı alım h'a'm sayaxatshılardıń su'wretleri: ta'biyiy landshaftlar ko'rinsin su'wretleytug'ın su'wretler (tawlar, tegislikler, alaplar, h'a'm t.b.) ta'biyiy geografiyalıq protseslerdin' aqibetleri h'a'm ko'rinsilerin su'wretleytug'ın su'wretler (unıraw, shor, vulkan, jer silkiniw h'a'm t.b.): ekonomikalıq geografiyalıq obektlerdi su'wretleytug'ın su'wretler (zavod, fabrika, suw saqlag'ıshlarlar, awıl xojalıq eginleri, jollar, kanallar h'a'm t.b.)

Sızılmalar kartalarda sabaqlıqta ju'da' ko'p ushıraydı. Olar geografiyalıq baylanıslar h'a'm nızamlıqlardı ko'rsetedi, olar arqalı temag'a tiyisli nızamlıqlardı oqıwshılarg'a an'sat tu'sindiriw mu'mkin. Ma'selen: jerge quyashtan keletug'ın ıssılıqtı onı tu'siw mu'yeshine baylanıslıg'ın ko'rsetiwshi sızılmalar.

Sabaqlıqlarda berilgen sızılmalardı to'mendegi toparlarg'a bo'liw mu'mkin:

- «Ta'biyiy geografiya» baslang'ısh kursında berilgen sızılmalar (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, jer h'a'm planeta temalarında);

- «Materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası», «Orta Aziya h'a'm O'zbekstannın' ta'biyiy geografiya» kursları boyınsha berilgen sızılmalar;

- ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında berilgen sızılmalar. Bul sızılmalar tiykarınan diagrammalardan ibarat bolıp xalıq xojalıg'ı tarmag'ının' belgili bir bo'limlerinin' ko'rsetkishlerin su'wretleydi.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerdin' sabaqlıqlarında kestelerden ken' paydalang'an. Ta'biyiy geografiya sabaqlıqlarında kesteler tiykarınan u'lgilerde berilgen. Al ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında teksttegi kestelerde ekonomikalıq ko'rsetkishler berilgen. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya

sabaqlarındag'ı kestelerdi to'mendegi toparlarga'a bo'liwimiz mu'mkin: siyasiy geografiyalıq; demografiyalıq; ta'biyy resurslar; sanaat; awıl xojalıg'ı; transport h'a'm xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslar, regional ekonom-geografiyalıq sha'rayatlardı su'wretleytug'ın kesteler.

Kesteler boyınsha oqıwshılarga'a o'z betinshe tapsırmalar beriw mu'mkin.

Ha'r bir klassta sabaqlıq penen islesiw o'zine ta'n o'zgeshelikke iye. V-klassta ta'biyy geografiya baslang'ısh kursın u'yreniwde tu'sinikli oqıw, teksttegi sorawlarg'a juwap beriw, teksttegi tiykarg'ı pikirlerdi anıqlaw a'h'miyetli orın tutadı. VI-klassta "Materikler h'a'm okeanlar ta'biyy geografiyasın" u'yreniwde to'mendegi jag'daylarg'a u'lken itibar beriw kerek: salıstırıw, sabaqlıq tekstinin' mazmunı boyınsha sızılmalar; su'wretler h'a'm kesteler du'ziw; teksttegi mag'lıwmatlardı ko'shirip alıw, geografiyalıq obektler dizimin du'ziw; VII-klassta Orta Aziya ta'biyy geografiyasın u'yreniwde jumıslar biraz quramalasadı. Bul pa'n boyınsha to'mendegi tapsırmalardı beriw mu'mkin: sabaqlıq tekstine ken'eytirilgen reje du'ziw, sızılmalar du'ziw, h'a'r tu'rli baylanıslardı ko'rsetetug'ın kesteler du'ziw (ta'biyy geografiyalıq u'lkeler kestelerin du'ziw, klimatlı kesteler du'ziw h'a'm t.b.). VIII-klassta "O'zbekstannın' ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiyası" kursı o'tiledi. Bunda to'mendegi jumıslardı orınlaw mu'mkin: sabaqlıq tekstine reje du'ziw; h'a'r tu'rli kartalar menen islew; (paydalı qazılmalar, administrativlik, ekonomikalıq, transport h'a'm t.b.) kesteler menen islew (aymaq, mineral resursları, tarmaqlar boyınsha ekonomikalıq ko'rsetkishler); sızılmalar (diagrammaları menen islew) h'a'm t.b. IX-klassta "Ja'h'a'n ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiyası" kursı o'tiledi. Bul kurstı u'yreniwde oqıwshılarga'a quramalıraq tapsırmalar beriledi; sabaqlıq tekstin oqip na'tiyjeler tayarlaw; ekonomikalıq geografiyalıq kartalardı analizlew arqalı belgili bir ma'mlekettin' ekonomikalıq geografiyalıq sıpatlamasın du'ziw yamasa sanaat h'a'm awıl xojalıg'ı rawajlang'an aymaqlardı anıqlaw arqalı h'a'r tu'rli sızılmalar h'a'm diagrammalar du'ziw h'a'm t.b.

11.3. Geografiyalıq qubılıslardı su'wretleytug'ın oqıw qurallarınan paydalanıw texnologiyası

Oqıw quralları eki toparg'a bo'linedi: o'lsheмли oqıw quralları h'a'm geografiyalıq qubılıslardı ko'rınisi. Usı eki topar geografiyalıq obekt qubılısların su'wretleydi.

O'lsheмли oqıw quralları menen islew texnologiyası. Geografiya sabaqlarında o'lsheмли oqıtıw qurallarınan da ken' paydalanıladı. Olarg'a modeller h'a'm maketler kiredi. Modeller geografiyalıq qubılıslar h'a'm obektlerdin' o'lsheмли ko'rınisi

esaplanadı. Olar belgili bir masshtabda kishireytilgen boladı yamasa o'z o'lisheminde su'wretlenedi. Biraq o'lishemli modellerde qa'teliklerge de jol qoyiladı.

Qurılısına qaray modeller bo'linbeytug'ın h'a'm bo'linetug'ın bolıp ekige bo'linedi.

Geologiya sabaqlarında ko'binese jer sharının' modeli paydalaniladı. Ha'mme qubılıslardın' modellerin jasaw maqsetlerke muwapıq emes. Ma'selen: vulkannın' geyzerleri, tawlar, tsunami, sel, tornadolardın' payda bolıw modeli maqsetke muwapıq emes. Sebebi, olar ta'biyiy protsessler esaplanıp, onın' ornına sabaq protsesinde termometr, barometr, flyuger, kompas h'a'm basqa a'sbaplardın' modellerinen paydalanıw mu'mkin. Modeller ja'rdeminde oqıwshılar olardın' du'zilisın h'a'm isletiliwin tez u'yrenip aladı. Kanallar, tog'aylar h'a'm suw saqlag'ıshlar du'zilisın de ko'rsetiw mu'mkin.

Geografiya ta'liminde maketler ken' qollaniladı. Maketler geografiyalıq obektler, qubılıslardın' a'piwayılastırıl'g'an nusqası bolıp esaplanadı. Olar ta'biyiy geografiyalıq, ekonomikalıq h'a'm de sotsiallıq geografiyalıq maketlerge bo'linedi.

Ta'biyiy geografiyalıq maketlerge landshaftlar, relef, da'rya alabı, tawlar, shoqqılar, u'n'girler kiredi.

Jer betinin' formaların u'yreniwde maketler u'lken a'h'miyetke iye, relef boyınsha bilimlerde oqıwshılardın' o'zlestiriwi ju'da' qıyın boladı. Sonın' ushın relefti u'yreniwde dalada alıp barıl'g'an baqlawlar u'lken a'h'miyetke iye. Orında releftin' qa'liplesiwın ko'rip g'ana qalmastan, obekt tolıq u'yrenilip o'lishemleri anıqlanadı h'a'm anıq ko'rinisler payda boladı. Reléf h'aqqındag'ı bilimlerde o'zlestiriwdin' an'sat jollarının' biri geografiya maydanshalarda olardın' formalı maketlerin jasawdan ibarat.

Maketlerden paydalanıp sabaq o'tkende oqıtıwshı makettin' h'a'mme ta'repin ko'rsetiwi kerek, sonda g'ana usı makette su'wretlengen geografiyalıq obekt yaki qubılıslar h'aqqında oqıwshılar sanasında tolıq h'a'm anıq ko'rinisler payda boladı.

Demek, maketler geografiyalıq qubılıslardı ta'biyiy jag'dayda kartalarda su'wretleniwi ushın aralıq baylanıs bolıp esaplanadı.

Geografiyalıq su'wretler (kartinalar) den paydalanıw texnologiyası. Geografiya ta'liminde su'wretler ju'da' ken' qollaniladı. Olar arqalı geografiyalıq qubılıslardın' ko'rinisi menen birge olardın' o'zine ta'n qa'siyetleri h'a'm ta'replerin ashıp beredi.

Su'wretler (kartinalar) to'mendegi o'zgesheliklerge iye:

- Su'wretler oqıwshılardın' biliw iskerligin payda etiwge imkan beredi. Su'wretlerden paydalang'an h'alda oqıwshılardın' biliw iskerligin sho'lkemlestiriw imkaniyatın beredi. Su'wretlerden paydalang'an jag'dayda oqıtıwshı su'wrettin' mazmunı h'aqqında so'ylep beriwi, oqıwshılar menen sa'wbet o'tkiziwi yamasa

oqıwshılarg'a su'wretti o'z betinshe analiz etiw boyınsha tapsırmalar beriwı mu'mkin. Ma'selen: sho'l ta'biyatı ko'rsetilgen su'wret. Qızılqum ta'biyiy geografiyalıq u'lkesi u'yrenip atırǵan bolsa oqıtıwshı oqıwshılarg'a su'wretti analiz etiw arqalı Qızılqumnın' tiykarg'ı relef formaları, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası h'aqqında jazba tu'rde orınlawın tapsırıwı mu'mkin. Su'wret asıp qoyılǵanda klasstın' h'a'mme jerinen anıq ko'rinip turıwı kerek;

- Ju'da' jaqsı islengen su'wret geografiyalıq obekt, qubılıslar h'aqqında ko'rinisler payda etiwde u'lken a'h'miyetke iye, sonın' ushın olardıń ayırımları ta'biyatta baqlaw jumıslarının' ornın basıwı mu'mkin. Ma'selen: oqıwshılar sho'l relef formaların su'wrette ko'rip ol h'aqqında tolıq qıyalıy ko'riniske iye bolıwı mu'mkin. Su'wretler a'sirese tikkeley ko'rip yamasa u'yrenip bolmaytug'ın geografiyalıq qubılıslardı u'yreniwde u'lken a'h'miyetke iye. Ma'selen: Antarktida ta'biyatı, tornado, tsunami h'a'm t.b. demek, su'wretler geografiyalıq qubılıslar h'aqqında ko'rinis etiwge imkan beredi;

- Oqıw su'wretleri (kartınalar) anıq geografiyalıq qubılıslardıń ulıwmalasqan ko'rinisi esaplanadı. Ko'rkem su'wretler a'piwayı su'wretlerden parıqlanıp, olarda qubılıslardıń ayırım qa'siyetleri bo'rtılıp ko'rsetiledi. Bunda geografiyalıq qubılıslardı en' tiykarg'ı ta'repleri an'sat o'zlestiriledi, uaqıya h'a'm qubılıslardıń en' tiykarg'ı h'a'm ekinshi da'rejeli ta'replerin ajratıp alıw imkanın payda etedi. Bilimlerde qalıplestiriw protsesinde su'wretlerde u'yreniw h'a'm analiz etiw oqıtıwshı ja'rdeminde a'melge asırıladı. Bilimlerde tekseriw h'a'm bah'alawda oqıwshılar su'wretti o'z betinshe u'yrenedi, analizleydi h'a'm na'tiyjeler jazadı. Su'wretlerde u'yreniwdegi bunday jandasıw eki tiykarg'ı ta'lim ma'selelerin sheshiwge imkan beredi; oqıwshılardı geografiyalıq biliw metodları menen tanıstıradı: oqıwshılarda logikalıq pikirlewdi, abstrakt-teoriyalıq bilimlerde iyelew qa'biletin rawajlandırıwǵa imkan beredi. Bunday do'retiwshilik oqıwshılardıń sezim qabıl etiwine tayanadı.

Su'wretlerden paydalanıwdın' tiykarg'ı talapları to'mendegilerden ibarat:

- Su'wretler sabaq teması mazmunına say du'ziliwi kerek;
- Su'wretlerde geografiyalıq obekt, qubılıslardıń en' tiykarg'ı belgileri su'wretlengen bolıwı kerek;
- Su'wret anıq h'a'm tolıq ko'riniwi kerek;

Mısalı ushın O'zbekstan xalıq su'wretshisi Shin'g'ıs Axmarovtın' ta'biyat ko'rinislerine arnalǵan su'wretlerinen O'zbekstan h'a'm Orta Aziya ta'biyiy geografiyasın u'yreniwde ken' paydalanıw mu'mkin. Su'wretlerde analizlew tiykarında oqıwshılar ulıwma tu'siniklerde an'sat o'zlestiredi. Ma'selen: tegislikler, tawlar, tropikalıq tog'aylar, Antraktida muz qatlama, sho'ller, tawlar h'a'm t.b.

11.5. Statistikalıq mag'lıwmatlar menen islew

Statistikalıq mag'lıwmatlar geografiya ta'liminde eki tu'rdegi maqsette qollanıladı:

- Anıq geografiyalıq mag'lıwmatlar tiykarında: bularg'a materik h'a'm okeanlardın' maydanı, qurg'aqlıqtın' en' ba'lent h'a'm en' pa's tochkası, materiktin' shetki tochkaları, ma'mleketlerdin' maydanı, ten'iz, ko'llerdin' maydanı h'a'm teren'ligi, da'ryalardın' uzınlıg'ı h'a'm tag'ı basqalar kiredi. Bul statistikalıq ko'rsetkishlerdi oqıwshılar yadlap qalıwları lazım;

- Geografiyalıq bilimler derek sıpatında: bu'g'an ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında ju'da' ko'p statistikalıq mag'lıwmatlar keste diagramma h'a'm grafika sıpatında beriledi. Bul mag'lıwmatlardı analizlew arqalı oqıwshılar tu'rli juwmaqlar shıg'arıwı mu'mkin. Sonın' ushın oqıtıwshılar oqıwshılardı statistikalıq mag'lıwmatlar menen islewge u'yretiwi h'a'm tiyisli ko'nlikpelerdi payda etiwge bag'darlawı lazım.

Geografiya ta'liminde qollanılatus'ın statistikalıq mag'lıwmatlardı sha'rtli tu'rde u'sh toparg'a bo'liwimiz mu'mkin:

- jeke jag'daydag'ı toparlastırılğ'an sanlı mag'lıwmatlar;
- sızılmalarda ko'rsetilgen sanlı mag'lıwmatlar (diagramma, grafikalıq, kartogramma, kartodiagramma);
- kestelerde ko'rsetilgen sanlı mag'lıwmatlar.

Jeke jag'daydag'ı statistikalıq mag'lıwmatlardan paydalanıw. Bul topardag'ı sanlı mag'lıwmatlar toparlastırılmağ'an bolıp olardın' h'a'r biri menen islegende pikirlewdi talap etiledi. Sanlardı este saqlap qalıw h'a'm olar h'aqqında pikirlewge barlıq sanlar pu'tin h'alına keltiriledi, yag'nıy keri san pu'tin sanlarg'a aylandırıladı. A'sirese yadta saqlanıp qalınatus'ın sanlar a'lbette ko'rinip turıwı lazım. Oqıwshılar o'z kestelerinde tiykarınan pu'tin sanlardı aytıwları lazım. Ma'selen: Afrikanın' maydanı 30 mln. km², Kanadanın' maydanı 10 mln km² h'a'm t.b.

Sabaq protsesinde qollanılatus'ın h'a'r bir san tu'sindiriliwi kerek. Ma'selen: da'ryanın' uzınlıg'ın sorag'anda onı keme qansha waqıtta basıp o'tiwin, ma'mleketlerdin' maydanın tu'sindirip atırğ'anda batıstan shıg'ıs ta'repke, arqadan qublag'a qansha aralıqqa sozılğ'anlıg'ı h'a'm usı aralıqtı poezd yamasa avtomobillerde qansha waqıtta basıp o'tiwleri tu'sindirilse, oqıwshılar sanasında maydan tu'sinigi tez h'a'm an'sat qa'liplesedi.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq ko'rsetkishler jan basına esaplanadı. Ma'selen: jan basına biyday jetistiriw, jan basına sanaat o'nimlerin jetistiriw h'a'm t.b.

Statistikaliq mag'lıwmatlar menen islesiwdin' tiykarg'ı usıllarınan' biri salıstırıw bolıp esaplanadı. Bunda sanlardı yadlap qalıw sha'rt emes. Ma'selen, Tu'rkmennıstannın' maydanı menen O'zbekstannın' maydanı birdey yamasa Balxash h'a'm Ladoga ko'llerinin' maydanı birdey h'a'm t.b.

Bunnan basqa oqıwshılarg'a sanlı salıstırıw boyınsha tapsırmalar da beriw mu'mkin. Ma'selen: O'zbekstannın' aymag'ı Aziyadag'ı qaysı ma'mleketler aymag'ınan u'lken, yamasa qaysı ma'mleketlerdin' maydanı menen birdey esaplanadı.

Geografiya sabaqlarında diagramma h'a'm grafiklerden paydalanıw. Geografiya ta'liminde diagramma h'a'm grafiklerden ken' paydalanıladı. Diagramma h'a'm grafikler arqalı h'a'r bir geografiyalıq obektin' basqasına qarag'anda u'lken yaki kishiligi, sanaat tarawlarında ekonomikalıq ko'rsetkishlerdin' joqarı yaki pa'sligin ko'rsetiw mu'mkin.

Diagramma h'a'm sızılmalar menen islew texnologiyası to'mendegi bo'limlerden ibarat:

- oqıwshılarg'a diagramma h'a'm sızılmalardın' a'h'miyetin tu'sindiriw;
- diagramma sızılmalardı du'ziwdi u'yreniw;
- geografiyalıq ko'rsetkishlerin diagramma h'a'm sızılmalarda su'wretlew boyınsha oqıwshılarg'a tapsırmalar beriw. Ma'selen, 5-klass oqıwshıları h'awa temperaturasının' sızılmasın, bultlı h'a'm bultsız ku'nler diagrammasın du'ziwleri mu'mkin;

- diagramma h'a'm sızılmalardı oqıwg'a h'a'm analiz etiwge u'yretiw. Da'slep diagramma h'a'm sızılmalarda ne ko'rsetilgenligi tu'sindiriledi. Son' diagramma h'a'm sızılmalarda su'wretlengen sanlardı oqıwg'a h'a'm analiz etiwge u'yretiledi. Diagramma yaki sızılmada ko'rsetilgen ko'rsetkishlerdi jıllar boyınsha o'zgeriwın analiz etip, belgili bir ko'rsetkishlerdin' o'siw yamasa o'zgeriw nızamlıqları anıqlanadı;

- diagramma h'a'm sızılmalar analizi tiykarında na'tiyjeler kestegin du'ziwdi u'yretiw. Ma'selen: h'awa temperaturası sızılmasın analiz etkende aylıq h'a'm jıllıq ortasha temperatura, en' joqarı h'a'm en' pa's temperatura h'aqqında na'tiyjeler u'yreniledi, ayırım ma'mleketlerde islep shıg'arılğan ulıwma o'nimdi salıstırıp, o'ndirilgen o'nim ko'lemi boyınsha ma'mleketlerdin' jaylasıw kestegin du'ziwdi u'yretiw.

Statistikaliq kesteler menen islesiw texnologiyası. Kesteler mektep geografiyasında, a'sirese ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında ken' qullanıladı.

Sonliqtan mektep geografiya sabaqlıqlarında keltirilgen kestelerdi to'mendegi eki toparg'a bo'liwimiz mu'mkin: ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq kesteler.

Ta'biyiy geografiya kurslarında kesteler ko'binese u'lgı formasında beriledi. Ma'selen: 7-klass geografiya sabaqlıqlarında to'mendegi kesteler berilgen; Orta Aziyadag'ı en' ba'lent shoqqılar; Orta Aziyadag'ı en' teren' batpaqlıqlar: u'lken da'ryalar; ko'ller; suw saqlag'ıshlar; qorıqханalar; u'lken ka'nler.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında kesteler ju'da' ken' qollanılıp tekste de u'lgide de ken' paydalanıladı.

Statistikalıq kesteler menen islew to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı:

- kestelerdin' atın oqıw;
- kestedegi ko'rsetkishlerdin' o'lshe birliklerin tu'sindiriw;
- kestelerdin' qatarların h'a'm u'stinliklerinin' atların oqıw;
- qatar h'a'm u'stinlerdegi sanlı ko'rsetkishlerdi salıstırıw;
- kestede berilgen mag'lıwmat boyınsha na'tiyje shıg'arıw.

Kestelerdi oqıwg'a to'mendegi bo'limler kiredi:

- oqıtıwshı ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında kestelerdin' a'h'miyetin tu'sindiredi h'a'm kestelerdi du'ziw h'aqqında mag'lıwmatlar beredi;

- kestenin' o'lshe birlikleri h'aqqında mag'lıwmat beredi. O'lshe birlikleri natural h'a'm salıstırmalı ekenligi tu'sindiriledi;

- Bunnan basqa oqıtıwshılar ekonomikalıq esaplar alıp barıw ko'nlikpelerin de qa'liplestiriw lazım. Ma'selen: maydan betine tuwrı keletug'ın ag'zalı san, jan basına o'nim islep shıg'arıw, ortasha jıllıq temperatura h'a'm t.b.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Oqıtıw quralları nelerden ibarat h'a'm qanday tu'rlerge bo'linedi?
2. Oqıwshılardıń biliw iskerliginin' qanday tu'rlerin bilesiz?
3. Sabaqlıqlar menen islew qanday bo'limlerden ibarat?
4. Klass sharayatında qanday natural qurallardan paydalanıw mu'mkin?
5. Maketler menen qanday geografiyalıq obekt, qubılıslar su'wretlenedi?
6. Su'wretlerdi paydalanıwg'a qoyılatug'ın talaplardı anıqlan'?
7. Geografiya sabaqlıqlarında qanday diagramma h'a'm grafiklerden paydalanıladı?
8. Statistikalıq kesteler menen islew qanday ta'rtipte alıp barıladı?

XII-BAP. GEOGRAFIYA XANASI

12.1. Geografiya xanasın bezewge qoyılatug'ın talaplar

Geografiyalıq bilimlerdi o'zlestiriwde geografiya xanası h'a'm ondag'ı buyımlar u'lken a'h'miyetke iye. Geografiya xanası bar bolg'anda g'ana tiyisli oqıw qurallarınan ta'lim protsesinde na'tiyjeli paydalanıw mu'mkin. Geografiya xanası oqıw qurallarının' jıyındısı, mebeller, oqıtıwshı h'a'm oqıwshılar ushın buyımlar, oqıw buyımların saqlaw ko'nlikpeleri, texnikalıq qurallar, ekspozitsiyalıq materiallar, ilimiy-metodikalıq qollanbalardan ibarat quramalı sistema bolıp esaplanadı.

Geografiya xanasın u'sh bo'limge bo'liwimiz mu'mkin: a) oqıwshılardıń ornı b) oqıtıwshınıń ornı; v) buyımlar.

Oqıwshılardıń jumıs ornı. Geografiya xanasında oqıwshılardıń jumıs ornı eki orınlı stol h'a'm stuller. Olar ag'ashtan yaki temirden jasalg'an bolıwı mu'mkin. Bul jerde tiykarg'ı talap stol h'a'm stullerinin' ba'lentligi oqıwshılar boyına sa'ykes keliwi lazıw.

Oqıwshılar stolın jaylastırğ'anda ulıwma gıgienalıq talaplarg'a a'mel qılınıwı lazıw. Stol h'a'm stullerdi u'sh qatar etip jaylastırılğ'anı maqul. Olar klass taxtasınan 2 m uzaqlıqta jaylasıwı za'ru'r. Ayna h'a'm stollar aralıg'ı 60 sm den kem bolmawı za'ru'r. Aqırğ'ı qatar stulleri menen shkaflar arasınan o'tiw ushın aralıq bolıwı kerek. Oqıwshılar stollarda boyına qarap otırıwı lazıw.

Geografiya xanasında oqıtıwshılardıń jumıs ornı. Oqıtıwshı a'dette ortan'g'ı qatardıń basında jaylasadı. Onıń jumıs ornı oqıw quralların ko'rsete alatug'ın ornı esaplanadı. Oqıtıwshı otırğ'an jerden klasstın' h'a'mme ta'repi h'a'm klasstag'ı barlıq oqıwshılar ko'rinip turıwı kerek.

1. Klasstın' h'a'mme ta'repi de oqıtıwshı na'zerinen shette qalmawı lazıw.
2. Oqıtıwshı stolının' qasında oqıw quralların ko'rsete alatug'ın yamasa olardan paydalanılatug'ın qurallar bolıwı lazıw;
3. Geografiya sabaqlıqlarında ko'p jag'daylarda tiykarg'ı oqıw quralı sıpatında kartadan paydalanılğ'anı ushın kartografiyalıq qurallardı ko'rsete alatug'ın u'skeneler bolıwı itibardan shette qalmawı lazıw.

Oqıw quralların ko'rsete alatug'ın stoldın' biyikligi 90 sm den asıp ketpewi kerek, onıń ju'zi 120x75 bolıwı za'ru'r. Ko'rsetpe stolında proektsiyalıq apparatlarınan', ayna perdelerin, kartalardı tu'sindirip h'a'm ko'teretug'ın basqarıw pultın jaylastırıw mu'mkin. Ko'rsetpe stoli menen birge oqıtıwshı stoli da bolıwı kerek. Onda oqıtıwshı kitapları, da'pterleri, sabaqqa tiyisli materiallar h'a'm klass jurnalı jaylasadı. Usı orında oqıtıwshı otırıp jumıs isleydi. Stoldın' ba'lentligi 75 sm, ju'zi 75x100 sm bolıwı lazıw.

Geografiya xanasındag'ı klass taxtası oqıtıwshı h'a'm oqıwshılar ta'repinen tu'rli maqsetlerde paydalanıladı, olardı to'mendegi toparlarg'a bo'liwimiz mu'mkin:

- jazıw ushın;
- sızılmalardı, diagrammalardı, shala kartalardı sızıw ushın;
- kestelerdi, su'wretlerdi jaylastırıw ushın;
- ekranlı qollanbalardı jaylastırıw ushın;
- oqıtıwshı ta'repinen tapsırmalar ushın;
- oqıtıwshı ta'repinen sabaq teması h'a'm rejesin jazıw ushın.

Klass taxtalarının' o'lsheplerin to'mendegishe bolıwı lazım: 120x270 sm. Kesteler h'a'm su'wretlerdi saqlaw ushın jasalg'an shkaflar oqıtıwshı otırg'an orıng'a jaqın jaylastırılǵ'anı maqul.

Geografiya xanasında oqıw qurallarının' jaylasıwı oqıw da'stu'rleri bo'limleri h'a'm klass boyınsha bolıwı kerek. Bunın' ushın bo'limli shkaflardan paydalanıladı. Usı shkaflar alinatug'ın h'a'm qoyılatug'ın bo'limlerden ibarat boladı. Shkaflarda kitaplar, jurnallar, audio, video qollanbalar saqlanadı.

Geografiya oqıtıwdın' texnikalıq quralların saqlaw h'a'm olardan paydalanıw ushın a'sbaplar bolıwı lazım. Ma'selen: diaproyektorlar, kinoproektorlar, (plenkalar menen islew ushın).

Geografiya xanasında h'a'r tu'rli bag'darda kartotekalar bolıwı lazım. Olardı to'mendegi toparlarg'a bo'liwimiz mu'mkin:

- oqıtıwshılardıń sabaqqa tayarlıq kartotekası. Onda sabaq teması, oqıtıw metodları h'a'm usılları, quralları, sabaq rejesi jazılǵ'an boladı;
- oqıw protsesi kartotekası;
- temalar boyınsha ma'sele h'a'm shınıǵ'ıwlar kartotekası;
- jazba jumıslar kartotekası;
- temalı kartotekalar;
- qosımsha a'debiyatlar kartotekası;
- jurnallar h'a'm gazetalar kartotekası;

Temag'a tayarlaw barısında h'a'r tu'rli ko'rgizbeli qurallardan ulıwmalasqan jag'dayda paydalanıw na'zerde tutılsa maqsetke muwapıq boladı.

Lektsiya mazmunı su'wretler, sızılmalar h'a'm diagrammalar menen bayıtılǵ'an bolıwı lazım.

12. 2. Oqıtıwshının' geografiya xanasında alıp baratug'ın sho'lkemlestiriw, do'retiwshilik, xojahq jumısları

Geografiya xanası oqıwshılardıń bilim alıw iskerligin na'tiyjeli sho'lkemlestiriwde u'lken a'h'miyetke iye. Sonlıqtan geografiya xanasının' bezetiliwi

u'lken a'h'miyetke iye. Oqıtıwshılardıń geografiya xanasında islenetug'ın jumısları to'mendegi basqıshlardan ibarat.

Birinshi basqısh. Oqıtıwshı geografiya xanasın qabıllap aladı h'a'm to'mendegi jumıslardı a'melge asıradı:

- kabinetge barlıq oqıw qurallarının' dizimi alınadı. Oqıw buyımlarına mebeller, barlıq oqıw quralların ko'rsetiw h'a'm saqlaw a'sbapları kiredi. Jumısqa jaramsız qayta islew lazım bolg'an oqıw quralları dizimi alınadı. Oqıw xanasındag'ı oqıw quralları menen salıstırılıp ta'miynlengenlik da'rejesi anıqlanadı.

Ekinshi basqısh. Bul basqısha h'a'mme oqıw quralları ajratılǵ'an orınlarg'a qoyılıp, olar oqıtıwdın' texnikalıq quralları h'a'm geografiyalıq kartalardan paydalanıw ushın a'sbaplar menen bezetiledi. Keyin to'mendegi jumıslar a'melge asırıladı:

- geografiya xanasın qayta bezew, ko'rsetiw stendleri ushın materiallar toplaw, u'lketanıw materialın jıynaw boyınsha jumıslar rejesi du'ziledi;

- u'lketanıw mu'yeshin h'a'm muzeyin bezew rejesi du'ziledi. Onda u'lkenin' ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq sha'rayatına tiyisli modelleri h'a'm maketleri jaylastırıladı. Ma'selen: taw jınısları u'lgileri, qala h'a'm awıl modeli, awıl xojalıǵ'ı yaki sanaat o'nimlerinin' u'lgileri;

- geografiyalıq maydanshanı bezew rejesi du'ziledi;

U'shinshi basqısh. Geografiya xanasının' do'retiwshiligi dawamında qosımsha buyımlar toltırıladı, eskileri jan'alanadı, jan'a buyımlar alınadı. Kitapxana jan'a a'debiyatlar menen bayıtıp barıladı.

Bul jumıslardı orınlaw oqıtıwshının' tiykarg'ı pedagogikalıq iskerligine kiredi. Geografiya xanasının' bezetiliwi oqıwshılardıń biliw iskerligin na'tiyjesin belgilep beredi. Sonın' ushın geografiya xanasın bezew boyınsha oqıtıwshı anıq rejeni islep shıǵ'ıwı kerek.

12.3. Geografiya xanasınan oqıw h'a'm klastan tıs jumıslarda paydalanıw

Ha'zirgi waqıtta geografiya xanasınan na'tiyjeli paydalanıw ma'selesini aktual mashqalalardan bolıp esaplanadı. Sebebi, geografiya xanasındag'ı ayırım oqıw quralları ulıwma jıl dawamında paydalanılmaydı, ayırım geografiyalıq kartalardan ku'ndelikli turaqlı ta'rtipte paydalanılardı.

Geografiya xanasında jaylasqan h'a'mme oqıw qurallarınan sabaq protsesinde na'tiyjeli paydalanıw ushın olardı ta'lim protsesinde birgelikte paydalanıw za'ru'rligin atap o'tken (Yu.G. Barisova 1983 j).

Sabaq protsesinde oqıw qurallarınan birgelikte paydalanıw to'mendegi na'tiyjelerdi beredi:

- geografiyalıq obekt, qubılıslar h'aqqında anıq ko'z-qaraslar payda etiwge ja'rdem beredi. Ma'selen: ta'biyiy obektler, audiovizual h'a'm ko'rgizbeli qurallar;

- jan'a sabaqtı tu'siniwge h'a'm jan'a tu'siniklerdi qa'liplestiriwge imkan beredi. Ma'selen: sızılmalar, kartalar, modeller h'a'm t.b.

- alın'ın bilimlerdi a'melde qollanıwın ta'miyinleydi. Ma'selen: mag'lıwmatnamalar, tu'rli tapsırmalardı sheshiw ushın tarqatpa materiallar, jazıwsız kartalar, test tapsırmaları, jazba tapsırmalar h'a'm t.b.

Oqıw quralları jıyındısı h'a'm olardıń ayırım bo'limleri sabaq protsesinin' tu'rli bo'limlerinde paydalanıwı mu'mkin. (ta'kirarlawda, jan'a temanı u'yreniwde, alıń'an bilimlerin bekkemlewde).

Geografiya xanası klasstan tıs jumıslardı sho'lkemlestiriwde ju'da' u'lken a'h'miyetke iye. Geografiya xanası buyımlarınan paydalanıp oqıwshılar sabaqtan tıs waqıtlarında geografiyalıq kesheler, sayaxatlar, ekskursiyalar, tan'law rejelerin du'ziw mu'mkin. Oqıwshılar geografiyalıq ortalıqtag'ı qubılıslardı modellestiriw, texnikalıq oqıw qurallarınan paydalanıw bilimlerine iye boladı.

Geografiya xanasındag'ı kitapxanalardan paydalanıp oqıwshılar klasstan tıs jumıslarda da shug'ıllanıwları mu'mkin. Geografiya xanasındag'ı a'debiyatlar geografiyalıq, ilimiy-fantastikalaq, ilimiy-g'alabalıq bag'darda bolıp, kitaplar, temalar, bo'limler, kurslar boyınsha toparlastırıladı. Ha'r bir kitapqa annotatsiya jazıladı.

Geografiya xanasında do'gerek jumıslarıda o'tkeriledi. Oqıwshılarg'a h'a'r tu'rli temalar h'a'm tapsırmalar beriledi. Geografiya do'gereginiń usı bo'liminin' islerine joqarı klass oqıwshılarının' dıqqatın qaratıw mu'mkin. Geografiya xanasına jetispeytug'ın qurallar dizimi du'ziledi h'a'm olar oqıwshılar ja'rdeminde tayarlanıp orın-ornına qoyıladı.

Oqıwshılar ta'repinen toplanıp barılatus'ın u'lketanıw materialları geografiya xanasında u'lketanıw mu'yeshine ornatıladı h'a'm sabaq protsesinde paydalanıladı.

Geografiya xanasında fakultativ shınıg'ıwlarda o'tkiziw mu'mkin. Fakultativ shınıg'ıwlar topografiya, ekologiya, geologiya tiykarları h'a'm basqa pa'nlerden o'tkiziliwi mu'mkin. Topografiyadan fakultativ shınıg'ıwlar o'tkiziw ushın geografiya xanasında topografiyalıq a'sbap-u'skeneler nivelir, reyka, topokartalar, kurvimetr, transportir h'a'm basqa da qurallar bolıwı lazım. Geologiyalıq fakultativ shınıg'ıwlar o'tkiziw ushın geografiya xanasında to'mendegi qurallar bolıwı lazım: taw jınısları u'lgileri, tas qatqan o'simlik h'a'm h'aywanlar u'lgileri, geologiyalıq kesilmeler, geoxronologiyalıq keste, h'a'r tu'rli geologiyalıq da'wirlerde jasag'an o'simlikler h'a'm h'aywanat du'nyası su'wretleri h'a'm t.b.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya xanasının' buyımlarına qanday talaplar qoyıladı?
2. Geografiya xanasında oqıwshılar jumıs ornı qay jerde jaylasadı?
3. Geografiya xanasında oqıwshının' jumıs ornı qanday talaplarg'a juwap beriwi lazım?
4. Geografiya xanasındag'ı kartotekalar qanday toparlarg'a bo'linedi?
5. Oqıtıwshının' geografiya xanasında alıp barılatug'ın sho'lkemlestiriw xojalıq jumısları qanday basqıshlarg'a bo'linedi?
6. Geografiya xanasınan qanday maqsetlerde paydalanıladı?

XIII-BAP. OQITIWDIN' TEXNIKALIQ QURALLARI

13. 1. Oqıtıwdın' texnikalıq quralları h'aqqında tu'sinik

İlim h'a'm texnikanın' rawajlanıwı menen mektep geografiyasının' aldına qoyılatug'ın talaplar artıp baradı. Usı talaplardı orınlaw ushin oqıtıw formaların h'a'm metodların qa'liplestiriw u'ken aqmiyetke iye. Bul oqıwshılardıń biliw iskerligin jedellestiredi, olardı pikirlewge h'a'm ilimiy izertlewge shaqıradı, u'yrenge geografiyalıq bilim darejesi menen turmıs arasındag'ı baylanıslardı tu'siniwge ja'rdem beredi. Jan'a oqıw quralların qollanıw oqıwshılardıń du'nya qarasın qa'liplestiriwge, insan sıpatında rawajlanıwına ta'sir ko'rsetedi. Oqıtıwdın' texnikalıq quralları oqıtıwshı ja'rdeminde qoyılǵ'an maqsetlerge erisiwge, o'tkizilgen shınıǵ'ıwların' na'tiyjeliligini keskin asırıwǵ'a imkan beredi.

Texnikalıq qurallardan paydalanıwdın' abzallıqları to'mendegishe:

- waqıyalardıń tez rawajlanıwı h'a'm anıq baqlawları oqıw materialların tez o'zlestiriwge ja'rdem beredi;

- texnikalıq qurallar arqalı quramalı oqıw materialların an'sat tu'sindiriw mu'mkin. Ma'selen: h'awa massaların' ju'zege keliwi, tornado, tsunami h'a'm basqa ta'biyiy geografiyalıq protsesslerdi payda bolıwı h'a'm olardıń aqıbetleri;

- oqıwshılar qabıllawı quramalı bolǵ'an geografiyalıq obektlerdi texnikalıq qurallar arqalı an'sat tu'sindiriw mu'mkin. Ma'selen: temir jol paromı, ten'izdegi neft qazıp alınıatug'ın qurallar h'a'm t.b.

Oqıtıwshı texnikalıq qurallardı qollanıwda to'mendegi qag'ıydalarg'a a'mel qılıwı lazım:

- texnikalıq qurallardan ko'rsetiletug'ın geografiyalıq qubılıslar sabaq temasına saykes bolıwı lazım;

- texnikalıq qurallardıń qollanıw aldınan onıń islew jag'dayı, sabaqta ne ko'rsetiliwi h'aqqında oqıtıwshı aldınan xabar beriwi lazım;

- oqıtıwshının' texnikalıq quralları aldınan jumısqa tayarlanıp qoyılıwı lazım;

- texnikalıq qurallar arqalı temanı u'yreniwde bo'limlerge bo'liw lazım;

Ha'r bir bo'limde ko'zde tutılǵ'an material tawsılǵ'annan son' oqıtıwshı tu'sinik beriwı, ko'rsetilgen qubılıslardı oqıwshılar qanday qabıl etkenligin tekserip ko'riw mu'mkin. Ko'zde tutılǵ'an material ko'rsetilip bolıǵ'annan son' oqıtıwshı sabaqtı juwmaqlawı lazım.

Geografiya sabaqlarında paydalanılatug'ın oqıtıwdın' texnikalıq quralların to'mendegi toparlarg'a bo'liwimiz mu'mkin:

- oqıtıwdın' audiovizual quralları;
- oqıtıwda videotexnika qurallarınan paydalanıw;
- oqıtıwda xabar qurallarınan paydalanıw;

Oqıtıwdın' audiovizual qurallarına oqıw kinosı, tele esittiriwler, diafilmler, diapozitivler kiredi.

Video texnika qurallarına h'a'r tu'rli videomagnitofonlar, kompyuterler, internet, aralıqtan oqıtıw quralları kiredi.

Oqıtıwshı oqıw jılının' basında texnika qurallarınan paydalanıw rejesin du'ziwi lazım yamasa kalendarlıq rejede texnikalıq qurallardan paydalanıw bo'limi bolıwı lazım.

Usı reje tiykarında texnikalıq qurallar h'a'pte basında tayarlap qoyılıwı za'ru'r.

13. 2. Audiovizual oqıtıw quralları

13. 2. 1. Geografiya sabaqlarında kinofilmlerden paydalanıw

Kinofilmlerden geografiya sabaqlarında paydalanıw sabaq teması, sabaq tu'rine qaray h'a'r tu'rli bolıwı mu'mkin.

Kinofilmler sabaq protsessinde paydalanıwına qaray to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

- arnawlı oqıw maqsetleri ushın shıǵ'arılǵ'an filmler;
- ilimiy-g'alabalıq kinofilmler;
- ta'biyat komponentlerinin' ayırım bo'limlerine arnalg'an filmler (tawlar, tog'aylar, da'ryalar, ko'ller, h'aywanat du'nyası h'a'm t.b.);
- ko'rkem filmler

İlimiy-g'alabalıq kinofilmler tiykarınan ken' xalıqqa arnalıp shıǵ'arıladı. Sabaq protsesinde onın' ayırım bo'limlerinen paydalanıw mu'mkin.

Ta'biyat komponentlerinin' ayırım bo'limlerine bag'ishlang'an kinofilmlerden de sabaq protsessinde paydalanıw mu'mkin. Ma'selen: h'aywanatlardıń' ayırım tu'rlerine, okean baylıqlarına, xalıqqa h'a'm onın' turmıs ta'rizine bag'ishlang'an filmler.

Ko'rkem filmlerdi de ayırım sabaq temasına tiyisli bo'limlerin paydalanıw mu'mkin. Bunday filmlerge sayaxat filmleri kiredi. Ondag'ı su'wretlengen ta'biyat ko'rinishlerinen, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasınan sabaq protsessinde paydalanıw mu'mkin.

Joqarıda aytilg'anınday, kinofilmlerden sabaqtın' basında, yag'nıy o'tilgen sabaqlardı ta'kirarlawda, jan'a temanı o'tiwde, aling'an bilimlerdi bekkemlewde paydalanıw mu'mkin.

Jan'a temanı u'yreniwde temag'a tiyisli kinofilm tolıq ko'rsetiledi. Bunda filmge oqıtıwshı tu'sinik beredi.

O'tilgen temanı bekkemlewde de kinofilmlerden paydalanıw mu'mkin. Bunda kinofilm ko'rsetiledi h'a'm onın' mazmunı oqıwshılardan soraladı.

Filmnin' sabaq protsesindegi ornı sabaqtın' maqseti h'a'm mazmunı o'zine ta'n o'zgeshelikleri menen anıqlanadı. Oqıw filmlerinen bilim alıw deregi sıpatında da paydalanıw mu'mkin. O'z betinshe jumıslardı orınlawda da paydalansa boladı. Filmler oqıtıwshılar bilimin tekseriwde h'a'm u'yrenilgen tema mazmunın o'zlestiriw da'rejesin anıqlawda, o'tilgen materiallardı ulıwmalastırıwda yamasa ma'lim temanın' ulıwma bo'limin o'tiwde paydalanıw mu'mkin.

Sabaq protsesinde filmler menen islew metodikası to'mendegi bo'limlerden ibarat:

- a) oqıwshılardı tema boyınsha kinofilmdi ko'riwge tayarlaw;
- b) filmdi ko'riw barısındag'ı jumıslardı sho'lkemlestiriw;
- v) ko'rilgen film mazmunın bekkemlew;
- g) kinolastırılğ'an sabaqtın' na'tiyjeliligini tekseriw.

Oqıwshılardı sabaq aldınan anıq filmdi ko'riwge tayarlaw film mazmunın aktiv tu'siniwge h'a'm onı tolıq o'zlestiriwge imkan beredi. Filmdi oqıwshılar oqıtıwshı baqlawında ko'redi. Eger filmdi ko'riw protsessinde baqlaw bolmasa oqıwshılar filmge dıqqat bermeydi h'a'm basqa na'rse menen shug'ıllana baslaydı yaki bir-biri menen so'ylesip otıradı. Na'tiyjede film mazmunı u'stirtin o'zlestiriledi.

Eger film qızıqlı bolsa oqıwshılar onı qızıg'ıp dıqqat penen tamasha etedi. Film baslanıwınan aldın oqıtıwshı filmnin' maqsetin, onda neler ko'rsetiletug'ınlıg'ın, qanday sorawlarg'a oqıwshılar juwap tabıwın kirisiw sa'wbetinde tu'sindiriledi. Bunnan tısqarı oqıtıwshı kirisiw sa'wbetinde filmnin' qay jerlerine itibar beriliwin, qay jerlerin o'z aldına ajratıp alıp analiz etiwini tu'sindiredi. Ma'selen: O'zbekstan ta'biyiy geografiyası kursında «Qızılqum» temasın o'tiwde to'mendegilerge itibar beriliw kerek:

- tiykarg'ı relef formalarına;
- o'simlik qatlamına;

- h'aywanat du'nyasına;

Filmdı ko'riw protsesinde oqıwshılar to'mendegi sorawlarg'a juwap beriwleri lazım: Barxan degenimiz ne?, Qum to'beshikleri degenimiz ne? tiykarg'ı transport wazıypasın atqarıwshı h'aywandı anıqlan';

Filmdı ko'riw dawamında oqıtıwshının' tu'sinikleri oqıwshılarg'a kesent bermewi kerek. Sonın' ushın tek kerekli orınlarında tu'sinik beriw lazım. Eger kinofilmdı metodikalıq qa'teler bolsa, oqıtıwshı onı tuwrılap turıwı mu'mkin.

Ko'rsetilgen filmde berilgen bilimlerin' mazmunın bekkemlew. Sabaq son'ında filmde alıng'an bilimler menen sabaqlıq lektsiyası arasındag'ı baylanıslar ashıp beriledi. Filmdı ko'rip bolg'annan son' sızılmalar, su'wretler sızıw, kesteler toltırıw yamasa arnawlı jazba jumısın tayarlaw mu'mkin.

Oqıwshılar filmde ko'rgenlerin kitaptan tabıwları, filmde ko'rsetilgen geografiyalıq obektlerdi kartalardan tabıwları yaki filmdegi geografiyalıq obekt, qubılıslardı jazıwsız kartalarg'a tu'siriwleri axmiyetli orın tutadı.

Oqıtıwshının' kinofilmlerden paydalanıp sabaq o'tiw tayarlıg'ı. Kinofilmler sabaqqa o'zine ta'n o'zgeshelik beredi, oqıwshılardıń iskerligin arttıradı, geografiyalıq qubılıslardıń payda bolıwın baqlawg'a imkan beredi. Biraq kino filmler geografiya sabaqlarının' tiykarg'ı bo'limlerin ashıp bere almaydı. Ma'selen, bilimlerdi tekseriw, u'yge wazıypa tu'sindiriw h'a'm bekkemlew.

Geografiya oqıtıwshısı kinofilmlerden paydalanıp sabaq o'tiwge tayarlıq ko'rip atırğ'anda to'mendegilerge itibar beriliwi lazım.

Sabaqtın' ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq maqsetlerin islep shıg'ıw, sabaqtın' mazmunın islep shıg'ıw, sabaqta paydalanılátug'ın ekranlı h'a'm statistikalıq ko'rgizbeler fondı menen tanıstırıw h'a'm sabaq mazmunına say keletug'ın ko'rgizbeli qurallardı tanlaw.

Oqıwshılar filmdı ko'riw protsesinde diktordın' so'zin qıyın qabıl qıladı, sonın' ushın pauzalarda oqıtıwshı filmde ko'rsetilgen geografiyalıq qubılıslarg'a tu'sinik berip o'tiwi lazım. Eger diktordın' so'zleri yamasa filmnin' muzıkası oqıtıwshıg'a jaqpasa, ol filmnin' dawısın o'shirip o'zi tu'sindiriwi lazım.

Film ko'rsetilip atırğ'anda basqa oqıw qurallarınan a'lbette karta bolıwı sha'rt. Filmnin' mazmunı zamanago'y talap da'rejesinde bolıwı lazım. Bunı a'sirese xalıq xojalıg'ı tarmaqların ko'rsetiwde itibarg'a alıw lazım.

Sabaqta filmlerdi ko'rsetiw na'tiyjeliligi onı qollanıw tu'rine baylanıslı. Filmlerdi sabaqlarda turaqlı h'a'm belgilengen uaqıtlarda qollanıw mu'mkin. Filmler turaqlı ra'wishte ko'rsetilgende oqıwshılarda ko'riw, analizlew, qabıllaw ko'nlikpeleri qa'liplesedi, sabaqtın' na'tiyjeliligi artadı.

13. 2. 2. Statistikalıq proektsiya qurallarınan paydalanıw

Statistikalıq proektsiya qurallarına diafilmler, diapozitivler, kodoskoplar kiredi. Olardan sabaq protsessinde paydalanıw oqıwshılardıń tikkeley bilimlerin qabıllawdı ku'sheytedi, ko'z-qaraslarınń qa'liplesiwine imkan beredi, geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı baylanıs h'a'm nızamlardı teren' tu'siniwge imkan beredi.

Geografiya ta'limi tarawında islep shıg'arılǵ'an diafilmler h'a'm diapozitivler ko'binese ren'li qılıp shıg'arıladı, bul oqıwshılardıń bilim iskerligin jedellestiredi.

Diafilmlerden paydalanıp sabaq o'tiwde oqıtıwshı to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi kerek;

- statistikalıq proektsiya quralların sabaq rejesine kiritiw;
- sabaqtın' maqsetin islep shıg'ıw;

Diafilimde ko'rsetilgen bilimler oqıwshılar ta'repinen o'zlestiriliwi ushın oqıtıwshı kiris so'zin a'melge asırıwı lazım. Eger ko'rsetilgen bag'darlamalarda beriletug'ın bilimler a'piwayı h'a'm an'sat bolsa kiris so'zi qısqa, qoramalı bolsa, kiris so'zi ken'irek bolıwı lazım;

- oqıw qurallarınan paydalanıp oqıtıwshı to'mendegi jumislardı a'melge asırıwı lazım; diafilm yaki diapozitivte ko'rsetilgen jerlerin teren' u'yreniw lazım; tu'siniksiz h'a'm biytanı so'zlerge tu'sinik beriw lazım;

- oqıwshılardıń pikirlew iskerligin aktivlestiriw ushın ko'rsetilgen kinofilmge to'mendegi tapsırmalar du'ziledi: sorawlarg'a juwap berin', sızılmanı du'zin', reje du'zin' h'a'm t.b;

- ko'rsetilgen kinofilm temanın' mazmunın ashıp beriw lazım;
- klass penen baylanıstı u'zbewi ushın kinofilmnin' bası h'a'm aqırı ko'rsetilmeydi;

Geografiya sabaqlarında epidoskop h'a'm kodoskoplardan paydalanıw. Sabaqlardıń na'tiyjeli bolıwı ushın oqıtıwshı tu'rli dereklerden, su'wretler, sızılmalar, kartalar, diagrammalar, kesteler h'a'm tag'ı basqa ko'rgizbeli mag'lıwmatlardı paydalanadı. Usı materiallar epidoskop arqalı ko'rsetiledi. Epidoskoplar h'a'r qanday dereklerden kesip alıng'an materiallardı ekranda ko'rsetip беретug'ın apparat. Epidoskop ja'rdeminde oqıwshılardan h'a'r tu'rli tapsırmalardıń orınlanıwın talap etiw mu'mkin (sızılmalar, diagrammalar, jazıwsız kartalar, kesteler, olardı toltırıw h'a'm t.b.) Epidoskop ja'rdeminde qısqa waqıt ishinde oqıwshılar sabaq ushın karta-sızılmalar, diagrammalar, su'wretler tayarlawı mu'mkin.

13. 3. Geografiya ta'liminde xabar texnologiyalaridan paydalanish

Uliyima bilim beretug'ining orta mektepler h'a'm de akademiya litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjlarida xabar texnologiyalaridan paydalanish zamanago'y ta'limning h'a'mme tarawlarida eng tiykarg'i vazirpalardin' biri bolip kelmekte. Ha'zirgi vaqtda bilim aliwda uliyima xabar qurallaridan paydalanishda shol'kemlestirish boyinsha u'lken jumislari amalga asirilmakta.

Uliyima bilim berish mekteplerining xabar qurallari menen ta'miynlew quramali mas'elelerden esaplanadi. Sebebi xabar qurallarining qal'iplestirish h'a'm jan'alarining islep shig'iw boyinsha ilimiy-izertlew h'a'm ta'jiriybe sinaw jumislari alip bariladi. Bunun' na'tiyjesinde xabar qurallarining jan'a modelleri ju'zege keledi. Sonin' ushin oqiw orinlarida xabar qurallarining barqulla jan'alap turish lazim.

Bilimlendirish tarawining xabar qurallari menen ta'miynlew na'tiyjesinde qatar atama h'a'm tu'sinikler ju'zege keledi. Biraq mekteplerde kompyuterdin' payda bolishi menen ju'zege kelgen tu'sinik h'a'm atamalar bir mazmunda emes. Bunda "Kompyuterlestirish" h'a'm "Xabarlastirish" tu'siniklari haqqida baradi. Ayirim jag'daylarda eki atamadan biri kollanilmakta.

"Kompyuterlestirish" yamasa "Xabarlastirish" degende uliyima bilim beretug'ining orta mekteplerinde, akademiya litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjlarining kompyuterleri menen ta'miynlew h'a'm de turli mag'liwmatlardin' ozlestirish h'a'm alish tu'siniledi.

XX asirdin' 80-jillaridan baslap h'a'r bir mektepte kompyuter xanalarini shol'kemlestirile baslandi. Biraq izertlew jumislari soni ko'rsetedi uliyima bilim mektepleri kompyuterlestirish na'tiyjesinde ta'lim-ta'rbiya protsesinde keskin ozgerishler bolmadi. Bul to'mendegi jag'daylarda ko'rsetilgen:

- a) oqitish iskerligi texnologiyasida motivatsiya ozgermedi;
- b) oqitish iskerligining motivatsiyasi ozgermedi;
- v) oqiw protsessinde basqarish texnologiyasi ozgermedi;

Al usi dawirdegi teren'lestirilgen arnawli mekteplerde bilimlendirish protsesinde u'lken ozgerishler ju'z berdi.

Keyinirek ameliy pedagogikada kompyuterlerdi qollanish boyinsha tiykarg'i h'a'm basli bag'darlar qal'iplesti. Olar to'mendegilerde ko'rsetilgen:

- informatika h'a'm esaplaw texnikasi tiykarlarini u'yrenish;
- bilimlendirish protsessinde xabar texnologiyalarini qollanish;
- xabar texnologiyalari jardeminde ta'lim oraylari h'a'm bilimlendirish sistemalarini basqarish.

Bul bolsa xabar texnologiyaların qollanıwdı birinshi da'rejeli jumıslar qatarına qosıwg'a imkan beredi. Usı tarawda alıng'an na'tiyjeler ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerdi kompyuterlestiriwge ketken qa'rejetlerdi qaplawı mu'mkin.

Bilimlendiriw protsesinin' na'tiyjeliligin asırıwda jan'a ta'lim texnologiyaları u'lken a'h'miyetke iye. Jan'a ta'lim texnologiyaları to'mendegilerge imkan beredi:

a) h'a'r bir mektep oqıwshısı o'zinin' jeke bilimin rawajlandıradı;

b) oqıw protsesin o'zgartiriwge, sistemalı rejelestiriwge imkan beredi;

v) oqıwshılardıń biliw iskerligin na'tiyjeli sho'lkemlestiriwge imkan beredi.

Bunday jandasıw kompyuterdi biliw qurallarına aylandıradı.

Ta'lim oraylarında kompyuterlerden na'tiyjeli paydalanıw qatar sho'lkemlestiriw pedagogikalıq izleniwlerin sheshiw menen baylanıslı.

Elektron pochta imkaniyatlarınan paydalanıwda, sabaq h'a'm sabaqtan tis waqıtlarda ja'h'a'n kommunikatsion tarmag'ı internetten paydalanıwda arnawlı metodikalıq tayarlıqtı talap qıladı. Sonlıqtan mekteplerdi zamanago'y xabar texnologiyaları menen ta'miyinlew en' a'h'miyetli uazıypalardan biri esaplanadı. Geografiya ta'liminde informatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıwdın' to'mendegi sharaytların atap o'tiw lazım;

- geografiya oqıtıwshısı informatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıw ko'nlikpesine iye bolıwı sha'rt;
- mektep oqıwshıları kompyuterlerden paydalanıw ko'nlikpesine iye bolıwı sha'rt;
- mektepte kompyuterler klassı bolıwı sha'rt.

Geografiya ta'liminde informatsiyalıq texnologiyalardı qollanıw to'mendegi bag'darlarda alıp barılmaqta. Elektron sabaqlardan paydalanıw; elektron kartalardan paydalanıw; İnternet imkaniyatlarınan paydalanıw; videofilmlerden paydalanıw; aralıq oqıtıw texnologiyalarınan paydalanıw.

Ha'zirgi da'wirde ju'da' ko'p sabaqlıqlardıń elektron versiyaları jaratılmaqta. Sonlıqtan oqıwshılar berilgen temanı elektron sabaqlıqtan tawıp onı oqıtıwshı ja'rdeminde, yaki o'z betinshe u'yreniwi mu'mkin. Bunda oqıtıwshı tekstti u'yretiwdе tu'sinikler berip baradı. Teksttegi sızılmalar, su'wretler, kartalar, kesteler o'z aldına tu'sindiriledi. Sabaqtın' aqırında kompyuter arqalı oqıwshılarg'a sorawlar beriwi mu'mkin. Oqıwshılar bolsa kompyuter arqalı juwap beredi. Olardıń bergen juwapları oqıtıwshı ta'repinen bah'alanadı.

Geografiya ta'liminde kartalar tiykarg'ı oqıw qurallarının' biri bolıp esaplanadı. O'z betinshe jumıs orınlanıwında elektron kartalardan paydalanıw mu'mkin. Elektron kartalar arqalı to'mendegi jumıslar orınlanadı:

- elektron karta orqali ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq kartalardı u'yreniw; Ma'selen: klimat kartalardan paydalanıp belgili bir materik yamasa territoriyanın' klimatının' bo'liniwin, ekonomikalıq geografiyalıq kartalardan paydalanıp ayırım ma'mleketler yaki territoriylarg'a ekonomikalıq ta'riyip beriw h'a'm t.b.

- internet imkaniyatlarınan paydalanıp geografiyanın' tu'rli tarawları boyınsha jan'a mag'lıwmatlar alıw mu'mkin.

- aralıqtan oqıtıw geografiya ta'limi tiziminde jan'a rawajlanıp kelmekte. Aralıqtan oqıtıw usılınan qa'nigeligin jetilistiriw kurslarında ken'nen paydalanıw mu'mkin.

İnformatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıw geografiya ta'liminde u'lken imkaniyatlarg'a iye. Sonı menen geografiya ta'liminde xabar texnologiyaların u'zliksiz rawajlandırıp barıw da za'ru'r esaplanadı.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Oqıtıwdın' texnikalıq qurallarına neler kiredi?
2. Oqıtıwda texnikalıq qurallardın' qollanıwının' abzallıqları nelerden ibarat?
3. Oqıtıwdın' audiovizual qurallarına neler kiredi?
4. Oqıtıwshı kinofilmnen paydalanıp sabaq o'tiwine tayarlıg'ı qanday bo'limlerden ibarat?
5. Statistikalıq proektsiya qurallarına neler kiredi?
6. Diafilmlerden paydalanıp sabaq o'tiwde oqıtıwshı qanday talaplarg'a juwap beriwı lazım?

IV BO'LIM. GEOGRAFIYA TA'LIMIN SHO'LKEMLESTIRIW FORMALARI

Geografiya ta'limin sho'lkemlestiriv formalarina geografiya sabag'i, a'meliy h'a'm o'z betinshe jumislar, geografiya maydanshasida alip barilatug'in jumislar, fakultativ ta'jiriybeler, u'yde waziypalardi orinlaw, geografiya do'gerekler, olimpiadalar, geografiyalıq kesheler, oqıw ekskursiyaları kiredi.

XIV-BAP. GEOGRAFIYA SABAG'I HA'M OG'AN QOYILATUG'IN TALAPLAR

14.1. Sabaqtın' ta'limli h'a'm ta'rbiyalı maqsetlerin islep shıg'ıw

Oqıwshılarg'a bilim beriw h'a'm olardı ta'rbiyalaw sabaq protsesinde alıp barıladı. Sonlıqtan sabaq geografiya ta'liminin' en' tiykarg'ı h'a'm oraylıq bo'limi esaplanadı. Sabaq protsesinde oqıtıwshı sabaqqa ajratılğ'an anıq waqıt dawamında belgilengen ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq maqsetlerdi a'melge asıradı. Ha'r bir sabaqtın' maqseti anıq ko'rsetilgen boladı. Sabaq protsesinde oqıwshılar na'zerde tutılğ'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi na'tiyjeli biliw ushın geografiya sabaqlarına qatar talaplar qoyılğ'an. Olar to'mendegilerden ibarat: sabaqtın' ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq maqsetlerin anıq islep shıg'ıw, sabaqtın' mazmunının' ilimiyligine erisiw, sabaq uaqıtında oqıwshılardı ka'sipke bag'darlaw, tan'lang'an oqıtıw metodı sabaq mazmunına say keliwi, geografiya sabaqlarında predmetler ara baylanıslar u'yretiliwi h'a'm h'a'r bir sabaq ekologiyalıq bag'darg'a iye bolıwı, h'a'r bir geografiya sabag'ında u'lke tanıw printsipleri esapqa alınıwı kerek.

Geografiya sabaqlarının' ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq maqsetlerin tuwrı h'a'm anıq islep shıg'ıw sabaqtın' na'tiyjeliligin belgilep beredi. Da'slep sabaqtın' ta'limli maqsetleri islep shıg'ıladı. Bunın' ushın: geografiyalıq qorshag'an ortalıq, qubılıslar h'aqqında ilimiy tu'sinikler, nızamlar qa'liplestiriledi, tiykarg'ı ilimiy mag'lıwmatlar h'a'm bilimler bekkemlenedi, geografiyalıq ko'nlikpe h'a'm bilimlerdi o'zlestiriv ta'miyinlenip, ulıwma ko'nlikpelerdi qa'liplestiriv dawam ettiriledi: du'nya-qaras, estetikalıq ta'rbiya beriw; oqıwshılardıń qızıg'ıwshılıqların rawajlandırıw.

Geografiya sabaqları anıq ta'rbiyalıq maqsetke bag'darlang'an bolıwı kerek. Bul oqıwshılardıń watan su'yiwshilikke, aqılıy ta'lim-ta'rbiyanın' qaliplesiwine imkan beredi. Geografiya sabaqları geografiyalıq qubılıslar h'a'm xojalıq iskerligi arasındag'ı sebep h'a'm aqıbetlerdi ashıwg'a bag'darlang'an. Sabaqtın' ta'rbiyalı waziypalarına Watanımızdın' g'a'rezsizlik da'wirinin' rawajlanıwının, g'a'rezsiz ma'mleketimiz erisken jetiskenliklerin ko'rsetiw, ilim, ma'deniyat h'a'm sport tarawındag'ı jetiskenlik ruwxında ta'rbiyalaw u'lken a'h'miyet beredi.

Sabaqlıqtın' anıq waziypaları aldın'g'ı h'a'm keyingi sabaqlardıń maqsetleri menen baylanıslı bolıwı lazım. Sabaqtın' maqseti h'a'm waziypalarına misallar

keltiremiz. “Orta Aziyanın” reliefi h’a’m paydalı qazılmaları” temasında to’mendegi wazıypalardı ko’riw mu’mkin: iri relief formalarının’ jaylasıw o’zgeshelikleri h’a’m sebeplerin ashıp beriw; olar h’aqqında bilimlerdi ken’eytiw; sho’l relief formalarının’ payda bolıwında samaldın’ ornı h’a’m a’h’miyetin ashıp beriw; releftin’ payda bolıwı h’a’m rawajlanıwında ishki h’a’m sırtqı ku’shlerdin’ o’z-ara ta’sirin u’yretiw; Orta Aziya paydalı qazılma ka’nlerinin’ jaylasıwın u’yreniw h’a’m olardın’ payda bolıwın, jer qabıg’ının’ du’zilisi menen baylanışılıg’ın ashıp beriw (Dushina, 1985).

Sabaq mazmunının’ ilimiyligi. Geografiya sabaqlarında bilim, qa’nigelik, ta’rbiyalıq ideyalar h’a’m olar menen baylanışılı bolg’an tu’sinikler ashıp beriledi. Biraq sabaqtın’ tiykarg’ı maqseti da’stu’rde ko’rsetilgen teoriyalıq bilimler h’a’m a’meliy ko’nlikpelerdi rawajlandırıw. Geografiyalıq ilimiy bilimler tiykarg’ı h’a’m ekinshi da’rejeli bilimlerge bo’linedi. Tiykarg’ı bilim h’a’m ko’nlikpelerge ilimiy du’nyalıq ko’z-qarastı rawajlandırıwg’a ja’rdem беретug’ın, a’meliy iskerlik h’a’m turmıs penen baylanışılı bolg’an ko’nlikpeler: da’liller, ulıwma tu’sinikler h’a’m ko’rinisler, nızamlar, do’retiwshilik tu’rleri h’aqqında bilimler kiredi.

Usı bilimler h’a’r bir geografiya predmeti boyınsha tiykarg’ı juwmaqlawshı bilimler bolıp esaplanadı.

Tiykarg’ı bilimlerdi teren’ h’a’m tolıq o’zlestiriw ushın geografiya ta’liminde ekinshi da’rejeli bilimlerde paydalanıladı. Olar tiykarınan tu’siniklerdi qa’liplestiriw, belgilew, anıqlastırıwda ko’birek paydalanıladı. Ekinshi da’rejeli bilimlerge izertlew materialların u’yreniw, xalıq xojalıg’ı iskerligi h’aqqında bilimler h’a’m t.b.bolıp o’zlestiriliwi za’ru’r bilimler qatarına kiredi.

Joqarıdag’ı bilimlerden tısqarı da’stu’r h’a’m sabaqlıqlarda ushıramaytug’ın qosımsha bilimler qollanıladı. Ma’selen: ma’mleketler bayrag’ı, gerbi, turmıs sharayatı, u’rip-a’detleri h’aqqında bilimler oqıwshılardıń biliw iskerligin rawajlandırıw ushın qosımsha material sıpatında qollanıladı.

Geografiyalıq bilimlerdi turmıs penen baylanıstırıw geografiya sabaqlarına qoyılatug’ın tiykarg’ı talaplardıń biri bolıp esaplanadı. Geografiya predmetlerinde beriletug’ın bilimlerdin’ derlik h’a’mmesi turmıs penen baylanısqa. Qorshag’an ortalıqtı qorg’aw, siyasiy, sotsiallıq ekonomikalıq tarawlardag’ı ma’mleketlik qararlar geografiyalıq bilimlerdi turmısqa engiziw h’a’m baylanıstırıw ushın tiykar bolıp esaplanadı.

Bul materiallardan sabaq protsesinde paydalanıw ushın tema mazmunına say bolg’an mamleketlik qarar h’a’m nızamlardı tabıw lazım. Sonda g’ana oqıwshılar alg’an bilim h’a’m ko’nlikpelerin turmıs penen baylanıstıra aladı.

Sabaqtın’ ka’sipke bag’darlang’anlıg’ı. Geografiyalıq bilim h’a’m ko’nlikpelerdi iyelew protsesinde oqıwshılar ju’da’ ko’p ka’sipler menen tanısadı.

Ma'selen: «Ta'biyiy geografiya» baslang'ish kursında “Plan h'a'm karta” temasın o'tilgende geodezist h'a'm topograflar ka'sibi h'aqqında, litosferanı u'yreniwde geologlar h'aqqında, gidrosferanı u'yreniwde gidrolog ka'sibi ekonomikalıq geografiya sabaqlarında ekonomist h'a'm basqa ka'sipler h'aqqında bilimler h'a'm mag'lıwmatlar beriledi. Bunnan basqa h'a'r bir materikti tekseriliw ta'rtibin u'yrengende sayaxatshılar h'a'm alımlar h'aqqında da mag'lıwmatlar beriledi.

Oqıtıw metodların tan'law. Oqıtıw metodların tan'law sabaqtın' du'zilisi menen tikkeley baylanıslı. Ha'r bir sabaq du'zilisi ushın o'z aldına metod tan'lanadı. Oqıtıw metodları degende oqıtıwshı h'a'm oqıwshı ta'lim maqsetlerine erisiwdegi birgeliktegi h'a'm baylanıstag'ı iskerligi tusiniledi. Sabaqtın' mazmunına qaray tan'lang'an oqıtıw metodlarına qoyılatug'ın tiykarg'ı talaplardıń biri oqıwshılardıń biliw iskerligin ta'miynlew. Tan'lang'an oqıtıw metodı klasstag'ı barlıq oqıwshılardıń biliw iskerligin arttırıw, geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerin ku'sheytiriwi lazım. Sonın' menen birge oqıwshılardıń aktiv biliw iskerligi geografiyalıq bilim derekлерinen paydalanıw ko'nlikpeleri qa'liplestirilgen de g'ana ta'miynlenedi. Ma'selen: kartalar, sabaqlıq, sıızılmalar h'a'm t.b.

Geografiya sabaqlarında predmetler-ara baylanıslardı anıqlaw. Geografiya pa'ni ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq pa'nler dizimine kirip qatar panler menen tıg'ız baylanısqan. Geografiya predmetinin' o'zine ta'n ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq wazıypası qorshag'an ortalıq, xojalıq h'a'm ekonomikalıq tarawlar boyınsha h'a'r tu'rli bilimlerdi ulıwmalastırıwg'a imkan beredi. Geografiya sabaqlarında tariyx, biologiya, ximiya, fizika, matematika pa'nleri menen baylanıslardı anıqlaw h'a'm tiykarlap beriw oqıwshılardıń do'retiwshiligin jedellestiredi.

Geografiya sabaqlarında u'lketanıw printsiplerine a'mel qılıw. Geografiya pa'ninde ta'biyat h'a'm ja'miyet h'aqqındag'ı bilimler berilgenligi ushın onda u'lketanıw printsiplerinen paydalanıwdın' u'lken imkaniyatları bar. Geografiya sabaqların u'lke materiallarınan paydalanıp o'tiw u'lken a'h'miyetke iye. Bul printsiplerdi qollaw arqalı geografiyalıq bilimlerdi an'sat h'a'm tez o'zlestiriwge, oqıwshılardı o'z watanına, jasap turg'an u'lkesine meh'ir-muxabbat ruwxında ta'rbiyalawg'a ja'rdem beredi.

Ekonomikalıq bilim beriw printsiplin esapqa alıw. Geografiya a'sirese ekonomikalıq geografiya sabaqlarında oqıwshılarg'a ekonomikalıq bilim h'a'm ta'rbiya beriw u'lken a'h'miyetke iye. Ha'r bir xojalıq tarmag'ın u'yreniwde olardıń ekonomikalıq na'tiyjeliligi h'aqqında bilimler beriledi, sonın' menen birge shiyki h'a'm ta'biyiy resurslardan u'nemli paydalanıw, o'z mu'lkine h'a'm ma'mleket mu'lkine itibarlı bolıwdı u'yretiw oqıwshılarda ekonomikalıq ta'rbiyanın' joqarı da'rejege ko'teriliwine tiykar boladı.

Geografiya sabaqlarında ekologiyalıq ta'rbiya beriw. Geografiya pa'ni qorshag'an ortalıq, xojalıq h'aqqında bilim beretug'ın pa'n bolg'anlıg'ı sebepli onda oqıwshılarg'a ekologiyalıq ta'lim-ta'rbiya beriw u'lken a'h'miyetke h'a'm imkaniyatlarg'a iye. Ta'biyiy h'a'm ekonomikalıq geografiya predmetlerin u'yreniwde h'a'r bir tema boyınsha ekologiyalıq bilim, ta'lim h'a'm ta'rbiya beriw mu'mkin. A'sirese Orta Aziyadag'ı regional ekologiyalıq mashqalalardı ashıp beriw yamasa olarg'a misallar keltiriw u'lken a'h'miyetke iye.

14.2. Geografiya sabaqlıg'ının' du'zilisi

Geografiya sabaqlarının' du'zilisi didaktika h'a'm geografiya oqıtıw metodikasında ulıwma qabıl etilgen qag'ıydag'a tiykarlang'an. Usı qag'ıydalarg'a muwapıq geografiya sabaqları to'mendegi bo'limlerden ibarat: sho'lkemlestiriw, bilimin tekseriw (u'yge berilgen wazıypalardı tekseriw h'a'm bah'alaw), jan'a temanı oqıtıw, jan'a temanı bekkemlew, u'yge wazıypa beriw.

Sho'lkemlestiriw bo'limi. Usı bo'limde oqıwshılar menen sa'lemlesedi, barlanadı, tazalıq tekseriledi, oqıwshılardıń kitap, da'pter, atlasları barlıg'ı tekseriledi. Keyin oqıwshılarg'a o'tken tema h'a'm jan'a temanın' ilimiy h'a'm a'meliy a'h'miyeti h'aqqında mag'lıwmatlar beriledi h'a'm olardı sabaqqa tayarlaydı.

Oqıwshılar bilimin tekseriw h'a'm bah'alaw. Sabaqtın' du'zilisinin' en' tiykarg'ı bo'limlerinin' biri esaplanadı. Usı bo'lim jan'a sabaqtı o'tiw ushın tiykar bolıp esaplanadı. Sabaqta tiykarg'ı materiallardı o'zlestiriw da'rejesi tekseriledi. Bunday bilimlerge teoriyalıq bilimler (ulıwma tu'sinikler, printsipler, nızamlar), da'liller h'a'm oqıw isleri usılları kiredi. Bilimlerde tekseriwdeń mazmunı usı bo'limdi yamasa kurstı oqıtıwdıń juwmaqlawshı na'tiyjelerine say keliwi lazım. Olar da'stu'rlerde berilgen boladı. Oqıwshılar bilimin h'a'm ko'nlikpelerin tekseriw ushın h'a'r tu'rli usıllar qollanıladı. Oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin belgili bir tema boyınsha tekseriw ushın oqıtıwshı sorawları h'a'm tarqatpa materialların aldınnan tayarlap qoyıwı lazım.

Jan'a temanı u'yreniw. Derlik barlıq sabaqlarda jan'a temanı o'tiw bo'limi boladı. Jan'a temanı o'tiwde jan'a bilim h'a'm ko'nlikpeler qa'liplestiriledi. Sabaqqa ajratılğ'an waqıttın' u'lken bo'limi temanı u'yreniwge sarplanadı. Jan'a temanın' mazmunı h'a'm o'lishemi oqıw da'stu'rlerinde berilip sabaqlıqlarda olar anıqlastırıladı. Da'stu'r oqıtıwshı ushın tiykarg'ı qural bolıp esaplanadı. Jan'a sabaqtın' da'stu'ri oqıtıwshı ta'repinen tan'lap alınadı. Bunda tema bo'lim yamasa barlıq kurstın' oqıw maqsetlerinen kelip shıg'adı. Oqıtıwshı ushın da'stu'rde jan'a materialdı o'tiw ushın tiykarg'ı h'a'm qosımsha materiallar dizimi beriledi. Qosımsha materiallarg'a h'a'r tu'rli da'liliy mag'lıwmatlar kiredi. Olar temanın' tiykarg'ı mazmunın ashıp beriwge

xızmet qıladı. Jan'a temanı u'yreniw na'tiyjesinde oqıwshılardıń bilimi ken'eyedi h'a'm teren'lesedi, u'yrenilip atırg'an qubılıslardıń ma'nisi ashıp beriledi. Geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerdin' ta'repleri ko'rsetiledi. Jan'a temanı u'yreniw ilgeri alıng'an bilimlerge su'yengen h'alda a'melge asırıladi. Demek, h'a'r bir temanı u'yrenip atırg'anda predmetler-aralıq baylanıslar ashıp beriledi. Ma'selen, VI h'a'm VII klasslarda h'a'r bir materikti h'a'm iri u'lkelerdin' relefin u'yreniwde, V-klasssta litosfera temasında o'tilgen bilimlerge su'yenedi.

Alıng'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi bekkemlew geografiya sabaqlarının' tiykarg'ı bo'limlerinin' biri esaplanadı. Oqıwshılar bilimin bekkemlew eki usılda alıp barıladi. Basqıshlı h'a'm juwmaqlı;

Geografiya sabaqlarında ko'binese basqıshpa-basqısh bilim h'a'm ko'nlikpelerdi bekkemlew ken' tarqalg'an. Bunda u'yreniletug'ın jan'a tema bir neshe bo'limlerge bo'linedi. Ha'r bir bo'lim o'tilip bolg'annan son' alıng'an bilimler bekkemlenedi. Ma'selen: V-klasssta masshtab temasın u'yreniwde onı to'mendegi bo'limlerge bo'liwimiz mu'mkin: masshtab ne; sanlı masshtab; sıızıqlı masshtab; so'zli masshtab. Demek, usı temanı u'yreniwde oqıtıwshı masshtab h'aqqında tu'sinik beredi h'a'm onı bekkemleydi. Son' sanlı sıızıqlı h'a'm so'zli masshtablardı tu'sindirip alıng'an bilimlerdi jan'a misallardı oqıwshılarg'a sheshtiriw arqalı bekkemleydi.

Alıng'an bilimlerdi bir neshe usıllar ja'rdeminde bekkemlew mu'mkin: test tapsırmaları; a'meliy jumıslar; o'z betinshe jumıslar h'a'm t.b.

Oqıwshılar bilim h'a'm ko'nlikpelerin basqıshpa-basqısh bekkemlew menen birge juwmaqlawda da bekkemlew mu'mkin. Bunda oqıwshılarg'a tarqatpa material beriw, yamasa bolmasa 3-4 oqıwshıdan awızeki soraw arqalı da bilimlerdi, juwmaqlawdı bekkemlew mu'mkin. Juwmaqlawdan son' oqıwshılar bilimlerine qoyılğ'an bah'alar dag'aza qılınadı.

U'yge tapsırma beriw. Sabaqtın' juwmag'ında oqıwshılarg'a u'yge tapsırma beriledi. U'yge tapsırma teması klass taxtasına jazıp qoyıladi. Son' onı orınlaw boyınsha oqıtıwshı oqıwshılarg'a ko'rsetpeler beredi.

U'yge tapsırma ko'birek sabaqlardıń aqırında beriledi. Bunda oqıwshılar u'y wazıypasının' maqseti h'a'm a'h'miyetin tu'sinip jetpeydi. Ko'p jag'daylarda oqıtıwshı da u'y tapsırmasın berip te, tu'sindirip te u'lgermeydi. Sonın' ushın u'yge tapsırma sabaqtın' basında, jan'a temanı o'tip bolg'annan son' berilse, onı qanday orınlanıwın oqıwshılarg'a tolıg'ıraq tu'sindirip beriw mu'mkin.

U'yge berilgen wazıypanı tu'sindirgende onı o'zine say o'zgesheliklerin esapqa alıw za'ru'r. Tekst boyınsha beriletug'ın wazıypalardı, kartalar, kesteler arqalı, sıızılmalar boyınsha beriletug'ın tapsırmalardı o'z aldına tu'sindiriw lazım.

14. 3. Geografiya sabaqların rejelestiriw

Geografiya sabaqların rejelestiriw geografiya ta'limindegi tiykarg'ı wazıypalardıń biri esaplanadı. Geografiya sabaqların rejelestiriw eki bo'limnen ibarat: oqıw pa'ni temalarınń rejesi h'a'm sabaq rejesi; Sabaqtın' na'tiyjeliligi onıń qanday rejelestirilgenine baylanıslı boladı.

Temanı rejelestiriwde geografiya predmeti bo'limleri boyınsha oqıw jılında berilgen saatlar ko'lemi tiykarında bo'linedi. Bunda oqıtıwshının' bilimler sistemasın jetilistiriw jolların anıqlaw h'a'm h'a'm olardı qa'liplestiriwdin' tiykarg'ı basqışları, tayanış bilim h'a'm tu'siniklerdi ajratıw, a'meliy jumıslar dizimin anıqlawdı rejelestiriw ko'zde tutılǵan boladı. Temanı rejelestiriw to'mendegilerdi anıqlawǵa imkan beredi; kurs boyınsha sabaq tu'rlerin anıqlaw; oqıwshılar h'a'm oqıtıwshılardıń iskerligi usılların birgelikte qollaw. A'dette temalar rejedegi saatlar ko'lemi o'zgermese, qosımshalar kiritilgen h'alda 3-4 jıl dawamında paydalanıwǵa arnalg'an boladı.

Ha'zirgi da'wirde geografiya da'stu'rlerinin' h'a'm predmetlerinin' tiykarg'ı o'zgesheligi, olardag'ı bilimlerdin' klastan-klasqa quramalasıp barıwı. Sonlıqtan h'a'r bir geografiya sabag'ı belgili bir bilim h'a'm ko'nlikpelerdi oqıwshılar ta'repinen o'z betinshe o'zlestiriwin qa'liplestiriwde o'z aldına basqış bolıwı lazım. Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerdegi h'a'r bir klass predmeti boyınsha, bo'limler h'a'm temalar boyınsha rejesi belgili bir-biri menen baylanısqa sistema dep qaralıwı lazım. Usı sistemanın' h'a'mme bo'limleri bir-biri menen tıǵ'ız baylanısqa h'a'm onı eki iri bo'limge bo'liwimiz mu'mkin: ta'biyiy geografiya h'a'm ekonomikalıq geografiya. Usı eki sistema bir birin toltırıwı lazım.

Sabaqtı rejelestiriw to'mendegi izbe-izlikte alıp barıladı: sabaq teması; sabaqtın' tu'ri; ta'lim-ta'rbiyanın' maqseti; qollanılatug'ın oqıtıw metodu; tayanış tu'sinikler; predmetler ara baylanıslar; ishki predmetler ara baylanıslar;

Usı mag'lıwmatlar keste formasında to'mendegishe ko'rsetiliwi lazım. (İ.V.Dushina, 1985)

9-keste

Sabaq teması	Sabaq tu'ri	Ta'limli maqsetler	Ta'rbiyalıq maqsetler	Oqıw material mazmunı	Sabaqtın' du'zilisi	Sabaqtın' bo'limi	Tayanış tu'sinikler	Predmetler ara baylanıslar	Ishki predmetler ara baylanıslar
--------------	-------------	--------------------	-----------------------	-----------------------	---------------------	-------------------	---------------------	----------------------------	----------------------------------

Usını temanı rejelestiriwdin' tiykarı sıpatında qabıl qılıw mu'mkin. Anıq oqıw sharayatında geografiya oqıtıwshısı og'an o'zinin' o'zgeritiwlerin h'a'm qosımshaların kiritiw mu'mkin.

Sabaqtın' rejesi h'a'r bir ajratılğ'an saat ko'leminde tema du'ziledi. Sabaq rejesi to'mendegi bo'limlerden ibarat: Sabaq teması; sabaqtın' maqseti; sabaqtı qurallandıırıw; sabaqta qollanilatug'ın oqıw metodı; sabaq temasının' qısqasha mazmunı; sabaq temasında ushıraytug'ın atamalar; sabaqtı bekkemlew ushın soraw tapsırmalar dizimi; u'yge tapsırma beriw.

14. 4. Oqıtıwshının' sabaqqa tayarlıg'ı

Oqıtıwshı h'a'r bir sabaqqa teren' h'a'm tolıq tayarlanıwı lazım. Oqıtıwshının' sabaqqa tayarlıg'ı to'mendegi bo'limlerden ibarat: sabaqtın' maqseti h'a'm wazıypaların anıqlaw; sabaqtın' mazmunın anıqlaw; oqıtıwdın' metodların anıqlaw; oqıtıw quralların tan'law; sabaq du'zilisin anıqlaw. Sabaqtın' maqseti degende sabaq dawamında oqıwshılar oqıtıwshı basshılıg'ında talim-ta'rbiya h'a'm rawajlandırıwda erisiletug'ın rejelestirilgen juwmaqlawshı na'tiyjesi esaplanadı. Sabaqtın' maqseti usı tema boyınsha da'stu'rdegi h'a'm sabaqlıqtag'ı materiallar mazmunın islep shıg'ıw tiykarında anıqlanadı. Sabaqtın' maqsetin anıqlaw onın' mazmunın islep shıg'ıwg'a, oqıtıw materialların tan'lawg'a h'a'm sabaq barısına u'lken ta'sir ko'rsetedi. Maqset alıng'annan son' usı maqsetke erisiw ushın sabaqlıqtın' du'zilisi islep shıg'ıladı. Sabaqtın' maqsetin anıqlaw to'mendegi talaplarg'a juwap beriwı kerek:

- sabaqtın' maqseti ju'da' qısqa formada ko'rsetilgen bolıwı lazım;
- sabaqtın' maqsetinde oqıwshılar qanday bilimlerdi iyelewleri, qanday ko'nlikpeler qa'liplestiriwleri ko'rsetiliwi lazım;
- sabaqta qanday bilim h'a'm ko'nlikpelerdin' qa'liplestirilgeni yamasa olardın' teren'lestiriliwi ko'rsetiliwi lazım.

Sabaqtın' mazmunın anıqlaw. Sabaqtın' mazmunın to'mendegi bilim derekleri tiykarında anıqlaw mu'mkin:

- sabaqlıq tiykarında. Sabaqlıqta h'a'r bir tema ushın o'z aldına tekst ajratılğ'an boladı;
- usı kurs ushın baspadan shıg'arılğ'an metodikalıq qollanbalar. Demek, sabaqlıq penen birge metodikalıq qollanba da sabaq mazmunın islep shıg'ıwda tiykarg'ı derek bolıwı mu'mkin;
- qosımsha a'debiyatlar sabaq teması mazmunın islep shıg'ıwda tiykarg'ı derek bolıp esaplanadı. Ma'selen: O'zbekstannın' ekonomikalıq rayonları u'yrenilgende h'a'r bir wa'layat boyınsha shıg'arılğ'an kitap h'a'm shıg'armalardan,

ku'ndelikli baspa so'z, radio h'am televidenie mag'lıwmatlarınan da sabaq mazmunın islep shıg'ıwda paydalanıw mu'mkin;

Da'slep sabaqtın' ta'rbiyalıq h'a'm ideyalıq mazmunı islep shıg'ıladı. Sabaq ju'da' quramalasıp, materiallar ko'beyip ketpesligi ushın oqıw teması mazmunı islep shıg'ılǵ'anda tiykarg'ı, ekinshi da'rejeli, qosımsha materiallar ajratıladı. Ekinshi da'rejeli h'a'm qosımsha materiallar sabaqtın' tiykarg'ı mazmunın aydınlastırıw h'a'm teren'lestiriw maqsetinde paydalanıladı. Ayırım jag'daylarda sabaqta go'zlengen materiallardı u'yrenip bolmaydı, bunday waqıtlarda qalg'an material u'ye tapsırma sıpatında beriledi h'a'm onı oqıwshılar jeke tu'rde u'yrenedi.

Sabaq mazmunın islep shıg'arılǵ'annan son' oqıtıwshı onı bayan qılıw rejesin islep shıg'adı.

Oqıtıw metodikasın tan'law. Oqıtıw metodların tan'law sabaqtın' maqseti h'a'm oqıw materiallarına, u'yreniletug'ın temanın' usı kursta tutqan ornına da baylanıslı. Ha'r bir pa'ndi u'yrengen sayın oqıwshılardıń bilimleri artıp baradı, sonlıqtan joqarı klasslarda reproduktiv, do'retiwshilik usılların da qollaw mu'mkin: O'zbekstan ta'biyiy geografiyasının' regional bo'limin oqıwshılar kartalar ja'rdeminde jeke tu'rde u'yreniwleri mu'mkin. Tap sonday jumıslardı oqıwshılar du'nyanın' juzi ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiyasın o'z aldına u'yreniwde de a'melge asırıwları mu'mkin. Oqıtıw metodların tan'lawda oqıwshılardıń jaslarında esapqa alınıwı lazım. To'mengi klass oqıwshıları uzaq waqıt dıqqat penen esite almaydı. Tez jalıǵ'adı h'a'm zerigedi. Sonın' ushın to'mengi klasslarda oqıtıwshı oqıtıw metodların tez-tez o'zgertip turıwı za'ru'r. Bunda oyınlardan paydalanıw u'lken na'tiyje beredi, sebebi bunday sharayatta oqıwshılar jalıqpaydı h'a'm kerekli bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tez o'zlestiredi.

Sabaq ushın oqıw quralların tanlaw tiykarg'ı jumıslardan esaplanadı. Oqıw quralların tan'law oqıtıwshı ushın quramalı bolmag'an jumıs esaplanadı, sebebi da'stu'rde h'a'r bir tema boyınsha za'ru'r bolǵ'an oqıw qurallarının' tu'rleri berilgen boladı. Oqıtıwshının' wazıypası olardan sabaqtın' qaysı bo'liminde h'a'm qanday paydalanıwdı islep shıg'ıw esaplanadı. Oqıw quralları boyınsha sorawlar h'a'm tapsırmalar islep shıg'ıladı. Bul oqıwshılardı bilim h'a'm ko'nlikpelerdi iyelewlerin an'satlastıradı.

Oqıw quralların tan'lag'anda to'mendegilerde esapqa alıw za'ru'r:

- oqıw quralları sabaqtın' mazmunına say bolıwı lazım;
- oqıw quralları tanlang'an oqıw metodi mazmunın toltırıwı za'ru'r;
- oqıw quralları oqıwshılardıń jasına h'a'm qa'biletlerine say bolıwı lazım;
- oqıw quralları a'meliy h'a'm o'z betinshe jumıslardı alıp barıw ushın imkan jaratıwı lazım;

- oqıw quralları oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin iyelewin an'satlastırıwı lazım;

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Geografiya ta'limin sho'lkemlestiriwdin' tiykarg'ı formaların du'zin'.
2. Tiykarg'ı bilimlerde neler kiredi?
3. Ekinshi da'rejeli bilimlerdin' wazıypası nelerden ibarat?
4. Geografiya sabaqlarında qanday ka'sipler h'aqqında oqıwshılarg'a mag'lıwmatlar beriw mu'mkin?
5. Sabaqtın' du'zilisın anıqlaw qalay a'melge asırıladı?
6. Sabaq o'tiw ushın oqıtıw metodları qalay tan'lanadı?
7. Geografiya sabaqlarında ekonomikalıq ta'rbiya qanday a'melge asırıladı?
8. Geografiya sabaqlarında ekologiyalıq ta'rbiya qanday a'melge asırıladı?

XV-BAP. GEOGRAFIYA SABAG'ININ' TU'RLERI

Geografiya sabaqların ta'limli sho'lkemlestiriw en' tiykarg'ı tu'rlerinen esaplanadı. Geografiya sabaqları didaktikalıq maqsetlerge qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi. Kirisiw sabag'ı: aralas sabag'; lektsiya sabag'ı; ta'kirarlaw sabag'ı;

15.1. Kirisiw sabag'ı

Kirisiw sabag'ı ulıwma ta'lim mekteplerinde geografiya pa'nlerin u'yreniwde jollama wazıypasın atqaradı.

Kirisiw sabag'ının' tiykarg'ı maqseti belgili bir kurs boyınsha bilim h'a'm ko'nlikpelerdi beriw bolıp esaplanadı. Kirisiw sabag'ı to'mendegi bo'limlerden ibarat; oqu jılının' basında o'tkiziletug'ın kirisiw sabag'ı; iri temalardı u'yreniwden aldın sho'lkemlestiriletug'ın kirisiw sabag'ı; sherek baslanıwında o'tkiziletug'ın kirisiw sabag'ı.

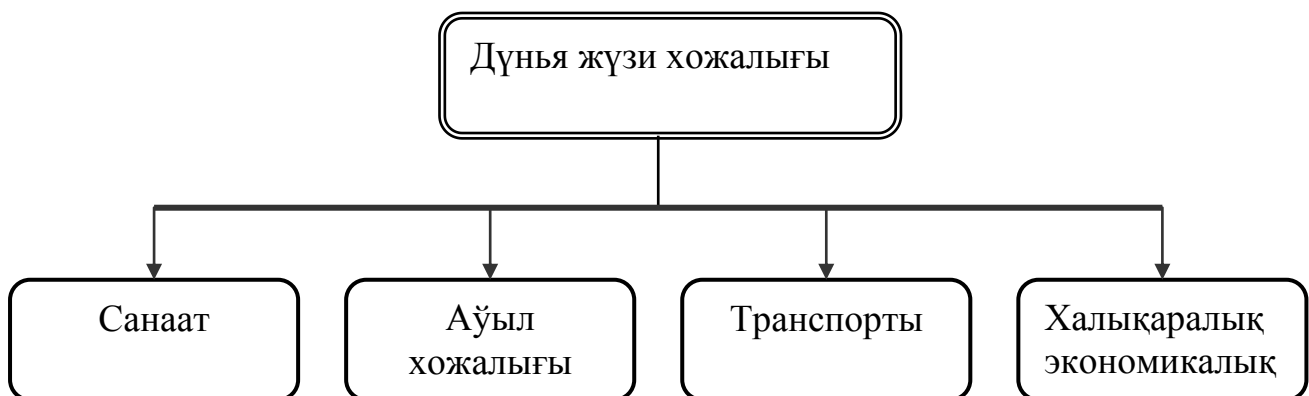
Oqıw jılının' basında birinshi sabaqta oqıtıwshı to'mendegi jumislardı orınladı:

- sabaqlıq h'a'm mag'lıwmatlar menen tanıtıw;
- sabaqlıqtın' du'ziliwi menen tanıtıw (bo'limler, baplar, u'lgiler, su'wretler, kesteler);
- sabaqlıqtan paydalanıw ta'rtibi menen tanıtıw. Taza tutıw, jırtıw, sızbaw, jazbaw h'a'm t.b. İri bo'limlerdi u'yreniwde de kirisiw sabaqlarınan paydalanıw mu'mkin. "Ta'biyiy geografiya" baslang'ısh kursı (5-klass) jer qabıqları bo'limin u'yreniwden aldın kirisiw sabag'ın o'tkiziw mu'mkin. Onda to'mendegi jag'daylarg'a itibar beriliwi lazım:
 - geografiyalıq qabıq h'aqqında; litosfera, gidrosfera. atmosfera h'a'm biosferalardan ibarat ekenligi;

- litosfera qattı zatlardan, gidrosfera suyuq zatlardan (suw), atmosfera gaz ta'rizli zatlardan, biosfera bolsa tiri zatlardan ibarat ekenligi h'aqqında bilimler qa'liplestiriledi h'a'm ulıwma tu'sinikler payda boladı.

Ekonomikalıq geografiya sabaqlarında da kirisiw sabaqların sho'lkemlestiriw mu'mkin. Ma'selen: “Du'nya ju'zi ekonomikalıq geografiyası” kursında du'nya xojalıg'ın o'tiwden aldın kirisiw sabag'ı o'tkiziw mu'mkin. Onda to'mendegi jag'daylarga oqıwshılar dıqqatı qaratıladı:

- du'nya xojalıg'ı h'aqqında tu'sinik beriledi;
- du'nya ju'zi xojalıg'ının tarawlıq strukturası sıızıp ko'rsetiledi (4-su'wret);

4-su'wret. Ju'nya ju'zi xojalıg'ının strukturası

Budan son' sanaat, awıl xojalıg'ı, transport h'a'm xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslardıń du'zilisi o'z aldına tu'sindiriledi. Ma'selen: transport tarmag'ı to'mendegi bo'limlerge bo'lip u'yreniledi: qurg'aqlıq, suw, h'awa, elektron;

Kirisiw sabag'ında bir tema u'yrenilgeni ushın onda sabaqtın' barlıq elementleri tolıq emes. Kirisiw sabag'ında sho'lkemlestiriw bo'limi, jan'a bilimlerdi u'yreniw, ayırım jag'dayda waqıt jeterli bolsa bilimlerdi bekkemlew h'a'm u'yge tapsırma beriw a'melge asırıladı. Ko'pshilik jag'daylarda kirisiw sabag'ında tiykarınan jan'a material o'tiledi, sonlıqtan u'yge tapsırma berilmewi mu'mkin.

15. 2. Aralas sabaq

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde en' ken' tarqalg'an sabaq tu'ri aralas sabaqlar. Aralas sabaqlarda bir neshe didaktikalıq maqsetler a'melge asırılıp, onda oqıw protsesinin' h'a'mme bo'limleri bar. Jan'a bilimlerdi o'zlestiriw; alıng'an bilimlerdi analiz etiw h'a'm pikirlew; alıng'an bilimlerdi bekkemlew; alıng'an bilimlerdi este saqlap qalıw; o'zlestirilgen bilimlerdi qollanıw;

Bul sabaqlarda to'mendegi maqsetler a'melge asıriladı: jan'a temanı u'yreniw; geografiyalıq ko'nlikpelerdi qaliplestiriw; aling'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi tekseriw.

Aralas sabaqlar to'mendegi bo'limlerden ibarat: sho'lkemlestiriwshi bo'lim. Bul bo'limde joqlama qılınadı, oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıg'ı yag'nıy oqıw quralları; u'ye berilgen wazıypa tekseriledi; jan'a sabaqtıń maqseti h'a'm wazıypaları, aldın'g'ı sabaq penen jan'a tema arasında baylanıslılıq anıqlanadı h'a'm tu'sindiriledi; aling'an bilimler bekkemlenedi h'a'm sabaqta oqıwshılar iskerligi tekseriledi; u'ye tapsırma h'a'm onı orınlaw boyınsha ko'rsetpeler beriledi. (İ.V. Dushina, 1985).

Aralas sabaqtıń bo'limlerindeki maqsetlerdi a'melge asırıwda o'z aldına metodlar tanlanadı, oqıtıwshi h'a'm oqıwshılardıń birgelikte iskerliginin' formaları islep shıg'ıladı. Degen menen, aralas sabaqtıń turaqlı tu'rde bir formada o'tiliwi oqıwshılardıń sabaqqa qızıg'ıwshılıg'ın h'a'm dıqqatın pa'seytirip jiberedi h'a'mde olardı zeriktirip qoyadı. Sonlıqtan aralas sabaqtıń quramın, metodların h'a'm do'retiwshilik formaların tez-tez almastırıp turıw lazım boladı.

Aralas sabaq to'mendegi jag'daylarda o'tkiziledi: ko'p saatlarg'a mo'lsheirlengen temalardı u'yreniwde; o'tkiziletug'ın tema aldın o'tilgen sabaq mazmunı menen baylanısqań bolsa;

Eger aralas sabaq teması aldın'g'ı o'tilgen sabaq penen baylanısqań bolsa, sabaqtı oqıushılar o'tken sabaqta o'zlestirilgen bilimlerdi tekseriw h'a'm bah'alawdan baslanadı. Bunday jag'daylarda u'ye tapsırma jan'a temanı o'tiwden aldın yamasa o'zlestirilgen bilimlerdi bekkemlewden aldın beriledi. U'ye tapsırma berilgende onı orınlaw boyınsha metodikalıq ko'rsetpeler anıq tu'sinerli bolıwı lazım.

Ha'zirgi waqıtta geografiya ta'limi mazmunında teoriyalıq bilim beriwdin' artıp barıwın esapqa alıp, bilimlerdi bekkemlewdi jan'a temanı tu'sindirip atırg'anda a'melge asırıw mu'mkin. Ma'selen: taw dizbekleri temasın o'tiwde magmatikalıq sho'gindi h'a'm metamorfikalıq taw jınıslarının' payda bolıwı h'a'm tarqalıwın tu'sindiriw dawamında usı bilim h'a'm ko'nlikpelerdi birden quramalastırıp h'a'm ulıwmalastırıp ketiw mu'mkin.

Bunda oqıw materialı belgili bo'limlerge bo'linedi h'a'm h'a'r bir bo'limi boyınsha bilim h'a'm ko'nlikpeler bekkemlenedi, ma'selen: magmatikalıq taw jınısların tu'sindirgennen son' aling'an bilimlerdi birden quramalastırıp ketiw mu'mkin. Bunda magmatikalıq taw jınıslarının' payda bolıwı (intruziv, effuziv) h'a'm olardıń o'zgesheliklerine tu'sinik beriledi.

Demek, aralas sabaqtıń bo'limleri qatıp qalg'an na'rse emes, onı metodikalıq jaqtan o'zgartirip turıw lazım boladı. Bazı jag'daylarda da'slep jan'a temanı o'tip, son'

u'yge berilgen tapsırmanı tekseriw mu'mkin. Ayrım h'allarda sabaqtı u'yge tapsırma beriw menen de baslaw mu'mkin.

Aralas sabaqtı 5-klassta "Plan h'a'm reje", "Jer qabıqları" 6-klassta h'a'r bir materik h'am okeannın ta'biyiy sharayatın o'tiwde qollanıw mu'mkin.

15. 3. Jan'a temanı u'yreniw sabag'ı

Bul sabaq tu'ri tolıq jan'a temanı o'tiwge bag'ıshlanadı. Sonın ushın onda u'yge berilgen wazıypanı tekseriw h'a'm bah'alaw bo'limi bolmaydı. Usı sabaq to'mendegi jag'daylarda qollanıladı.

- Sabaqtın ko'lemi u'lken bolg'an jag'dayda;
- Sabaq quramalı bolg'an jag'dayda.

Bul sabaqlarda tiykarg'ı oqıtıw metodı bolıp tu'sindiriw esaplanadı. Bunda oqıtıwshı klass taxtasınan, kartalardan, sızılmalardan, su'wret h'a'm kestelerden, qosımsha a'debiyatlardan paydalanıladı.

O'tilgen temanı bekkemlew maqsetinde oqıwshılarg'a qatar tapsırmalar beriw mu'mkin. Bul jan'a materiallardı o'zlestiriwdi an'satlastıradı. Ma'selen: du'nya siyasiy kartasın u'yrengende siyasiy kartadan paydalanıp to'mendegi wazıypalardı oqıwshılarg'a tapsırıw mu'mkin:

- XX a'sirdin' basına shekem du'nyada qanday iri ma'mleketler bar edi;
- Birinshi du'nya ju'zi urısınan son' du'nya siyasiy kartasında qanday o'zgerisler ju'z berdi;
- Ekinshi du'nya ju'zilik urıstan keyin qaysı g'a'rezsiz ma'mleketler ju'zege keldi;
- XX a'sirdin' aqırında qaysı ma'mleketler bo'linip, qaysı ma'mleketler birlesti.

Jan'a temanı u'yreniw sabag'ı to'mendegi bo'limlerden ibarat: sabaqtın maqsetin anıqlaw; jan'a temanı tu'sindiriw dawamında oqıwshılardıń biliw iskerligin sho'lkemlestiriw lazım; temanı o'z aldına bo'limleri boyınsha ulıwmalastırıw h'a'm bekkemlew; o'zlestirilgen bilim h'a'm ko'nlikpelerdi a'melde qollaw boyınsha oqıwshılarg'a tapsırmalar beriw; u'yge tapsırma beriw.

15. 4. Geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw sabag'ı

Sabaqtın tiykarg'ı wazıypası geografiya predmetleri ushın say bolg'an ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw. Ko'nlikpeler teoriyalıq bilimlerde o'zlestiriwge, bekkemlewge h'a'm a'melde qollawg'a imkan beredi. Ko'p h'allarda bul sabaqlardı bilimlerin bekkemlew h'a'm geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw sabag'ı da dep ataladı. Oqıtıwshının bilimin asırıwdag'ı wazıypalardıń qoyılıwı oqıwshılardıń

a'meliy iskerliginin' artıwı menen a'h'miyeti ja'nede artadı. Bunday sabaqlarda oqıwshılar iskerliginin' tiykarg'ı forması bolıp a'meliy jumıslardı orınlaw esaplanıp, onı orınlaw dawamında oqıwshılarda geografiyalıq ko'nlikpeler qa'liplesedi.

A'meliy jumıslar eki tu'rge bo'linedi: oqıtatug'ın (u'yretetug'ın) h'a'm juwmaqlawshı.

U'yrenetug'ın a'meliy jumıslardıń maqseti oqıwshılarg'a belgili bir geografiyalıq tapsırmalardı u'yretiw. Ma'selen: geografiyalıq koordinatalardı anıqlaw, da'rya suw sarpın esaplaw, territoriyanın' ta'biyiy geografiyalıq bo'liniwin du'ziw; demografiyalıq ko'rsetkishlerdi esaplaw; Demek, u'yreniwshide a'meliy jumıslar uaqtında tu'rli ko'nlikpeler qa'liplestiriledi, tiyisli bilimler bekkemlenedi.

Birneshe u'yreniwshi a'meliy jumıslardan son' juwmaqlawshı a'meliy jumıs o'tkiziledi. Onın' maqseti alıng'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdin' o'zlestiriw da'rejesi tekseriledi. Ma'selen: To'mengi A'miwda'rya u'lkesinin' ta'biyiy geografiyalıq du'zilisi ko'nlikpeleri qa'liplestirilgennen keyin O'zbekstannın' basqa ta'biyiy geografiyalıq u'lkelerin oqıwshılar a'meliy shınıg'ıw sabaqlarda o'z betinshe u'yreniwleri mu'mkin. Bunın' ushın ta'biyiy geografiyalıq u'lkelerdi u'yreniw texnologiyasının' 3-modulli dizimin islep shıg'ıw lazım.

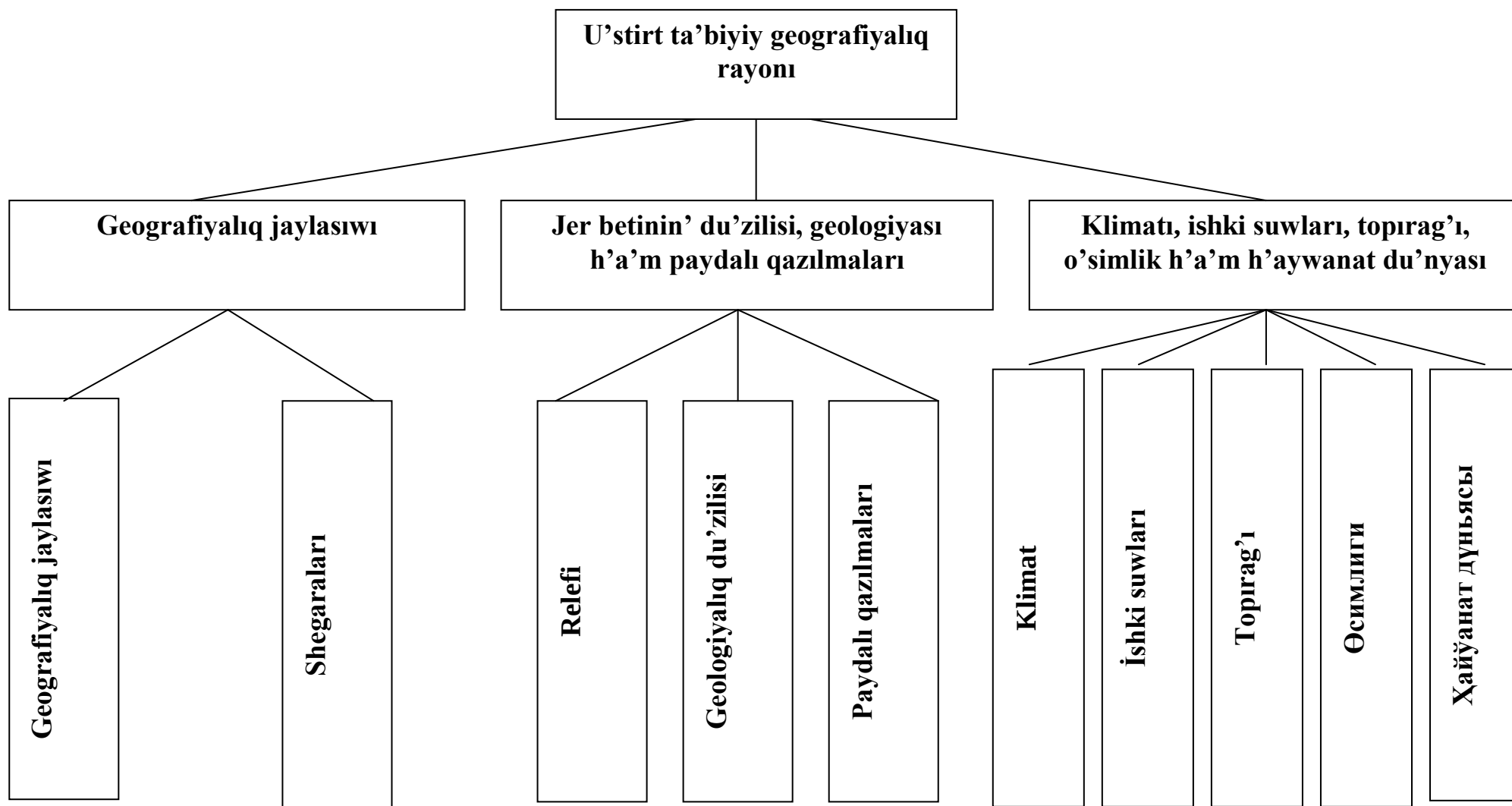
Ha'r bir ta'biyiy geografiyalıq okrug to'mendegi modullerge bo'lip u'yreniledi: ta'biyiy geografiyalıq rayonnnın' geografiyalıq jaylasıwı h'a'm shegaraları, jer betinin' du'zilisi, geologiyalıq sharayatı h'a'm paydalı qazılmaları, ishki suwları, topırag'ı o'simligi h'a'm h'aywanat du'nyası. Usı moduller ja'nede mayda modullerge bo'linedi. Ma'selen: ekinshi moduldi to'mendegi modullerge bo'liwimiz mu'mkin: relefi; rayonnnın' geologiyalıq du'zilisi; rayonnnın' paydalı qazılmaları. Oqıwshılar bilim h'a'm ko'nlikpelerin jaqsı o'zlestiriwleri ushın usı modullerdi ja'nede maydaraq bo'limlerge bo'liw mu'mkin; janılg'ı-energetika paydalı qazılmaları; metallar; metall emes paydalı qazılmalar(5-suu'ret). Geografiyalıq qubılıslar h'a'mde obektlerdi de modullerge ajratıw mu'mkin. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya sabaqlarında h'a'mme xalıq xojalıg'ı tarmaqları yamasa ayırım ma'mleketlerdi modul texnologiyasınan paydalanıp u'yreniw mu'mkin. Ma'selen: du'nya sanaatın u'yreniwde onı to'mendegi modullerge bo'lip u'yreniw mu'mkin: metallurgiya sanaatı; mashina qurılısı; jen'il sanaat; qurılıs; azıq-awqat sanaatı; h'a'm t.b. Olar o'z na'wbetinde ja'nede mayda modullerge bo'linip ketedi. Ma'selen: mashina qurılısı to'mendegi modullerge bo'linedi: avtomobil sog'ıw, stanok sog'ıw, podshipnik islep shıg'arıw, teplovoz qurılısı, samolët qurılısı, awıl xojalıg'ı mashina sanaatı, keme qurılısı h'a'm t.b.

Geografiyalıq ko'nlikpe h'a'm bilimlerdi qa'liplestiriw sabag'ı to'mendegi bo'limlerge bo'linedi: ta'limli h'a'm ta'rbiyalı wazıypalardı qoyıw; oqıwshılardı oqıw quralları menen tanıstırıw (sabaqlıq, karta, kesteler, diagrammalar) olardıń a'meliy

shınıǵ'ıwları orınlawda za'ru'rıǵı; oqıw jumısların, usılların o'zlestiriw boyınsha ko'rsetpeler beriw; a'meliy jumıslardı orınlaw ushın ko'rsetpeler beriw; orınlang'an a'meliy jumıslar na'tiyjelerin ra'smiylestiriw; u'yge tapsırma beriw h'a'm onı orınlaw boyınsha ko'rsetpeler beriw;

A'meliy jumıslardıń orınlanıwı h'a'm na'tiyjeliligi sabaqtı anıq sho'lkemlestiriwine baylanıslı; salıstırıw; a'piwayı esap kitaplardı orınlaw; belgili reje yamasa forma tiykarında geografiyalıq qubılıslardıń sıpatlamasın du'ziw; baylanıslardı anıqlaw; karta menen islew h'a'm t.b.

Geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw sabag'ında tek juwmaqlawshı a'meliy jumıslar orınlanadı. Bunday sabaqlar to'mendegi sho'lkemlestiriw bo'limlerinen ibarat; sabaqtın' maqsetin qoyıw; jan'a bilimlerdi tu'sindiriw protsessinde oqıwshılardıń biliw iskerligin sho'lkemlestiriw; sabaqtın' regional bo'limleri boyınsha juwmaqlaw h'a'm bekkemlew; alıng'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi a'melde qollanıw; u'yge tapsırma beriw.

5-su'wret.O'zbekstannın' ta'biyy geografiyalq rayonların u'yreniwidin' modulli texnologiyası

15. 5. Ta'kirarlaw, ulıwmalastırıw h'a'm bilimlerdi tekseriw sabaqları

Ta'kirarlaw sabag'ı. Geografiya ta'liminde ken' tarqalmag'an, ju'da' kem jag'daylarda g'ana qollanıladi. Sebebi, h'a'r bir geografiya sabag'ında turaqlı tu'rde oqıwshılardı bilim h'a'm ko'nlikpeleri tekserilip barıladi.

Ta'kirarlaw sabaqları to'mendegi jag'daylarda qollanıladi:

- Iri bo'limler h'a'm temalar o'tip bolıng'annan son' bilimlerdi bekkemlew maqsetinde;

- Jan'a tema materialı aldın'g'ı sabaqlar menen baylanısqa bolsa, ta'kirarlaw jan'a temanı o'zlestiriwge ja'rdem berse;

Geografiya ta'liminde ta'kirarlaw sabag'ın qashan h'am qaysı temanı u'yreniwde qollawdı oqıtıwshı sheshedi. Ta'kirarlaw sabaqların to'mendegi temalardı u'yreniwden son' qollanıw mu'mkin: jer qabıqları, materikler h'a'm okeanlar ta'biyiy geografiyası.

Bilimlerdi ulıwmalastırıw sabag'ı. Bilimlerdi ulıwmalastırıw sabag'ı to'mendegi bo'limlerden tu'radı: sabaqtın' maqseti h'a'm wazıypaları menen tanıtırıw; ta'lim-ta'rbiyalıq wazıypalardı orınlaw; sabaqtı juwmaqlaw; u'yge tapsırma beriw.

Ha'zirgi waqıtta ulıwmalastırıw sabag'ı ken' tarqalmaqta. Olar mektep geografiya kurslarının' h'a'mmesinde ko'zde tutıl'g'an. Ko'p jag'daylarda bunday sabaqlardı ulıwmalastırıwshı ta'kirarlaw sabag'ı dep te ataladı. Sebebi bilimler ulıwmalastırıl'g'anda olar a'lbette ta'kirarlanadı.

Bilimlerdi ulıwmalastırıwdın' a'h'miyeti to'mendegishe:

- Bilimlerdi ulıwmalastırıw oqıwshılar sanasına du'nya qaras ideyaların qa'liptestiriwde u'lken a'h'miyetke iye.

- Bilimlerdi ulıwmalastırıw h'a'r bir geografiya predmetindegi bilimlerdi sistemalastırıwda yag'nıy ta'rtipke salıwda u'lken a'h'miyetke iye.

Yag'ni, geografiyalıq obektler uqsas belgilerge qarap sistemalarg'a yamasa toparlarga bo'linedi. Ma'selen: da'rya alapları, tegislik landshaftları, sho'ller, rawajlanıp atır'g'an ma'mleketler, rawajlang'an ma'mleketler, evropoidlar, mongoloidlar, negroidlar h'a'm t.b.

Sonın' ushın ulıwmalastırıwshı sabaqlardı iri bo'limlerdi u'yrenip bolıng'annan son' o'tkiziledi.

Ulıwmalastırıwshı sabaqlardıń tiykarg'ı o'zgesheliklerdin' biri oqıwshılar bilimlerin sistemalastırıw h'a'm ulıwmalastırıw tiykarında jan'a bilim h'a'm ko'nlikpelerge iye bolıwı bolıp tabıladi. Sonın' ushın oqıwshılar o'zlerinin' bilimlerine tiykarlanıp du'nya qaras ideyalarının' ulıwma belgileri, printsiplerin iyelew boyınsha geografiyalıq ko'nlikpelerge iye boladı.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Kirisiw sabag'ı qanday sharayatlarda o'tiledi?
2. Kirisiw sabag'ının' maqseti nelerden ibarat?
3. Aralas sabaq qanday quramlı bo'limlerden ibarat?
4. Aralas sabaqtın' maqseti nelerden ibarat?
5. Jan'a temanı u'yreniw sabag'ı qanday sharayatda o'tkiziledi?
6. Sabaqtın' tiykarg'ı tu'rlerinin' sızılmasın sızın'.
7. Geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw sabag'ı qanday quramlı bo'limlerden ibarat?
8. Qaysı sabaq tu'ri ju'da' kem qollanıladı?

V-BO'LIM. MEKTEPTEN HA'M KLASSTAN TIS JUMISLAR

XVI-BAP OQIW SAYaXATLARI

16.1 Oqiw sayaxatlarinin' maqseti h'a'm wazıypaları

Oqiw sayaxatlarinin' ulıwma bilim beriwshi mekteplerde ta'lim-ta'rbıyalıq a'h'miyeti u'lken esaplanadı. Oqiw sayaxatları mekteplerde ba'h'a'rde h'a'm gu'zde o'tkiziledi. Oqiw sayaxatları tiykarınan ta'biyatqa h'a'm o'ndirislik ka'rxanalarg'a sho'lkemlestiriledi.

Oqiw sayaxatlarinin' maqseti mektepte aling'an teoriyalıq bilim h'a'm ko'nlikpelerdi ja'nede bekkemlew, mektepten h'a'm klasstan tis jumislarda baqlawlar alıp barıw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

Usı maqsetlerden kelip shıqqan h'alda oqiw sayaxatlarinin' tiykarg'ı wazıypaları to'mendegilerden ibarat:

1. Orında reje alıw h'a'm kartalar menen islew boyınsha aling'an bilimlerdi ja'nede teren'lestiriw, dala sharayatında topografiyalıq h'a'm kartografiyalıq jumislardi alıp barıw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

2. Orının' relefin u'yreniw, relief h'aqqındag'ı bilimler h'a'm ko'nlikpelerdi ja'nede teren'lestiriw.

3. Orının' geografiyalıq ornın u'yreniw metodikası menen tanıstırıw.

4. Hawa-rayın baqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

5. Orının' topıraq h'a'm o'simlik qatlamın u'yreniw h'a'm tiykarg'ı topıraq h'a'm o'simlik tu'rlerin anıqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

6. Haywanat du'nyasın u'yreniw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

7. O'ndirislik ka'rxanalardıń ko'rsetkishlerin u'yreniw ko'nlikpesin qa'liplestiriw.

Demek, usı wazıypanı orınlaw dawamında oqıwshılar alg'an geografiyalıq bilimleri h'a'm ko'nlikpeleri ja'ne de teren'lesedi, olar ta'biyattı h'a'm ta'biyiy geografiyalıq protsesslerdi u'yreniw h'a'm baqlaw ta'jiriybeleri h'a'm ko'nlikpelerine iye boladı. Bul bolsa, keyingi klasslarda geografiyalıq bilimlerdi o'zlestiriwge u'lken imkaniyat jaratadı.

Oqiw sayaxatları to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

- Ta'biyiy geografiyalıq oqiw sayaxatları;
- Ekonomikalıq geografiyalıq oqiw sayaxatları;
- U'lketanıw oqiw sayaxatları;
- Arnawlı oqiw sayaxatları;

Oqiw sayaxatları tu'ri h'a'm o'tkiziliw ornın geografiya oqıtıwshısı tanlaydı.

Ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatlarının' tiykarg'ı maqseti oqıwshılardıń mektepte alg'an bilim h'a'm ko'nlikpelerin ja'nede bekkemlew. Ta'biyiy geografiyalıq baqlawlar alıp barıw ta'jiriybesine iye bolıw esaplanadı.

Ekonomikalıq geografiyalıq oqıw sayaxatları dawamında oqıwshılar o'ndiris protsessi h'a'm o'ndiristin' texnikalıq ko'rsetkishleri h'aqqında bilim h'a'm ko'nlikpeleri ken'eytiriledi.

U'lke tanıw boyınsha oqıw sayaxatları dawamında oqıwshılar u'lkenin' ta'biyatı, baylıqları, xojalıg'ı, ma'deniy-tariyxıy esteliklerin u'yrenedi h'a'm tiyisli mag'lıwmatlar toplanadı.

Arnawlı geografiyalıq sayaxatlar oqıtıwshının' da'stu'rine muwapıq alıp barıladı. Olar ko'binese orınının' geologiyası, paydalı qazılmaları, topırag'ı, o'simligi h'a'm h'aywanat du'nyası h'aqqında ko'nlikpelerdi u'yreniwge arnalg'an boladı.

16. 2. Oqıw sayaxatlarına tayarlıq h'a'm sayaxat ushın za'ru'r buyımlar

Oqıw sayaxatlarına shıg'ıwdan aldın tayarlıq jumısları alıp barıladı. Tayarlıq jumısları to'mendegi bo'limlerge bo'linedi: teoriyalıq, a'meliy, sho'lkemlestiriw.

Teoriyalıq tayarlıq barısında oqıw sayaxatında a'melge asırılatus'ın jumıslar tu'rine qarap oqıwshılardıń bilimleri bekkemlenedi. Oqıw u'skeneleri h'aqqında bilimler ta'biyatqa sho'lkemlestiriletu'g'ın sayaxatqa barıwdan aldın klass sharayatında bekkemlenedi, geografiyalıq qabıq, litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera h'aqqındag'ı teoriyalıq bilimler ta'kirarlanadı.

A'meliy tayarlıq basqışında oqıwshılarg'a sayaxat dawamında za'ru'r bolatug'ın jumıs usılları h'aqqında bilim h'a'm ko'nlikpeler beriledi. Eger oqıw sayaxatı da'rya alabı boylap o'tkiziletug'ın bolsa da'ryanın' ko'ndelen' kesimin, suwdın' tazalıg'ın, tezligin h'a'm suw sarpın anıqlawdı biliwi kerek.

Sho'lkemlestiriw tayarlıg'ı to'mendegi basqışlardan ibarat:

Oqıtıwshı sayaxat temasın dag'azalap, sayaxattın' maqseti h'a'm rejesi menen oqıwshılardı tanıstıradı, rejede bag'dar, toqtaw orınları ko'rsetiliwi lazım;

- Sayaxattın' maqsetin oqıtıwshı anıqlaydı. Sayaxat maqseti, oqıwshılarg'a topografiyalıq kartalar menen orında islew ko'nlikpelerin qa'liplestiredi. Klass toparlarg'a bo'linip, h'a'r bir toparda 5-6 oqıwshı bolıwı lazım. Ha'r topardıń wazıypaları tu'sindiriledi;

- Oqıwshılaryuın' qalay kiyiniwi, nelerdi o'zleri menen alıp ju'riwi, sayaxatta o'zlerin qanday tutıwların h'a'm qa'wipsizlik qag'ıydalarına boysınıwları h'aqqında ko'rsetpe beriledi.

Oqıtıwshı sayaxattın' maqseti h'a'm wazıypalarınan kelip shıg'ıp kerekli buyımlar, priborlar h'a'm a'sbaplar dizimin du'zedi h'a'm olardı jıynaydı. Oqıw

sayaxatlarında to'mendegi a'sbap-u'skeneler kerek bolıw mu'mkin; kompas, termometr, reyka, arqan, karta, barometr h'a'm t.b.

Oqıw sayaxatların na'tiyjeli o'tkiziw sayaxat o'tkiziletug'ın orındı tan'lawg'a baylanışlı. Eger sayaxattın' teması relef formaların u'yreniwge arnalg'an bolsa, ilajı barınsha relef formaları h'a'r tu'rli bolg'an orınlar tan'lanıwı kerek. Taw jınıslarına arnalg'an sayaxatlardı o'tkiziwde geologiyalıq qazılmalar bolg'an orınlar tan'lanadı.

Oqıw sayaxatları o'tkiziletug'ın orınlardı tan'lawda to'mendegilerge itibar beriw lazım:

- tan'lang'an orın oqıw temalarına, u'lketanıwdın' maqseti h'a'm wazıypalarına say keliwi za'ru'r. Demek, u'lketanıw materialları menen tikkeley baylanısta bolg'an tema h'a'm maqsetlerde u'yreniwde;

- o'zine ta'n oqıw sayaxatı obektleri boyınsha mag'lıwmatlardan paydalanıw, u'yreniw, olardı su'wretlew h'a'm tikkeley ko'riw imkanıyatın jaratıw lazım;

- oqıw sayaxatları dawamında ta'rbiyalıq jumıslar a'melge asırılıwı kerek. Ma'selen: mektep jaylasqan awıl, rayon, qalada jog'alıp baratırǵ'an o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasının', kem ushırasatug'ın ta'biyat esteliklerine sayaxat h'a'm t.b.

- oqıw sayaxatlarında oqıwshılardıń jası menen baylanışlı bolg'an o'zgesheliklerdi esapqa alıw;

- geografiya h'a'm u'lketanıw obektlerinin' o'zgeriwinde oqıwshılar ta'repinen qabıl etiliwinin' emotsional ta'replerin esapqa alıw;

- oqıtıwshı h'a'm oqıwshılardıń oqıw sayaxatların o'tkiziwge tayarlıq da'rejesin esapqa alıw;

- oqıw sayaxatlarında tiyisli mag'lıwmatlar jıynalıp esabat formasında tapsırıladı.

16. 3. Ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları

Ulıwma bilim беретug'ın orta mekteplerde oqıw sayaxatlarınin' u'lken bo'limi ta'biyiy geografiya kursları boyınsha o'tkiziledi.

Sonın' ushın ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları boyınsha ju'da' ko'p jumıslar a'melge asırılǵ'an.

Ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları eki toparg'a bo'linedi.

- Ulıwma ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları. Bunda sayaxat dawamında oqıwshılar ulıwma ta'biyiy geografiyalıq sharayattı u'yreniw ko'nlikpelerine iye boladı;

- Arnawlı ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları. Bunday sayaxatlarda ta'biyiy geografiyalıq sharayatlardıń ayırım bo'limleri o'z aldına u'yreniledi. Ma'selen: relef, topıraq, o'simlik h'a'm t.b.

16. 3. 1. Ulıwma ta'biyiy-geografiyalıq oqıw sayaxatları

Ulıwma ta'biyiy-geografiyalıq oqıw sayaxatları mektep ta'biyiy kurslarının belgili bir predmetlerin u'yrenip bolıng'annan son' o'tkiziledi.

Bul ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları to'mendegi ta'rtipte o'tkiziledi:

1. Oqıw sayaxatlarına tayarlıq jumısları. Tayarlıq jumıslarına to'mendegiler kiredi: sayaxat o'tkiziletug'ın orındı tan'law h'a'm onın' kartasın tabıw yamasa rejesin du'ziw; sayaxattın' waqtın h'a'm dawamlılıg'ın anıqlaw; sayaxat ushın za'ru'r bolg'an a'sbap-u'skeneler priborlar dizimin du'ziw h'a'm olardı tabıw; oqıwshılar menen sa'wbet o'tkiziw; h'a'm olardı belgili toparlarg'a bo'liw;

2. Oqıw sayaxatın o'tkiziw to'mendegi ta'rtipte a'melge asırıladı:

Belgili bir waqıtta oqıwshılar jıynaladı. Olar menen ja'ne bir ma'rte sa'wbet o'tkiziledi. Onda oqıw sayaxatının' maqseti h'a'm wazıypaları tu'sindiriledi.

Ha'r bir toqtalg'an orında to'mendegi jumıslar orınlanadı. Tochkanın' geografiyalıq ornı anıqlanadı. Tochkanın' geografiyalıq ornı mektepke, da'ryag'a, jolg'a qaray salıstırmalı anıqlanadı.

Eger topografiyalıq karta bolsa tochkanın' matematikalıq, geografiyalıq ornı anıqlanadı. Sonın' ushın tochkanın' ulıwma ta'biyiy geografiyası u'yreniledi. Da'slep tochkanın' geologiyalıq du'zilisi, paydalı qazılmaları, relefi, gidrogeografiyalıq tarmaqları, topıraqları, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası da landshaftları da u'yreniledi. Demek, ulıwma ta'biyiy geografiyalıq sayaxatlarda oqıwshılar h'a'r bir tochkanı yaki orının' ulıwma ta'biyiy geografiyalıq sharayatın u'yreniw h'a'm bah'alaw ko'nlikpelerine iye boladı. Jıl dawamında alg'an ta'biyiy geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpeleri teren'lesedi h'a'm ken'eyedi.

Orının' paydalı qazılmalarınan: shag'al taslar, qurılıs u'shın shiyki zatlar u'yreniliwi mu'mkin.

Orının' relefin u'yreniwde oqıwshılar dıqqatın relef payda etiwshi faktorlar h'a'm tiykarg'ı relef formaların ajratıwg'a qaratılıwı lazım. Bunnan basqa sırtqı ku'shler h'a'm insan iskerligi ta'sirinde payda bolg'an relef formalarında o'z aldına ajratıp ko'rsetiwimiz lazım.

Orındag'ı suw basseyınlerine da'rya, ko'l, bulaq qiredi. Sonlıqtan oqıwshılarg'a orının' gidrogeografiyası tu'sindirilip beriledi.

16. 3. 2. Arnawlı ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatları

Arnawlı ta'biyiy-geografiyalıq oqıw sayaxatları ayırım temalar o'tip bolıng'annan son' a'meliy ko'nlikpelerdi qaliplestiriw maqsetinde o'tkiziledi. Ma'selen: litosfera, gidrosfera, atmosfera h'a'm biosfera temaları o'tip bolıng'annan son' o'tkeriliwi mu'mkin.

Arnawlı ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatların o'tkiziw to'mendegi ta'rtipte a'melge asırıladı. Oqıw sayaxatının' maqseti h'a'm wazıypaları, o'tkiziw ornı, waqtı oqıtıwshı ta'repinen islep shıg'ıladı. Oqıw sayaxatı, sayaxat o'tkiziw ta'rtip qag'ıydaları h'aqqında oqıwshılar menen sa'wbet o'tkiziledi.

Arnawlı oqıw sayaxatları to'mendegi temalarda alıp barılıwı mu'mkin. orınnın' relefin u'yreniw; orınnın' ishki suwların u'yreniw; orınnın' topırag'ı, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasın u'yreniw; orınnın' landshaftların u'yreniw;

Ulıwma ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatlarınan arnawlı ta'biyiy geografiyalıq oqıw sayaxatlarının' o'zgesheligi ta'biyattın' ayırım komponentlerin teren' h'a'm h'a'r ta'repleme u'yreniw bolıp esaplanadı. (B.A.Chernov, 1985)

Orındag'ı landshaftlar to'mendegi ta'rtipte ajratıladı:

- Ta'biyiy h'a'm antropogen landshaftlar ajratıp alınadı h'a'm olar kartag'a tu'siriledi;
- Ta'biyiy landshaftlardın' tiykarg'ı tu'rleri anıqlanadı. (tog'aylar, terekler, qumlıqlar h'a'm t.b.)
- antropogen landshaftlardın' tiykarg'ı tu'rleri anıqlanadı. (agrogen, gidrogen, jol, sanaat h'a'm t.b.)

Mektep geografiyasında landshaft boyınsha ulıwma h'a'm a'piwayı bilimler beriledi. Sonın' ushın oqıw sayaxatları dawamında da landshaftlar h'aqqında a'piwayı h'a'm ulıwma bilimler beriliwi kerek. Mektep ta'biyiy geografiyası kurslarında landshaft bo'linip u'yrenilmeydi, sonın' ushın sayaxat dawamında olar birliklerge ajratılmaydı.

Tap sonday, basqa bo'limlerdi de o'z aldına u'yreniw mu'mkin. Ma'selen: orınnın' relefin, topıraq qatlamin, o'simligin, h'aywanat du'nyasın u'yreniw.

16. 4. Ekonomikalıq geografiyalıq sayaxatlar

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq bag'dardag'ı oqıw sayaxatları joqarı klasslarda o'tkiziledi. Oqıwshılardıń bilim h'a'm ko'nlikpelerin bekkemleydi h'a'm bir waqtın' o'zinde ekonomikalıq geografiyalıq izertlewler alıp barıw usılların izertleydi.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya boyınsha oqıw sayaxatları eki toparg'a bo'linedi; ulıwma ekonomikalıq-geografiyalıq sayaxatlar, arnawlı-ekonomikalıq-geografiyalıq oqıw sayaxatları.

Ulıwma ekonomikalıq geografiya oqıw sayaxatları. Ulıwma ekonomikalıq sotsiallıq geografiyalıq oqıw sayaxatları oqıw jılının' aqırında belgili bir predmet tolıq u'yrenilip bolıng'annan son' alıng'an bilim h'a'm ko'nlikpelerdi bekkemlew ushın o'tkiziledi.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq oqıw sayaxatları to'mendegi ta'rtipte o'tkiziledi:

Oqıw sayaxatlarına tayarlıq da'wirinde oqıtıwshı tarepinen sayaxat o'tkiziletug'ın orın tan'lanadı, sol jerdin' ekonomikalıq geografiyalıq sharayatı h'aqqında mag'lıwmatlardı toplaydı. Oqıw sayaxatı rejisi islep shıg'ıladı.

Oqıw sayaxatı o'tkiziletug'ın ku'ni belgilengen waqıtta oqıwshılar jıynalg'anda oqıtıwshı ja'ne bir ma'rte sa'wbet o'tkizedi. Oqıw sayaxatının' maqseti, wazıypaları, obekti h'a'm sayaxat dawamında oqıwshılar a'mel qılıwı lazım bolg'an qag'ıydalar tu'sindiriledi. Sonnan son' oqıw sayaxatı baslanadı.

Orının' geografiyalıq sharayatın u'yreniw to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı. Obektin' ekonomikalıq geografiyalıq ornın anıqlaw. Ekonomikalıq geografiyalıq obektlerdin' geografiyalıq ornın tiykarg'ı ma'mleketlik a'h'miyetke iye bolg'an avtomobil, h'awa h'a'm temir jollarg'a; rayon, wa'layat oraylarına qaray jaylasıwı anıqlanadı.

Keyin orının' yag'nıy obektin' ta'biyiy resursları u'yreniledi. Ta'biyiy resurslardı to'mendegi toparlarga bo'lip u'yreniledi; jer resursları, suw resursları, mineral resurslar, topıraq resursları, rekratsion resursları h'a'm t.b..

Xalqı h'a'm miynet resursları to'mendegi ta'rtipte u'yreniledi; awıl yamasa mektep jaylasqan aymaqtın' xalqının' sanı, aymaqlıq jaylasıwı h'a'm basqa statistik mag'lıwmatlar, mamleketlik a'xmiyetke iye jolları h'a'm basqa ko'rsetkishleri anıqlanadı. Obektin' xojalıg'ı u'yrenilip, onda sanaat h'a'm awıl xojalıg'ı tarawlarının' rawajlang'anlıg'ı anıqlanadı.

Arnawlı ekonomikalıq geografiyalıq oqıw sayaxatları. Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya kurslarında ko'binese arnawlı oqıw sayaxatları o'tkiziledi.

Arnawlı ekonomikalıq-geografiyalıq oqıw sayaxatlarında xojalıqtın' ayırım tarmaqları o'z aldına teren' h'a'm h'a'r ta'repleme u'yreniledi. Ma'selen: mineral resursları, suw resursları, islep shıg'arıw ka'rxanaları h'a'm t.b.

Arnawlı oqıw sayaxatları dawamında oqıwshılarda sanaat ka'rxanaları h'aqqında teren' bilim h'a'm ko'nlikpeler qa'liplestiriledi.

Sanaat ka'rxanaların to'mendegi ta'rtipte u'yreniw mu'mkin:

1. Ka'rxananın' iske tu'sken waqtı, rawajlanıwının' tiykarg'ı basqışları.
2. Ka'rxananın' ekonomikalıq-geografiyalıq ornı;
3. Ka'rxananın' qa'niygelesiwi

16. 5. Tarixiy geografiyalıq h'a'm u'lketanıw sayaxatları

Tariyxıy geografiyalıq u'lketanıw sayaxatları mekteplerde, litsey h'a'm ka'sip-o'ner kolledjlerinde oqıwshılardın' shaxs sıpatında qa'liplesiwinde tiykarg'ı orın tu'tadı. U'lke tanıw izertlewlerinde oqıwshılar to'mendegi iskerlikti a'melge asıradı.

U'ketanıwshılar u'lke tanıw sayaxatları dawamında u'lke h'aqqında o'z aldına tariyxıy waqıyalar h'a'm mag'lıwmatlar iye boladı.

Bul xızmet ruwxıy bag'darg'a iye tu'rli quramalıqqa iye bolg'an da'rejelerden ibarat. Ma'selen: u'ketanıwshılar a'piwayı bilimlerden baslap ekspeditsiyalardan alıng'an quramalı bilimlerge deyin iye boladı.

O'zgartiriwshi do'retiwshilik. Bul do'retiwshilik dawamında a'meliy-ruwxıy qa'diriyatlar payda etiledi. (ko'rgizbeler, tariyxıy, u'ketanıw mu'yeshleri, mektep muzeyleri).

Qa'diriyatlarg'a bag'darlang'an do'retiwshilik tiykarg'ı ruwxıylıq qa'siyetke iye. Bul do'retiwshilik arqalı h'a'r qanday insan o'zi ushın h'a'm ja'miyet ushın ol yamasa bul tariyxıy mag'lıwmatlardı waqıyalardı, insanlardın' qah'armanlılıg'ının' a'h'miyetin an'laydı. Qa'diriyatlarg'a bag'darlang'an do'retiwshilik ma'deniy qa'diriyatlardı islep shıg'arıwshı, qa'lbinde olardı qabıllawshı sıpatında da ko'rsetiwge boladı. Ma'selen, u'rp-a'detlerdin' a'wladtan-a'wladqa o'tiwi. Bunda u'lken a'wlad ma'deniy qa'diriyatlardı islep shıg'arıwı, jas a'wlad bolsa onı qabıl etiwine ayıladı.

Usı do'retiwshilik u'lke tariyxı h'aqqında jan'a bilimlerdi alıw protsessinde ju'da' u'lken a'h'miyetke iye boladı. U'lke tariyxı h'aqqında tabılg'an h'a'r qanday jan'a mag'lıwmat u'lke h'aqqındag'ı jan'a bilim esaplanadı.

Joqarıda ko'rsetilgen tariyxıy-u'ketanıwshılıq xızmetinin' barlıq tu'rleri bir-biri menen o'z-ara tıg'ız baylanısqa h'a'm anıq do'retiwshilik sıpatında ko'rsetiledi.

Tariyxıy geografiyalıq u'ketanıwshılıqtın' tiykarg'ı obektleri to'mendegiler bolıp esaplanadı:

- u'lkenin' qa'dimgi da'wirlerdegi tariyxıy waqıyaları;
- u'lkenin' orta a'sirlerde payda bolg'an tariyxıy waqıyaları;
- u'lkenin' g'a'rezsizlik jıllarındag'ı tariyxıy waqıyaları;
- u'lkenin' arxeologiyalıq sharaytı;
- u'lkenin' etnografiyalıq sharayatın u'yreniw.

U'ketanıwshılıqtag'ı arxeologiyalıq bag'dar u'lkedegi arxeologiyalıq esteliklerdin' jaylasıwı, saqlanıw sharayatı, tu'ri anıqlanadı. Tabılg'an materiallıq zatlar arqalı u'lkenin' qa'dimgi tariyxı tiklenedi.

Etnografiyalıq u'ketanıwshılıqtın' obekti bolıp, u'lkenin' ma'deniy h'a'm turmıshlıq o'zgeshelikleri esaplanadı. U'lkedegi tariyxıy h'a'm ma'deniy estelikler u'lke tariyxın u'yreniwde tiykarg'ı materiallıq da'liller bolıp xızmet etedi.

Ma'deniy estelikler-bul sotsiallıq waqıyalar qatarına kiredi h'a'm sotsiallıq rawajlanıw protsessin belgilep beredi. Ma'deniy esteliklerde tariyxıy waqıyalardın' izleri saqlanıp qalg'an boladı, olar qa'dimgi a'wladlar h'aqqında mag'lıwmatlar beredi.

Sanaat esteliklerine monumental, suwretlew, a'meliy-dekorativ h'a'm basqada tu'rleri kiredi.

Hu'jjetli esteliklerge ma'mleketlik xu'jjetler, jazba h'a'm sızılma h'u'jjetler, kino-foto h'u'jjetler, qa'dimgi qol jazbalar, folklor, kitaplar kiredi.

Kelip shıg'ıwına qarap tariyxıy estelikler eki toparg'a bo'linedi: zamanago'y tariyxıy estelikler; tariyxıy waqıyalardı ma'n'gilestiriw maqsetine qurılǵ'an estelikler.

Zamanago'y esteliklerge to'mendegiler kiredi:

- jazba h'a'm baspa h'u'jjetler-jılnamalar, nızamlı h'u'jjetler, maqtaw jarlıqları, jeke h'u'jjetler h'a'm t.b;
- fotosu'wretler, h'u'jjetli kino kadrlar, jazıp alıng'an dawıslar;
- materiallıq estelikler (o'nermentshilik h'a'm turmıs buyımları, tag'inshaqlar, ten'geler, a'meliy sanaat tu'rleri h'a'm t.b.).

Tariyxıy esteliklerdin' ekinshi tu'rine to'mendegiler kiredi:

memorial kompleksler, estelikler, monumentler, byustler, obeliskler, memorial taxtalar; arxitektura qurılısları h'a'm t.b.

Etnografiyalıq estelikler xalıqtın' etnikalıq h'a'm ma'deniy turmısın ko'rsetedi. Etnografiya bul tariyx pa'ninin' tarmag'ı bolıp, etnografiyalıq esteliklerdi analizlew tiykarında xalıqlar h'a'm milletlerdin' kelip shıg'ıwı, tarqalıwı, olardıń ma'deniyatı h'a'm turmısının' o'zine ta'n qa'siyetlerin, tariyxıy h'a'm ma'deniy turmıs baylanısların u'yreledi.

Etnografiyalıq estelikler to'mendegi toparlarg'a bo'linedi:

- ku'ndelikli turmıs predmetleri, miynet quralları;
- kiyimler h'a'm tag'inshaqlar o'nermentshilik, xalıq a'meliy sanaatı predmetleri;
- diniy ma'resimler, u'rp-a'detlerde qollanılatug'ın predmetler;
- U'lke tariyxın izertlew din' maqseti h'a'm wazıypalarınan kelip shıg'ıp h'a'r bir izertlew tu'ri belgili bir ta'rtipte alıp barıladı. U'lketanıw maqsetlerinde ko'binese bir ko'shenin' yamasa awıldın' tariyxı u'yreniledi.

Arxeologiyalıq izertlewler eki u'lken toparg'a bo'linedi:

- dala jumısları. Dalada tiykarg'ı arxeologiyalıq qıdırıw h'a'm qazıw jumısları aqırında esabat jazıladı. Usı esabat tariyxıy derek bolıp esaplanadı;
- izertlew juwmag'ında alıng'an mag'lıwmatlardı analizlew.

Arxeologiyalıq izertlewlerdin' tiykarg'ı deregi bolıp arxeologiyalıq estelikler esaplanadı. Arxeologiyalıq esteliklerge to'mendegiler kiredi: qa'dimgi adamlardıń ma'nzilleri; qa'dimgi qalalar; qa'dimgi qa'birler; qa'dimgi qurılıslar (ko'pirler, kanallar,), baylıqlar (ten'geler, tag'inshaqlar).

Orta Aziyada qa'dimgi adamlar jasag'an ma'nzillerin qıdırıw qa'dimgi suwg'arıw sistemaları tarqalg'an orınlarda alıp barıladı. Sebebi ko'p g'ana qa'dimgi ma'nziller suwg'arıw sistemaları boylap jaylasadı.

Arxeologiyalıq qazıw jumısları dalada alıp barılatug'ın tiykarg'ı arxeologiyalıq izertlewler esaplanadı. Qazıw jumısların alıp barıwdan aldın anıq obekt tan'lap alınadı h'a'm estelik jaylasqan orınnın' planı du'ziledi.

Son' izertlew jumısları to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı:

1. Ha'r bir qatlam ushın plan du'ziledi h'a'm onda anıqlang'an tabılmalar belgilenedi h'a'm imarattın' qaldıqları sızıladı. Ha'r bir tabılma qaysı kvadrattan h'a'm qaysı teren'likten tabılğ'anlıg'ı jazıp qoyıladı.

2. Ha'r bir tabılma oralıp etiketka japıstırıladı, etiketkada esteliktin' atı, jılı, sanı, kvadrat sanı, teren'ligi jazıp qoyıladı.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Oqıw sayaxatların' maqset h'a'm wazıypaları nelerden ibarat?
2. Ta'biyiy geografiyalıq sayaxatlardıń tiykarg'ı maqseti ne?
3. Oqıw sayaxatların' qanday tu'rlerin bilesiz?
4. Ulıwma h'a'm ta'biyiy geografiyalıq sayaxatları qaysı waqıtları o'tkiziledi?
5. Sotsiallıq h'a'm ekonomikalıq oqıw sayaxatları qaysı klasslarda o'tkiziledi?
6. Sanaat h'a'm awıl xojalıg'ı ka'rxanaları qanday ta'rtipte u'yreniledi?
7. Tariyxıy-geografiyalıq u'lketanıwshılıqtın' obektlerine neler kiredi?
8. Arxeologiyalıq izertlewler neshe toparg'a bo'linedi?

XVII-BAP. KLASSTAN TIS JUMISLAR

Klasstan tis jumıslar ulıwma bilim beretug'ın mekteplerde tiykarg'ı ta'lim-ta'rbiyalıq a'h'miyetke iye. Sonın' ushın klasstan tis jumıslar ta'lim tiziminin' ajıralmas bo'limi esaplanadı. Klasstan tis jumıslarg'a geografiya do'geregi, klasstan tis oqıwlar, geografiyalıq konferentsiyalar, geografiyalıq kesheler, geografiyalıq kartalar, geografiyalıq sektsiyalar, geografiyalıq ja'miyetler, u'lketanıw muzeyi, geografiyalıq klublar kiredi.

Klasstan tis jumıslar oqıwshılardıń biliw iskerligin rawajlandırıwda, ta'biyatqa h'a'm o'z watanına muxabbat ruwxında ta'rbiyalawda, o'z watanlasların' jetiskenliklerine maqtanış sezimlerin qa'liplestiriwde u'lken a'h'miyetke iye, sonlıqtan klasstan tis jumısların' maqseti h'a'm wazıypaları anıq islep shıg'ılsa olardıń na'tiyjesi joqarı boladı.

17.1 Klasstan tıs jumıslardıń maqseti h'a'm wazıypaları

Klasstan tıs jumıslardıń tiykarg'ı maqseti to'mendegilerden ibarat: oqıwshılardı ta'biyattı tu'siniwge h'a'm ta'biyattı su'yiwge u'yretiw, o'zi jasap turg'an ornı h'aqqında bilimlerdi teren'lestiriw; oqıwshılarda qorshag'an ortalıq h'aqqındag'ı oy-o'risin rawajlandırıw; oqıwshılarda geografiya pa'nine qızıg'ıwshılıg'ın oyatıw; oqıwshılardı geografiya izertlew usılları menen tanıstırıw h'a'm t.b.

Oqıwshılardı ta'biyattı tu'siniwge h'a'm ta'biyattı su'yiwge u'yretiw. Geografiyalıq do'gereklerde, geografiyalıq kesheler, geografiyalıq h'a'pteler h'a'm t.b. klasstan tıs jumıslar alıp barıladı. Onda oqıwshılar oqıtıwshının' tapsırmasına muwapıq ta'biyat h'aqqında tu'rli ilimiy h'a'm ko'rkem a'debiyatlar menen tanısadı. Usı a'debiyatlar menen tanısıw h'a'm berilgen tapsırmanı orınlaw dawamında olarda ta'biyat h'a'm tabiyat qubılısları, ta'biyattı qorg'aw h'aqqında bilimler qa'liplesedi.

Ta'biyat h'a'm ta'biyattı qorg'aw, asırap abaylaw boyınsha berilgen tapsırmalarda qorıqханалар, milliy bag'lar, buyırtпaxanalar, jog'alıp ketken h'a'm jog'alıp ketiw aldında turg'an o'simlik h'a'm h'aywanlar du'nyası, ta'biyatta siyrek ushıraytug'ın estelikler h'aqqında mag'lıwmatlar a'h'miyetli orındı iyeleydi.

O'zi jasap turg'an ornı h'aqqında bilimlerdi teren'lestiriw. Jasap turg'an ornı h'aqqında bilimlerdi teren'lestiriw klasstan tıs jumıslardı orınlawda ken' u'yreniledi. Bunın' ushın oqıtıwshı to'mendegi bag'darlar boyınsha mag'lıwmatlardı oqıwshılarg'a tapsırırıwı lazım:

- orınnın' ta'biyiy geografiyalıq sharayatı h'aqqında: geografiyalıq jaylasıwı, geologiyalıq du'zilisi, paydalı qazılmaları, relefi, klimatı, ishki suwları, topırag'ı, h'aywanat du'nyası;

- orınnın' ekonomikalıq-geografiyalıq sharayatı h'aqqında: ekonomikalıq geografiyalıq ornı, ta'biyiy resursları, xalqı, xojalıg'ı, transportı h'a'm sırtqı ekonomikalıq baylanısları;

- rekreatsion h'a'm turistik obektleri.

Usı bag'darlar boyınsha oqıtıwshı oqıwshılarg'a o'z aldına tapsırmalar beriwi mu'mkin. Al orınnın' topırag'ı, o'simligi h'a'm h'aywanat du'nyası h'aqqında mag'lıwmatlardı oqıw sayaxatları dawamında jıynalg'an mag'lıwmatlardan paydalanıwı mu'mkin.

Usı sayaxatlar dawamında oqıwshılar o'zi jasap atırg'an ornı h'aqqında bilimlerin ja'nede teren'lestiredi.

Oqıwshılardıń geografiya pa'nine qızıg'ıwshılıg'ın oyatıw. Geografiya do'gereginde, geografiyalıq keshelerde h'a'm basqa da klasstan tıs jumıslarda geograf sayaxatshı alımlar, materiklerdin' payda bolıw tariyxı, xalıq xojalıg'ının'

rawajlanıwında geografiyanın' ornı h'aqqında mag'lıwmatlardı u'yreniw dawamında oqıwshılar geografiya pa'nine bolg'an qızıg'ıwshılıg'ı artıp baradı.

Oqıwshılardı geografiyalıq izertlew usılları menen tanıstırıw u'lken a'h'miyetke iye. Bul jumıslardı tiykarınan geografiya do'geregi alıp baradı. Tu'rli geografiyalıq izertlewler h'aqqında do'gerek ag'zaları mag'lıwmatlar tayarlap olar tiykarında lektsiyalar tayarlaydı.

Klasstan tıs jumıslar to'mendegilerdi a'melge asırıwg'a imkan beredi:

- Klasstan tıs jumıslarda ta'rbiyalıq jumıslardı alıp barıwg'a imkan beredi; klasstan tıs jumıslarda oqıwshılar jasaw ornının' ta'biyatı, xojalıg'ı h'a'm xalqı h'aqqındag'ı bilimlerge iye boladı.

- klasstan tıs jumıslar alıng'an bilimlerdi turmıs penen baylanıstırıwg'a, teoriyalıq bilimlerdi a'meliyat penen baylanıstırıwg'a imkan beredi;

- klasstan tıs jumıslar oqıwshılardı ka'sipke h'a'm miynetke bag'darlawg'a imkan beredi; olarda o'z betinshe ju'mıslardı sho'lkemlestiriwdi qa'liplestiredi;

- klasstan tıs jumıslar u'y jumısları menen tig'ız baylanısqa. Sebebi klasstan tıs jumıslarda oqıwshılardıń geografiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpeleri ja'nede teren'lesedi;

- klasstan tıs jumıslar, mektepten tıs jumıslar menen tig'ız baylanısqa. Usı baylanıslardı alıp barıw klasstan tıs jumıslarının' mazmunı h'a'm metodlarında ko'rsetilgen. Mektepten tıs jumıslarda klasstan tıs jumıslarınan parqı olar mektepten tıs sho'lkemler ta'repinen sho'lkemlestiriledi h'a'm a'melge asırıladı. (jaslar u'yi, jas turistler u'yi, jas naturalistler u'yi h'a'm t.b.).

Biliw dereklerine qarap klasstan tıs jumısların alıp barıwdın' to'mendegi usılların ajratıw mu'mkin. (Yu.A. Valishin, 1989)

- Awızeki usıllar: lektsiya, sa'wbet, intervyu. Bul usıllarda biliw deregi bolıp oqıtıwshının' so'zi esaplanadı. Sa'wbetler, lektsiyalar, intervyulerdi alımlar, ekspeditsiya xızmetkerleri alıp baradı;

- A'meliy usıllar: olar bir yamasa oqıwshılar toparı menen o'tkiziletug'ın a'meliy jumıslarda qollanıladı. Bul a'meliy shınıg'ıwlarında oqıwshılar geografiyalıq a'sbap-u'skeneler h'a'm buyımlardan paydalanıw, geografiyalıq kartalar menen islesiwdi, qorshag'an ortalıqtı qorg'awdı a'melde u'yrenedi;

- Baqlaw usılları: Bul usıllarda ta'biyattı h'a'm xojalıqtı baqlawda qollanıw mu'mkin. Bul bolsa geografiyalıq qubılıslar h'a'mde baylanıslardı h'a'r ta'repleme u'yreniwge imkan beredi. Ta'biyattı h'a'm xojalıq iskerligin baqlaw turaqlı h'a'm waqtınsha bolıwı mu'mkin. Ma'selen: h'awa-rayın, da'rya h'a'm ko'l qa'ddin, jer qabıg'ının' h'a'reketleri ku'ndelikli baqlap barıladı. Ta'biyiy geografiyalıq h'a'm ekonomikalıq geografiyalıq protsesslerdi belgili qurallardan gu'zetiw arqalı da baqlaw

mu'mkin. Ma'selen: da'rya erroziyası, jer ju'zinin' sho'giwi, awıl xojalıg'ı yamasa sanaat o'nimlerin islep shıg'arıw h'a'm basqalardı belgili waqıtta baqlaw mu'mkin;

- Ta'jiriybe—eksperemental usılı: ta'biyatta baqlaw qıyın bolg'an geografiyalıq qubılıslardı baqlaw ushın qollanıladı. Ma'selen, sho'gindi jınıslardıń payda bolıwı, qurg'aqlardıń tolqın ta'sirinde jemiriliwi;

- Qurıw h'a'm modellestiriw usılı: U'yrenilip atırg'an geografiyalıq qubılıslardıń a'h'miyetin ko'rsete alatug'ın modellerdin' ko'p tu'rliligin jaratıw, priborlar, u'skeneler, buyımlardı qurıw h'a'm jasaw. Modeller geografiyalıq obektlerdin' du'zilisin analizlewde qollanıladı;

- Sayaxat usılı: Geografiyalıq qubılıslar ta'biyatta, o'ndiriste, ko'rgizbelerde, muzeylerde tikkeley u'yreniledi;

- Dereklerden u'yreniw usılı: Oqıwshılardıń o'z betinshe jumıslarında u'lken a'h'miyetke iye. Bul usıl geografiyalıq qubılıslar h'a'mde obektlerdi u'yreniwdin' tu'rli basqıshlarında qollanıladı: izertlewdin' tayarlıq basqıshında; izertlewdi o'tkiziw basqıshında; izertlew juwmaqların ulıwmalastırıw basqıshında;

- Kartografiyalıq usıl: Geografiyalıq izertlewlerde tiykarg'ı orın tutadı. Geografiya ta'liminde geografiyalıq bilimlerdi su'wretlewde analiz etiwde h'a'm u'yreniwde qollanıladı.

Joqarıdag'ı klasstan tıs jumıslardı o'tkiziw usılların oqıwshılardıń o'z betinshe bilim alıwların aktivlestiriwdin' tu'rli basqıshlarında qollanıw mu'mkin.

17. 2. Klasstan tıs jumıslardıń formaları

Klasstan tıs jumıslardıń tiykarg'ı formaları geografiyalıq do'gerekler, geografiyalıq seksiyalar, geografiyalıq klublar, u'lketanıw muzeyleri, klastan tıs oqıtıw, geografiyalıq kesheler kiredi.

17. 2.1. Geografiya do'gerekleri

Geografiya do'gerekleri klasstan tıs jumıslardıń tiykarg'ı forması bolıp esaplanadı. Geografiya do'gereginiń tiykarg'ı maqseti oqıwshılardıń geografiya pa'nine qızıg'ıwshılıg'ın ku'sheytiw, geografiyalıq biliw h'a'm ko'nlikpelerdi ja'ne de rawajlandırıw, teren'lestiriw h'a'm ken'eytiriwden ibarat.

Geografiya do'gereginiń sho'lkemlestiriw h'a'm onıń iskerligin turaqlı tu'rde alıp barıwda do'gerek baslıg'ı to'mendegi jumıslardı a'melge asıradı:

- a) sho'lkemlestiriw jumısları;
- b) do'gerektin' ilimiy bag'darların anıqlaw;
- v) do'gerekte ilimiy jumıslardıń barısın basqarıw. Sho'lkemlestiriw jumıslarına to'mendegiler kiredi:

- Geografiya do'geregini ushın orın tan'law. Geografiya do'geregini ushın o'z aldına xana sıpatında geografiya kabinetin alıw mu'mkin. Sebebi, geografiya kabinetinde do'gerek ag'zaları ushın za'ru'r bolg'an a'sbap-u'skeneler, qurallar, priborlar, geografiyalıq kartalar, atlaslarg'a iye boladı. Geografiya xanasında oqıw quralları geografiya pa'nleri boyınsha jaylastırılǵ'an bolıwı lazım. Ma'selen: ta'biyiy geografiya, ekonomikalıq geografiya, u'lketanıwshılıqtın' qosımsha quralları (qosımsha a'debiyatlar);

- Do'gerekke tu'rli klasslardan geografiya pa'nine qızıǵ'ıwshılar ag'za bolıwları mu'mkin. Sonlıqtan do'gerek ag'zalarının' jası, qızıǵ'ıwshılıq da'rejesi h'a'm bilim ko'nlikpeleri tu'rli she boladı, demek, do'gerek jumısın rejelestirgende, do'gerek ag'zalarına tapsırmalar berilgende usı o'zgesheliklerdi esapqa alıw lazım;

- Do'gerektin' sho'lkemin du'ziw. Do'gerektin' birinshi ma'jilisinde onın' quramı du'ziledi. Bunda do'gerek basshısı, bag'darlar boyınsha sektsiya basshıları h'a'm ag'zaları anıqlanadı h'a'm tastıyqlanadı;

- Do'gerek h'a'm sektsiya bag'darlarının' atı anıqlanadı. Do'gerektin' atı "Jas geograf" bolıwı mu'mkin. Onın' ishinde to'mendegi bag'darlardı sho'lkemlestiriw mu'mkin: "Jas ta'biyiy geograf", "Jas ekonom geograf", "Jas u'lketanıwshi" h'a'm t.b.

- Do'gerek h'a'm onın' bag'darlarının' is rejesi tastıyqlanadı. Is rejesi oqıw jılı h'a'm sherek ushın du'ziledi. Ha'r oqıw jılında islengen jumıslar boyınsha esabat du'ziledi. Do'gerek isi h'a'r h'a'pte bir ma'rte o'tkiziledi.

Do'gerektin' xızmeti. Do'gerektin' xızmeti h'a'pte de bir ma'rte o'tkizilip turıladı. Do'gerekte jumıslar sektsiyalar yag'nıy bo'limler boyınsha alıp barıladı. Ha'r bir bo'limde en' keminde 5 ag'za bolıwı kerek. Ha'r bir bo'lim basshısı do'gerek ag'zalarına alıp barılatug'ın jumıslardı bo'lip beredi. Ma'selen: "Jas u'lketanıwshi" bo'liminde jumıslardı to'mendegi bo'limlerge u'lke ta'biyatın u'yreniw, u'lke xojalıǵ'ın u'yreniw, u'lke tariyxın h'a'm ma'deniyatın u'yreniwdi alıp baradı.

"Jas ta'biyiy geograf" bo'liminde jumıslardı to'mendegishe bo'liwi mu'mkin. Ullı ta'biyiy geograf alımlar miyrasın u'yreniw, ta'biyiy geografiyalıq komponentlerdi h'a'm obektlerdi u'yreniw (taw jınıslar, relef, klimat, ishki suwlar, topıraq, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası h'a'm t.b.)

Geografiya do'geregini jumısların alıp barıwda oqıw metodikalıq qollanbalar u'lken ja'rdem beredi. Ma'selen: orınnın' geologiyasın, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasın, topıraq'ın, tariyxın, arxeologiyalıq esteliklerin u'yreniw boyınsha metodikalıq qollanbalar u'lken a'h'miyetke iye.

Ekonomikalıq geografiyalıq bag'darda alıp barılatug'ın do'gerek jumıslarında statistikalıq mag'lıwmatlar, ekonomikalıq ko'rsetkishler, h'a'm bul bag'darg'a arnalǵ'an qollanbalar h'a'm monografiyalar u'lken a'h'miyetke iye.

Do'gerekte do'gerek ag'zaları h'aqqında mag'lıwmatlar jurnalı, h'a'r bir do'gerek ag'zasında ku'ndelik bolıwı lazım.

Sherek aqırında yaki oqıw jılı aqırında h'a'r bir sektsiya o'zinin' islegen jumısları h'aqqında esabat beredi. Olar tiykarında do'gerek basshısı ulıwma juwmaqlawshı esabat tayarlaydı.

17. 2. 2. Geografiyalıq ja'miyet klub h'a'm u'lke tanıw muzeyi

Klasstan tıs jumıslarının' bul forması jan'a esaplanadı, sebebi burın mektepten tıs jumıslar tipine kirer edi h'a'm mektepten tıs sho'lkemler ta'repinen sho'lkemlestiretug'in edi.

Geografiya do'geregine qarag'anda geografiya ja'miyetinde ag'zalar ko'birek boladı h'a'm onın' xızmeti h'a'r tu'rliligi menen ajralıp turadı. Geografiya ja'miyetinin' maqseti oqıwshılar arasında h'a'm mektep jaylasqan territoriyada geografiyalıq bilimlerdi arttırıwdan ibarat. Geografiya ja'miyetinde oqıwshılar izleniwshen'lik h'a'm izertlew xızmeti menen shug'ıllanadı.

Geografiyalıq izleniwshen'likte oqıwshılar kitapxanadag'ı h'u'jjetler, yag'nıy arxiv materialları, fotosu'wretler, a'meliy a'debiyatlar, statistikalıq mag'lıwmatlar, materiallar, geografiyalıq kartalar, su'wretler h'a'm kartinalar u'yreniledi.

Geografiyalıq izleniwde jergilikli xalıqtan sorawnama o'tkiziw de u'lken a'h'miyetke iye. İzleniwshen'lik baqlaw jolı menen a'melge asırıladı. Bunda ta'biyat, ta'biyat h'a'diyseleri, islep shıg'arıw protsessi baqlanadı. İzleniwshen'likte eski h'a'm jan'a kartalardı salıstırıwda tiykarg'ı na'tiyjelerdi beriw mu'mkin.

İzleniwshen'likten son' oqıwshılardı izertlew jumıslarına qızıg'ıwshılıg'ın arttırıw zarur. Oqıwshılardı izertlew jumıslarına tartıw ushın olardı izertlew jumısların o'tkiziw usılları menen tanıstırıw lazım. Sonnan son' olarg'a izertlew jumısların o'tkeriw ushın o'z betinshe jumıslar tapsırıw mu'mkin. Bunda oqıwshılar matematikalıq, kartografiyalıq usıllar menen h'a'mde geografiyalıq a'sbap-u'skeneler, buyımlar h'a'm priborlar menen islew ko'nlikpesine iye bolıwları sha'rt. İzertlew jumısları to'mendegi bag'darda alıp barılıwı mu'mkin: orınnın' topırag'ın u'yreniw h'a'm kartag'a tu'siriw; orındag'ı antropogen landshaftlardı u'yrenip, olardı geografiyalıq kartag'a tu'siriw, jergilikli islep shıg'arıw ka'rxanaların u'yreniw h'a'm t.b.

Geografiyalıq klublar. Onın' tiykarg'ı maqseti oqıwshılardıń sabaqtan bos waqıtların ilimiy biliw iskerligi menen toltırıwdan ibarat. Geografiyalıq ja'miyet sıyaqlı geografiyalıq klublar da oqıwshılardı o'zine tartadı. Og'an mektep jaylasqan awıl yamasa qala aymag'ı da qatnasıwı mu'mkin. Geografiyalıq klublar tek geografiyalıq bilimlerde berip qalmastan oqıwshılardıń shınıg'ıwları tawsılğ'annan son' biykarshılıq

h'a'm basqa kereksiz jumislar menen shug'illanıwının' aldın aladı. Sebebi, ol mektep jaylasqan orın yamasa awıldın' ma'deniy orayı da esaplanadı. Geografiyalıq klublar h'a'zirgi waqıtta mektepten tis orınlarda da sho'lkemlestiriliwi mu'mkin.

U'lketanıw muzeyi. U'lketanıw muzeyi geografiyalıq do'gerek, geografiyalıq ja'miyet yaki klub tiykarında alıp barıladı. Klasstan h'a'm mektepten tis jumislardıń na'tiyjeleri u'lketanıw muzeyin sho'lkemlestiriw h'a'm qurallandıırıwda u'lken a'h'miyetke iye. Geografiya do'gereginiń h'a'r bir tarmag'ı boyınsha jıynalg'an materiallar muzeyge eksponat sıpatında qoyıladı. Ma'selen: "Jas geolog" bo'limi muzeyinin' topıraq o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası u'lgileri menen qurallanıwları h'a'm ku'ndelikli toltırıp barıwları lazım, "Jas ekonom geograf" tarmag'ı bolsa orındag'ı o'ndiris ka'rxanaları maketleri h'a'm olardıń o'nimlerinin' u'lgileri menen muzey eksponatların toltırıp baradı.

17. 2. 3. Geografiyalıq konferentsiyalar h'a'm kesheler

Mektep oqıwshılardıń geografiya pa'nine qızıqtırıwdıń ja'ne bir basqışı "Geografiyalıq konferentsiya" esaplanadı. Geografiyalıq konferentsiya jumisları to'mendegi ta'rtipte alıp barıladı:

1. Konferentsiya teması anıqlanadı. Konferentsiyanıń teması geografiya pa'ni h'a'm u'lke geografiyasınıń mashqalalı ma'selelerine bag'ışlanadı. Ma'selen: klimattıń ısınıwı, janılg'ı resursların tejew ma'seleleri, demografiyalıq ma'seleler, ekologiyalıq ma'seleler h'a'm t.b.

2. Konferentsiyag'a tayarlıq boyınsha belgili bir temag'a arnalg'an a'debiyatlar dizimi du'ziledi. 10-15 ku'n bu'ryn konferentsiya o'tkiziw ornı dag'azalanadı.

3. Konferentsiyanı o'tkiziw. Konferentsiya qatnasıwshıları o'zleri tanlag'an tema boyınsha bayanat tayarlaydı. Ma'selen: mekteplerde «Aral mashqalasına» bag'ışlang'an konferentsiya sho'lkemlestiriw mu'mkin. Geografiya oqıtıwshısı usı ma'seleni bo'limlerge bo'lip h'a'r bir bo'lim boyınsha bayanat tayarlawdı oqıwshılarg'a tapsırıwı mu'mkin. Maselen: Araldıń XX a'sirdin' birinshi yarımındag'ı ta'biyiy geografiyalıq sharayatı; Araldıń XX a'sirdin' ekinshi yarımında qurıy baslanıwınıń tiykarg'ı sebepleri; Araldıń qurıwınıń aqıbetleri; Araldı qutqarıw boyınsha ilajlar.

Geografiyalıq kesheler. Geografiyalıq kesheler oqıwshılardıń dem alıwın sho'lkemlestiriw maqsetinde a'melge asırıladı. Geografiyalıq keshelerde klasstan tis ko'p jumislardı ja'mlesken h'alda o'tkeriledi: leksiylar, diywallı gazetalar shıg'arıw, viktorinalar, KVN, geografiyalıq h'a'm ekologiyalıq mazmung'a iye bolg'an filmler.

Geografiyalıq keshelerde to'mendegi temalarda jumislar sho'lkemlestiriliwi mu'mkin: o'z aldına wa'layat, rayon yaki qalalardıń ekonomikalıq geografiyalıq

sharayati; qala yaki rayonlardin' ekologiyaliq ma'seleleri; qala yaki rayonnin' demografiyalıq h'a'm t.b.

17. 3. Klasstan tıs jumıslardin' tiykarg'ı bag'darlari

Klasstan tıs jumıslar h'a'r tu'rli boladı. Ayırım klasstan tıs jumısları ko'p jag'daylarda bir-birin qaytaradı. Sonın' ushın olar belgili bir bag'darlari boyınsha toparlastırıladı: Geografiyalıq ekskursiyalar; ilimiy-bilim; ma'deniy h'a'm ag'artıw; miynet; muzey; baspa (Yu.İ.Valishina, 1985 j.).

17. 3. 1. Geografiyalıq ekskursiyalar

Geografiyalıq ekskursiyalar mektepten h'a'm klastan tıs jumıslardin' tiykarg'ı formalarınin' biri bolıp esaplanadı.

Geografiyalıq ekskursiyalar qısqa mu'ddetli yag'nıy bir ku'nlik bolıp, tiykarinan ta'biyatqa h'a'm sanaat ka'rxanalarına sho'lkemlestiriledi. Geografiyalıq ekskursiyalardin' maqseti oqıwshılardin' teoriyalıq alg'an bilimlerin bekkemlew, ta'biyat qubılısların h'a'm o'ndirislik karxanalaradı tek ko'rip qoymastan, olardı analiz etiw ko'nlikpelerin qa'liplestiriwden ibarat. Ha'r qanday geografiyalıq ekskursiya u'sh bo'limnen ibarat boladı: ekskursiyag'a tayarlıq; ekskursiyanı o'tkiziw, alıp barılatug'in jumıslardı tamamlaw. Ekskursiya na'tiyjeleri boyınsha esabatlar du'ziledi h'a'm geografiya do'geregi jıynalıısında qorg'aladı.

Geografiyalıq ekspeditsiyalar quramalı h'a'm mu'ddeti salıstırmalı u'lkenirek bolg'anı ushın mektepte ken' tarqalmag'an. Ulıwma bilim beretug'in orta mekteplerde ekspeditsiyalar shıpalı o'simliklerdi anıqlaw h'a'm belgilew, ishimlik suw zapasların qıdırıw, rekratsion h'a'm turistlik imkaniyatların anıqlaw h'a'm bah'alaw boyınsha alıp barılıwı mu'mkin.

Geografiyalıq jıynlar. Geografiyalıq jıyınlarda ekspeditsiya, ekskursiya, ju'risler h'a'm tag'ı basqa klasstan tıs jumıslarda aling'an na'tiyjeler ayıladı. Geografiyalıq jıyınlarda h'a'r tu'rli tanlawlar o'tkiziliwi mu'mkin.

17. 3. 2. İlimiy biliw bag'darı

İlimiy biliw bag'darına geografiya do'geregi h'a'm onın' bo'limleri geografiyalıq ja'miyetler, klublar h'a'm muzey jıynalııları kiredi.

Jıynalııda bayanatlar, xabarlar esittiriledi h'a'm talqılanadı. Jıynalııstın' temaları tu'rlish bolıw mu'mkin, olar tiykarinan do'gerekte alıp barılatug'in jumıslardin' temalarına baylanışlı boladı. Ma'selen: "Mektep jaylasqan orınnın' ekonomikalıq geografiyalıq sharayati", "Mektep jaylasqan rayonnin' reliefi" h'a'm t.b.

Oqıwshılardıń ilimiy biliw xızmetinde geografiyalıq konferentsiyalar u'ken a'h'miyetke iye. Geografiyalıq konferentsiyalarda oqıwshılardıń ekspeditsiya, ekskursiya h'a'mde klastan tıs jumıslarda alıp barılǵ'an jumısları juwmaqlanadı.

Bunday konferentsiyalarda oqıwshılardıń birinshi derekleri menen islesiw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw tiykarg'ı orın tutadı. Bunda teoriyanı a'meliyat penen baylanıstırıw tiykarg'ı orın iyeleydi,sonın' menen birge predmetler-ara baylanıslarda a'melge asırıladı.

17. 3. 3. Ma'deniy ag'artıw h'a'm miynet bag'darı

Bul bag'darg'a geografiyalıq kesheler, viktorinalar, krossvordlar, geografiyalıq oyunlar h'a'm basqalar kiredi.

Geografiyalıq keshelerde to'mendegi jumıslar a'melge asırılıwı mu'mkin: qosıq aytıw, geografiyalıq oýınlardı o'tkiziw mu'mkin. Geografiyalıq oýınlardı to'mendegi tu'rlerde o'tkiziw mu'mkin. Karta boylap sayaxat, topografiyalıq oýınlar, geografiyalıq loto.

Ma'deniy-ag'artıw bag'darının' tiykarg'ı is-ilajlarınan' biri bilimdi tekseriwge bag'darlang'an sorawlar, tapsırmalar, viktorinalar, krossvordlar, qosıqlar kiredi. Aqırǵ'ı waqıtlarda geografiyalıq KVN h'a'm basqa kesheler rawajlanbaqta.

Miynet bag'darı. Klastan tıs jumıslarının' barlıq formalarında alıp barıladı. Bul bag'dar boyınsha to'mendegi ilajlardı o'tkiziw mu'mkin:

- tariyxıy h'a'm ma'deniy esteliklerdi qorg'aw;
- ta'biyattı qorg'aw: o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası, rekreatsion h'a'm turistik obektlerdi qorg'aw;
- oqıwshılardı mektep u'lketanıw muzeyin toltırıwda, geografiya kabinetin sho'lkemlestiriwde, geografiya maydanshasın sho'lkemlestiriwde olarg'a tiyisli miynet ta'rbiyası alıp barıladı.

17. 3. 4. Muzey, baspa h'a'm ekologiyalıq bag'dar

Geografiyalıq muzeylar h'a'r tu'rli bolıw mu'mkin. U'lke ta'biyatın u'yrenge alımlar muzeyi, ullı geograf-alımlar h'a'm sayaxatshılar muzeyi h'a'm t.b.

Mektep geografiyalıq muzeyi u'lketanıw muzeyleri menen du'zilisi jag'ınan uqsas bolıwı mu'mkin.

Mektep geografiya muzeyleri to'mendegi bo'limlerge bo'linedi: ta'biyiy geografiyalıq; ekonomikalıq geografiya; geoekologiyalıq; rekreatsion h'a'm turistik.

Ta'biyiy geografiyalıq bo'limde geologiyalıq du'zilisi, paydalı qazılmaları, reline baylanış eksponatlar: suw basseyini maketleri, topıraq u'lgileri, o'simlik

gerbariyleri, h'aywanatlardın' qatırlıg'an deneleri, landshaft ko'rinishleri boyınsha ko'rgizbe materiallar tayarlanadı h'a'm belgilengen ta'rtipte jaylastırıladı.

Ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq geografiya bo'liminde mektep jaylasqan orın maketi, ta'biyiy resurslar kartası, sanaat, awıl xojalıg'ı o'nimlerinin' u'lgileri, sanaaat obektlerinin' maketleri, transport dizimi, den sawlıqtı saqlaw oraylarının' maketleri h'aqqında mag'lıwmatlar ko'rsetiledi.

Rekreatsiya h'a'm turizm bo'liminde ta'biyattın' go'zzal dem alıw orınları, tariyxıy-geografiyalıq estelikler h'aqqında ko'rgizbeler jaylastırıladı.

Klasstan tıs jumısları dawamında oqıwshılar diywalıy gazetalar shıg'arıwları mu'mkin. Bunnan basqa oqıwshılar rayon, qala, wa'layat respublika g'alaba xabar qurallarında da maqalalardı dag'azalawı mu'mkin.

Klasstan tıs alıp barılatusın' jumıslardın' derlik h'a'mmesi ekologiyalıq bag'darg'a iye boladı, bul jumıslar barısında oqıwshılarda ekologiyalıq bilim h'a'm ko'nlikpeleri, en' a'h'miyetlisi ekologiyalıq ma'deniyatı qa'liplestiriledi.

Geografiyalıq do'gerek ag'zaları ta'repinen alıp barılatusın' ta'biyiy geografiyalıq jumıslardın' h'a'mmesinde de ekologiyalıq izertlewler alıp barıladı. Bunda topıraqtın', suwdın', h'awanın' pataslanıw da'rejesine bah'a beriledi. Qorıqlanatusın' o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası wa'killeri h'aqqında mag'lıwmatlar toplanadı. Mektep jaylasqan awıl h'a'm rayon h'a'm wa'layatlardag'ı qorshag'an ortalıqtı pataslandırıwshı tiykarg'ı derekler anıqlanadı.

Solay etip, klasstan tıs jumıslar dawamında oqıwshılar ta'biyiy, ekonomikalıq h'a'm sotsiallıq protsesslerdi u'yreniw boyınsha ko'nlikpelerge iye boladı.

SORAW HA'M TAPSIRMALAR

1. Klastan tıs jumıslardın' qanday tu'rleri h'a'm formaların bilesiz?
2. Klastan tıs jumıslardın' maqset h'a'm wazıypaları nelerden ibarat?
3. Klastan tıs jumıslardın' alıp barıwdın' qanday usılların bilesiz?
5. Geografiya do'gereginiń tiykarg'ı maqseti nelerden ibarat?
6. Geografiya do'gereginiń sho'lkemlestiriw qanday basqıshlardan ibarat?
7. Geografiyalıq konferentsiya qanday sharayatlarda o'tkiziledi?
8. Geografiyalıq keshelerdin' maqseti nelerden ibarat?
9. Klastan tıs jumıslar qanday bag'darlarda alıp barıladı?

VI-BO'LIM

XVIII - BAP. TA'BIYIY GEOGRAFIYA BASLANG'ISH KURSINDA JERGILIKLI MATERIALLARDAN PAYDALANIV

18.1. Jergilikli didaktikalik materiallardin' bilim beriwdegi o'zgeshelikleri

O'zbekstan Respublikasida son'g'i jillarda barliq tarawlarda a'melge asirilib atirg'an reformalar o'zinin' na'tiyjelerin bermekte. O'zbekstan Respublikasinin' «Bilimlendiriw h'aqqında» g'i Nizami h'a'm «Kadrlar tayarlaw milliy da'stu'ri» ne muwapiq u'zliksiz bilimlendiriw tizimi a'melge aspaqta. Ha'zirgi waqitta kadrlar tayarlawdin' milliy modeli tiykarında na'wqiran a'wlad h'a'm bilimli kadrlar tayarlawg'a bag'darlang'an sıpat basqışı a'melge asırılmaqta. Usı basqışta tiykarı itibar «bilimlendiriw orınlarında materiallıq-texnikalıq h'a'm xabar qu'ralları bazasın bekkemlewdi dawam ettiriw, oqıw-ta'rbiya protsessinde joqarı sıpatlı oqıw a'debiyatları h'a'm aldın'g'i pedagogikalıq texnologiyalar menen ta'miyenlew» ge qaratılmaqta.

Bizge jaqsı belgili, ja'miyettin' rawajlanıwı, respublikamızdin' rawajlang'an ma'mleketler qatarınan orın iyelewi tikkeley xalıq xojalıg'ının' h'a'r qıylı tarawlarında xızmet ko'rsetiwshi qa'niygelerdin' bilim da'rejesi h'a'm sheberligine baylanışlı. Bilimli qa'niygelerdi tayarlawg'a bolg'an sotsiallıq talaptın' a'h'miyeti h'aqqında O'zbekstan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimov to'mendegilerdi atap o'tti: «...talim-tarbiya ong mah'suli, lekin ayni waqtda ong darajasi va uning rivojini h'am belgilaydigan, yani, xalq manaviyatini shakllantiradigan va boyitadigan eng muh'im omildir. Binobarin, talim-tarbiya tizimini va shu asosda ongni o'zgartirmasdan turib, manaviyatni rivojlantirib bo'lmaydi»¹.

Na'wqiran awlad h'a'm bilimli qa'niygelerdi tayarlawda ulıwma bilim беретug'in orta mekteplerdin' ornı, oqıw orınlarda oqıwshılarg'a berilip atirg'an bilim mazmunı o'zine ta'n orın tutadı. Kadrlar tayarlaw milliy modeli ideyasına muwapiq alıp barılıp atirg'an sotsiallıq bag'dardın' da'slepki basqışında ta'limnin' jan'a mazmunın ko'rsetiwshi Ma'mleketlik bilimlendiriw standartları, oqıw da'stu'ri, sabaqlıqlar h'a'm qollanbalar jaratıldı. Na'wbettegi wazıypa olardın' mazmunın ja'nede jetilistiriwden ibarat.

Ulıwma bilim беретug'in orta mekteplerde oqıtılıwı jolg'a qoyıl'g'an pa'nler arasında geografiya pa'ni o'zine ta'n joqarı da'rejege iye. Tiykarınan, usı oqıw orınlarınin' 5-klasında o'zlestiriliwi na'zerde tutıl'g'an ta'biyiy geografiya baslang'ish kursı oqıwshılarg'a tek g'ana da'slepki geografiyalıq bilim tiykarları h'aqqında mag'lıwmatlar berip qoymastan, olarda o'zlerinin' tuwılıp o'sken u'lkesinin' ta'biyatı,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.61-6.

geografiyalıq o'zgesheliklari, paydalı qazılmaları, h'aywanat h'a'm o'simlikler du'nyası, o'zi jasadı turg'an ornı h'aqqında tu'sinik beriw arqalı Watandı su'yiwi sezimin ta'rbiyalawg'a xızmet etedi. Bul h'aqqında oqıw islerinin' sapalılg'ın asırıw, bilimlendiriw protsessinin' sıpatın jaqsılaw, pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw, sonday-aq, bul bag'darda jergilikli materiallardan maqsetke muwapıq h'a'm o'nimli paydalanıwdı talap etedi.

Ta'biyiy geografiyanın' baslang'ısh kursın oqıtıwda jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw, birinshiden, geografiyalıq tu'siniklerdin' oqıwshılar ta'repinen ko'rgizbelilik tiykarında o'zlestiriwlerin ta'miyinlese, ekinshiden o'z watanının' klimatlıq, geoekologiyalıq o'zgesheliklari, sonday-aq, h'aywanat h'a'm o'simlik du'nyası menen jaqınnan tanısıw imkanın beredi.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında jergilikli ko'rgizbeli qurallar sıpatında to'mendegilerden paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

1) Geografiya pa'ninin' rawajlanıwına o'zinin' mu'na'sip u'lesin qosqan alımlar h'a'm ilimpazlar;

2) Tu'rli taw jumslarınan ibarat kolleksiyaqlar;

3) O'simliklerden tayarlang'an gerbariyqlar;

4) Haywanatlar h'aqqında mag'lıwmat beriwshi tulıqlar;

5) Topıraqlardan kollektsiya du'ziw;

6) Ta'biyiy obektler (oqıwshılardı tikkeley tanıstırıw mu'mkin bolg'an janlı, jansız obektler, ta'biyiy h'a'diyseler);

7) Ta'biyiy obektlerdin' ko'rgizbe maketleri.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında oqıw materialların' oqıwshılar ta'repinen teren' o'zlestiriw printsiplerinin' biri olardı jergilikli ko'rgizbeli qurallar toplamın jaratıwg'a qaratıw bolıp esaplanadı. Tiykarınan kurs mazmunınan orın alg'an belgili temalardı u'yreniw yaki sabaqtan tis sharayatta tu'rli obektler (da'rya, kanal, ten'iz h'a'm ko'l boyları), sonday-aq taw, sho'l yaki to'beshiklerge oqıw sayaxatları waqtında oqıtıwshi basshılıg'ında oqıwshi ta'repinen jergilikli ko'rgizbeli qurallar toplamın' jaratılıwı, tema boyınsha teoriyalıq bilimlerdin' ta'biyiy obektlerdi ko'rsetiw tiykarında beriliwi puxta o'zlestiriwge imkaniyat berse, ekinshiden o'zlestirilgen teoriyalıq bilimlerde su'yenip, a'meliy jumıs alıp barıw ko'nlikpeleri (ta'biyiy obektlerdi anıq belgilerine qarap tabıw, tabiiy qubılıslar, olardıń payda bolıw sebeplerin analizlew h'a'm t.b.) qa'liplestiriledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasında geografiyalıq qabıqtın' ta'biyiy obektleri ko'plep u'shırasadı: tegislik, plato, taw, da'rya, ko'l, tog'ay, sho'l, taqır h'a'm t.b.

Oqıwshılar bulardı ta'biyattın' o'zinde ko're alıp, za'ru'r geografiyalıq tu'sinikler payda etiw imkaniyatına iye boladı.

Ko'rgizbeliliktin' a'h'miyetin teren'irek pikirley alıp, belgili teoriyalıq, a'meliy juwmaqqa keliw geografiya ta'limindegi aktual wazıypa bolıp sanaladı. Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw a'meliyatın baqlaw, didaktikalıq printsiptin' bilimlendiriw tarawın asırıwda roli u'lken ekenligin ko'rsetedi. Bul ma'seleni analizlew arqalı, ko'rgizbelilikte u'lketanıw materiallarınan paydalanıw, ta'lim mazmunın bayıtıw, ta'limnin' jan'a usılları h'a'm onı engiziw, ta'lim protsessin qa'liplestiriwge ja'rdem beredi. Mektep oqıwshılarının' jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıwı geografiya ta'limi ushın en' tiykarg'ı a'h'miyetke iye.

G'a'rezsizlik jıllarında sotsiallıq turmıstın' barlıq tarawlarında bolg'anınday xalıq bilimlendiriw sistemasında da tu'pten o'zgerisler a'melge asırıla basladı. O'zbekstan Respublikasının' «Bilimlendiriw h'aqqında» g'ı Nızamı h'a'm «Kadrlar tayarlaw Milliy da'stu'ri» inde bilimlendiriw sistemasın tu'pten jan'alaw, u'zliksiz ta'lim tizimin payda etiw h'a'm ta'lim-ta'rbiyanın' na'tiyjeliligini ta'miynlewde jetik insan h'a'm bilimli qa'niygelerdi ta'rbiyalaw u'lken a'h'miyetke iye sotsiallıq zarurlik ekenligi atap o'tildi.

Hakıyqatında da, ja'miyette bazar ekonomikasına tiykarlang'an sotsiallıq qatnasıqlar qa'liplesken barlıq tarawlarda keskin ba'seke ju'zege kelip atırg'an h'a'zirgi sharayatta ruwxıy jetik, qa'niygelik bilimlerin puxta iyelegen, islep shıg'arıw protsessinde ju'zege keliwshi h'a'r qanday jag'daydı tuwrı bah'alay alatug'ın, sonday-aq g'a'rezsiz pikirlew qa'biletine iye ta'jiriybeli qa'niygelerdi ta'rbiyalaw O'zbekstan Respublikasının' du'nyanın' rawajlang'an ma'mleketleri qatarınan mu'na'sip orın iyelewine imkaniyat jaratıp beredi.

Bizge jaqsı belgili, bilimli qa'niygelerdi tayarlaw u'zliksiz bilim tiziminin' barlıq basqıshlarında jumıs alıp barıp atırg'an bilimlendiriw mekemelerinde bilimlendiriwdi qa'liplestiriwde na'tiyjelilikke erisiw esabınan boladı. Bilimlendiriw h'a'm islep shıg'arıw integratsiyasının' ju'zege keliwi, oqıw protsesinin' rawajlang'an texnika h'a'm zamanago'y texnologiyalıq qurallarda sho'lkemlestiriliwi de bul bag'darda jetiskenlikke erisiw imkaniyatın beredi.

Oqıwshılar ta'repinen olardıń dıqqatına usınılıp atırg'an a'meliy mag'lıwmatlardın' jeterli da'rejede qabıl etiliwi, tu'sindiriliwi h'a'm olar h'aqqında belgili tu'siniklerdin' bolıwına erisiwde ko'rgizbeli qurallardıń a'h'miyeti h'a'm roli u'lken. «Oqıwshıda o'zine tanıs mag'lıwmattı tek ayırım jag'daylarda-bul materiallar aldında turg'anda g'ana eslew imkaniyatı boladı»².

² Селевко Г.К. Современные технологии. –М.: Народное образование.1998, 25-б.

Demek, oqıw protsesin ko'rgizbeli qurallar ja'rdeminde sho'lkemlestiriw didaktikalıq maqsetlerdi tolıq sheshiwge xızmet etedi. Ko'rgizbeli qurallar arasında jergilikli materiallar sanalıwshı qurallar u'lken orın tutadı.

A.V.Darinskiy ko'rsetpe qurallar h'aqqında to'mendegishe pikir bildirgen: «Mektep geografiyası kursında aytıp o'tilgen ko'pshilik anıq predmetler h'aqqında oqıwshılarda ko'nlikpe h'a'm tu'siniklerdi payda etiw ushın oqıw kolleksiylarınan paydalanıladı. Bunday kolleksiylar oqıwshılarg'a az ma'lim bolg'an yaki ulıwma ma'lim bolmag'an, biraq geografiyanı u'yreniw ushın belgili bolg'an h'a'r tu'rli predmetler jıyındısınan ibarat bolıp esaplanadı»³.

Jergilikli ko'rgizbeli qurallarg'a belgili alımlar portretleri, taw jınıslarınan ibarat kolleksiylar, o'simliklerden tayarlanılg'an gerbariyler, topıraq u'lgileri h'a'm basqalar kiredi.

Demek ko'rgizbeli qurallar ja'rdeminde oqıtıwshı oqıwshılardı pikirlewge u'yretiw h'a'm balanın' alg'a umtılwına jol ashıp beredi.

Ta'biyiy geografiyanın' baslang'ısh kursın oqıtıwda jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw arqalı, oqıw materialların' oqıwshılar ta'repinen tolıq o'zlestiriliwin ta'miyinlese, ekinshiden milliy qa'diriyatlar a'h'miyetin an'law, xalqımız tariyxın biliw, onın' bul jag'dayınan ruwıxlanıw, keleshek ushın qayg'ırıw qa'siyetlerinin' payda bolıwına imkaniyat jaratadı.

Sabaqlardı ko'rgizbeli qurallar metodı tiykarında qa'liplestiriw didaktikanın' en' za'ru'r ta'replerinen esaplansada, bilimlendiriw maqsetine jeterli da'rejede erisiwin ta'miyinley almaydı. Ko'rgizbeli qurallar u'yrenilip atırg'an predmet h'a'm h'a'diyselerdin' bir yaki bir neshshe qa'siyetlerin u'yreniwde oqıwshılarg'a teren' h'a'm puxta mag'lıwmat beriwge xızmet etiwshi faktorlardan biri esaplanadı.

«Ko'rgizbeli usıl-oqıwshılarg'a ko'rsetiletug'ın qollanbalar-karta, plakat, taxtadag'ı sızılma h'a'm su'wretler, alımlardın' su'wreti h'a'm basqalardı ko'rsetiwdi na'zerde tutadı. Bilimlendiriwdin' ko'rgizbeli usılların' o'zine ta'n qa'siyeti sonnan ibarat, olar so'z benen ta'riyiplew usılı menen birgelesip ketedi. So'z h'a'm ko'rgizbeliliktin' ajıralmas baylanıslılıg'ı obektiv tu'rdegi nızamlardın' turmısta birgelikte qollanılwın talap etedi»⁴.

Ko'rgizbeli oqıtıw belgisiz ko'nlikpelerge h'a'm so'zlerge tiykarlanbay, ba'lkim oqıwshılar tuwrıdan-tuwrı qabil etetug'ın anıq obrazlarg'a tiykarlanadı. Usı obrazlardı oqıw protsesinde oqıwshılar oqıtıwshılardıń basshılıg'ına tayang'an h'alda o'zlestiriwi kerek. Oqıwshı ta'repinen ta'biyiy ortalıqtı g'a'rezsiz tu'rde baqlaw obrazlar rolin tolıq an'lawın ta'miyinley alıwı lazım.

³ Даринский А.В. Методика преподавание географии – М.: Просвещение 1991

⁴ Даринский А.В. методика преподавание географии. Москва. Просвещение 1991.

Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali İbn Sino, Muh'ammed al-Xorezmiy, Abu Nasr Farabiy, Axmad al-Farg'oniy h'a'm Maxmud Qashqariylardın' shıg'armalarında bilimdi ko'rgizbelilik tiykarında sho'lkemlestiriw h'aqqında ko'plep mag'lıwmatlar ushıraydı. Atap aytqanda, Abu Rayxan Beruniy bul h'aqqında to'mendegi pikirlerdi bayan etedi. «Bizın' maqsetimiz oqıwshını zeriktirip qoymaw. Qayta-qayta bir na'rseni oqıy beriw zerigerli boladı h'a'm sabırdı toltıradı. Eger oqıwshı bir ma'seleden basqa ma'selege o'tip tursa, ol sonday h'a'r-tu'rli bag'-bag'shalardı seyil etkendey boladı, bir bag'dan o'ter o'tpesten, basqa bag' baslanadı. İnsan olardıń h'a'mmesin ko'rgisi h'a'm tamasha etkisi keledi h'a'm h'a'r bir jan'alıq insang'a zawıq bag'ishlaydı»⁵.

Solay eken, h'a'r tu'rli ko'rgizbeli qurallar atap aytqanda, jergilikli ko'rgizbeli qurallar geografiya sabaqlarının' qızıqlı h'a'm na'tiyjeli sho'lkemlestiriliwine xızmet etiwine gu'man joq.

Ko'rgizbeli qurallardıń pedagogikalıq texnologiyada qollanıwı oqıwshılarg'a tiyisli mag'lıwmattı tu'rli ko'rinis h'a'm usıllarda ko'rsetiw arqalı tez h'a'm anıq tu'sindiriw imkaniyatın beredi.

Biz teoriyalıq bilimlerdi u'yrengenimizde h'a'r kiyli geografiyalıq obektler, qubılıslardıń ko'rgizbeli qurallarınan qansha ko'p paydalansaq, ulıwma teoriyalıq tu'sinikler sonsha teren' boladı. Sonday-aq jan'a bilimlerdi u'yreniw ushın oqıwshılar aldın ala o'zleri biletug'ın ta'jiriybe bilimlerdi esapqa alıwı h'a'm pikirlewi ushın imkaniyat jaratıladı.

18. 2. Jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıwdın' geografiyalıq o'zgeshelikleri

Ta'biyiy geografiya baslang'ish kursın oqıtıwda jergilikli ko'rgizbeli materiallardan paydalanıw oqıwshılardıń o'z u'lkesin jaqınnan biliwleri, sonday-aq geografiya ta'limin ku'ndelikli turmıs penen baylanıstırıw ushın qolay imkaniyatlarg'a iye. Usı protsesste qorshap turg'an ortalıqta ju'z berip atırg'an ta'biyiy qubılıslar h'a'm geosferanın' du'zilisi h'aqqında geografiyalıq pikirlew h'a'm tu'sinikler an'sat qa'liplesedi.

Oqıw-biliw protsessinde janlı pikirlewden, abstrakt oylawg'a o'tiliwi ushın qolay imkaniyatlar ju'zege keledi. Sabaqtı sho'lkemlestiriwde ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw to'mendegi jag'daylarda ju'z beredi. Birinshiden, ko'rgizbeli qurallar oqıwshılarda geografiya sabaqlarına bolg'an qızıg'ıwdı payda etedi. Ekinshiden, olar ta'repinen geografiyalıq tu'siniklerdin' teren' o'zlestiriliwi ta'miynlenedi. U'shinshiden, oqıwshılardıń du'nya qarası rawajlanadı, na'tiyjede o'zlestirilgen bilim ku'ndelikli ko'nlikpege aylanadı.

⁵ Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. 3 том (Масъул муҳаррир С.Х.Сирожиддинов) –Т.: Фан. 1993.

Uliwma bilim beretug'ın orta mekteplerdin' geografiya sabaqlarında oqıwshılar to'mendegilerdi biliwi h'a'm orınlawı za'ru'r.

1. Ayta (ko'rsete) alıw;
2. Anıqlay (o'lshey) alıw;
3. Su'wretley alıw;
4. Tu'sindire alıw;
5. Boljay alıw.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında to'mendegilerdi ayta (ko'rsete) alıwı mu'mkin:

- tawlar, tegislikler, pa's tegislikler, platolar;
- ten'izler, da'ryalar, ko'ller, kanallar, suw saqlag'ishlar;
- taw jınısları kolleksiyaaları: magmatikalıq, sho'gindi, metamorflıq;
- o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyasın anıqlay (o'lshey) alıwları za'ru'r;
- ko'z benen shamalap aralıqlardı anıqlaw;
- o'zi jasaytug'ın orının' topografiyalıq kartasın su'wretley alıwı;
- kartadan h'a'm globustan geografiyalıq koordinatalar, da'reje torı, paralleller, meridianlardı anıqlay alıwı;

- a'sbaplar ja'rdeminde o'zi jasap turg'an orının' h'awa temperaturasın, ıg'allıg'ın, samal tezligi h'a'm bag'darların anıqlawı;

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında to'mendegilerdi tu'sindire alıwı mu'mkin:

- Klimatqa okeannın' h'a'm h'awa massaların' ta'siri;
- litosfera plitalarının' payda bolıwı h'a'm h'a'reketi;
- lava, magma h'aqqında tu'sinik.

Geografiya sabag'ında jergilikli ko'rgizbeli qurallardan orınlı paydalanıw bilimin asırıw jolında a'melge asırıwshı za'ru'r wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.

Geografiya sabag'ının' a'meliy jetiskenligin asırıw, onın' mazmunın bayıtıw bilim beriw protsesinde pedagogikalıq texnologiyadan paydalanıw esabınan a'melge asırıladı.

Oqıw materiallarının' a'h'miyetine qarap jergilikli ko'rgizbeli qurallardı sonday etip tan'law kerek, birinshiden, oqıwshılar ta'repinen geografiyalıq bilimlerde an'sat o'zlestiriliwin ta'miyinlese, ekinshiden, olardıń baqlawshılıq qa'bileti h'a'mde ko'z qarasının' o'siwine ja'rdem beredi.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursın oqıtıw protsessinde qollanıw atırg'an jergilikli ko'rgizbelerdin' h'a'r biri oqıw-biliw protsesinin' na'tiyjeli bolıwında u'lken orın tutadı. Belgili aymaqta tuwrıdan-tuwrı baqlanatug'ın obektler qatarına relef formaları, klimat o'zgeriwleri menen baylanıslı qubılıslar, olardan: garmsel, quyın,

ko'shpe qum, sonday-aq Aral ten'izinin' jag'dayı, usı mashqala na'tiyjesinde ju'z bergen o'zgerisler, topıraqtın' shor basıwı h'a'm basqalar kiredi.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında taw jınısları kolleksiyaşınan paydalanıwda, xalıq xojalıg'ın rawajlandırıwda u'iken a'h'miyetke iye bolg'an to'mendegi paydalı qazılmaların' u'lgilerinen paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı: granit, gneys, bazalt, neft, kristallı slanets, h'a'k tası, mramor, gips, ko'mir.

Oqıwshılar taw jınıslarının' u'lgileri menen tanısıw arqalı olardı bir-birinen ajırata alıw ko'nlikpelerine de iye boladı. Ulıwma bilim беретug'ın orta mekteplerdin' jumısların baqlaw, sonday-aq, ta'jiriybe jumısların alıp barıw protsessinde ayırım temalar boyınsha a'meliy sabaqlardı sho'lkemlestiriw h'a'm olardı tuwrıdan-tuwrı dala sharayatında o'tkiziw unamlı na'tiyjeni beredi. Bunday jag'dayda to'mendegi jergilikli qurallardıń orınlanıwına ayırıqsha itibar qaratıw lazım:

1. Taw jınısların u'yreniwde u'lkemiz aymag'ınan qazıp alınatug'ın paydalı qazılmalardan ibarat kolleksiyalardan paydalanıw;
2. U'lkemiz aymag'ında tarqalg'an topıraq u'lgilerinen paydalanıw;
3. Tu'rli ta'biyiy zonalar, olardıń o'zine ta'n geografıyalıq o'zgesheliklerin u'yreniw protsesinde, usı aymaqta o'siwshi o'simliklerden tayarlang'an gerbariylerden paydalanıw;

Oqıwshılar usı jergilikli ko'rgizbe qurallar ja'rdeminde oqıw materialların an'sat o'zlestiredi. Tan'lag'an ko'rgizbe qurallar u'yrenilip atırg'an obekt ushın ta'n bolg'an za'ru'r belgilerdi o'zinde ja'mlestire alıwına itibardı qaratıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. To'mende geografiya sabag'ı protsesinde gerbariy, kollektsiya h'a'mde topıraq u'lgilerinen paydalanıwda itibar beriliwi za'ru'r bolg'an ta'riyipler h'aqqında toqtalıp o'temiz.

18.3. Jergilikli ko'rgizbeli qurallar - janlı ko're alıw obekti

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursın oqıtıw protsesinde jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw oqıwshılardıń g'a'rezsiz pikir ju'ritiw qa'biletin o'siredi h'a'm rawajlandıradı.

«Geografiya sabag'ı oqıwshılarda жер h'aqqındag'ı ilimiy du'nya qarasların qa'liplestiredi, sotsial-ekonomikalıq bilimlerin asıradı, ja'h'a'n ma'mleketleri tu'rli regionlardag'ı ja'miyet h'a'm ta'biyattın' o'z-ara baylanıslılıg'ı, geografıyalıq obekt, qubılıslar h'aqqındag'ı bilim h'a'm tu'sinikler menen qurallandırıladı»⁶.

Ta'biyiy faktorlar ortasındag'ı o'z-ara baylanıslar, sonday-aq olardıń bir-biri menen baylanıslılıg'ı olardı tuwrıdan-tuwrı baqlaw jolı menen puxta u'yreniledi.

⁶ Умумий ўрта таълимнинг давлат талим стандарти ва ўқув дастури. 3-махсус сон. – Т.: Шарқ, 1999.

Bunun' ushın oqıtıwshı, birinshiden o'z u'lkesin jaqsı biliwi, baqlaw obektlerin tuwrı tan'lay alıwı, oqıwshılar jetekshiligin asıra alıwı h'a'mde baqlaw na'tiijesinde oqıwshılarda ju'zege kelgen pikirlerdi ulıwmalastırıp, olardı sabaq protsesinde a'meliy bilimler menen baylanıstıra alıwı za'ru'r.

Usı kurs dawamında oqıwshılardıń baslang'ısh klasslarda alg'an ulıwma geografiyalıq ko'nlikpe h'a'm tu'sinikleri ken'eyedi, bekkemlenedi. Oqıwshılarda bilim anıq bir sistema tiykarında o'zlestirilip, ko'nlikpe h'a'm tu'sinikleri izbe-izlik payda etiledi.

Oqıwshılarda bar ko'nlikpeler salıstırılıp, ulıwmalastırılıp, analiz etiledi, belgili sistemag'a salınadı na'tiijede anıq geografiyalıq ko'nlikpeler payda boladı. Demek, geografiya sabag'ın sho'lkemlestiriwde ko'rgizbeli metodtıń a'h'miyeti ju'da' joqarı eken.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı tiykarların o'zlestiriw to'mengi klasslarda iyelegen geografiyalıq tu'siniklerine tayanıladı. Olar tiykarında bir qatar jeke geografiyalıq ko'nlikpe h'a'm tu'sinikler payda etiledi. Ma'selen: Qaraqalpaqstan Respublikasınıń geografiyalıq ornı, shegaraları, reliefi, paydalı qazılmaları, klimatı, ta'biyat zonaları, o'simlik h'a'm h'aywanat du'nyası h'aqqında ko'nlikpe h'a'm tu'sinikler qa'liplestiriledi.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı boyınsha do'gereklerdi sho'lkemlestiriwde jergilikli ko'rgizbeli qurallardan orınlı h'a'm unamlı paydalanılsa, h'a'r bir tema boyınsha anıq mag'lıwmatlardıń beriliwine erisilse go'zlengen maqsetke erisiw mu'mkin.

Ko'rgizbeli metod ja'rdeminde oqıwshı bilmegen, ele an'lap jetpegen obekt h'a'm qubılıslar h'aqqında jeterli mag'lıwmatqa iye boladı.

Ko'rgizbeli metodtan paydalanıwda oqıwshılardı o'z betinshe alıp barıp atırǵan ko'nlikpelerdin' qa'liplesiwine o'z aldına a'h'miyet beriw lazım. Bul oqıwshılarda o'z betinshe alıp barıp atırǵan ko'nlikpelerdi qa'liplestiredi.

Na'tiye ornında sonı aytıw kerek:

- geografiya ta'limi protsessinde jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıw oqıwshılarg'a teren' bilim beriw menen birge olarg'a emotsional ruwxıy ta'sir ko'rsetedi. Olarda belgili mag'lıwmatlardı jıynaw protsessi tezlesedi, oqıwshılardıń belsendiligin asıradı.

- oqıwshılarda ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında jergilikli ko'rgizbeli qurallar h'aqqında tu'sinik h'a'm anıqlıqlar payda etiledi.

- ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı sabaqlıqlarında oqıwshılardıń jergilikli ko'rgizbeli quralları h'aqqında bilim h'a'm ko'nlikpeler menen qurallandırılıwı lazım.

Olardın' imkaniyatların jeterli da'rejede u'yreniw h'a'mde oqıw protsessin rejelestiriwde esapqa alıw kerek.

18. 4. Jergilikli ko'rgizbeli qurallardın' ulıwma geografiyalıq tu'siniklerdin' qa'liplesiwindegi ornı

U'lketanıw materialları ja'rdeminde ulıwma geografiyalıq tu'siniklerdi qa'liplestiriwdin' tiykarg'ı jolı janlı ko're alıwdan abstrakt oylawg'a barıw esaplanadı.

Geografiyalıq tu'siniklerdin' qa'liplesiwi, yag'nıy u'yreniletug'in obekt h'a'm qubılıslardın' tiykarg'ı o'zgesheliklerin oqıwshılar sana sezimine kiritiwde u'lketanıw materialları u'lken orındı iyeleydi.

Oqıwshılar ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı tiykarların u'yreniw protsessinde ju'da' ko'p geografiyalıq terminler, toponimler, sonday-aq, jergilikli qurallar h'aqqında anıq ko'rınis h'a'm ilimiy tu'siniklerge iye bolıwı lazım. Sonın' menen birge usı pa'ndı oqıtıwda oqıwshılarda jergilikli ko'rgizbeli qurallar tiykarında olardın' a'meliy ko'nlikpe h'a'm qa'niygeligin asırıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursın u'yreniw protsessinde ulıwma bilim беретug'in orta mekteplerinin' 5-klass oqıwshıları tiykarınan to'mendegi teoriyalıq bilim h'a'm a'meliy ko'nlikpelerdi o'zlestiredi:

1. Litosfera, gidrosfera, atmosfera, olardı analizlew metodları h'a'mde ta'biyattın' tiykarg'ı komponentleri, olardın' o'z-ara qanday baylanısı h'aqqında anıq mag'lıwmatqa iye boladı.

2. O'zi jasap turg'an orınnın' ta'biyiy sharayatı, reliefi, da'ryaları, ko'lleri, klimati, suwları, ta'biyat zonaları h'aqqında tu'sinikler payda etiw.

3. Jergilikli ko'rgizbeli qurallardan taw jınıs kollektsiyaları, o'simlikler gerbariyler, topıraq h'a'm basqa qurallar ulıwma geografiyalıq tu'sinikler payda etiwge xızmet etedi.

4. Ta'biyat obektleri h'a'm qubılısları tikkeley geografiyalıq anıqlıq payda etiwde tiykarg'ı derek bolıp xızmet etedi.

Predmet h'a'm h'a'diyselerdi ta'biyatta ta'biyiy h'alda ko'rsetiw menen tu'sinikler an'sat qa'liplesedi. Olar ulıwma geografiyalıq tu'siniklerdi payda etip qoymastan, oqıwshıda o'z u'lkesin, tuwılg'an jerin jaqsıraq biliwge bolg'an qızıg'ıwshılıg'in oyatadı.

Bunda h'a'diyselerdin' ulıwmalıq h'a'm za'ru'r belgilerin payda etiwshi faktorlar esaplanadı. Tu'sinikler anıq h'a'm anıq emes tu'siniklerge ajratıladı. Bir pu'tin obektke baylanıslı tu'sinik anıq tu'sinik esaplanadı. Ma'selen: Aziya, Pamir, musson, briz h'a'm tag'ı basqalar. G'a'rezsiz obektler bolg'an predmet h'a'm

h'a'diyselerdin' ulıwmalasqan belgi h'a'm de qa'siyetleri h'aqqındag'ı pikirlerdi so'z ja'rdeminde ta'riyplewshi tu'sinikke ulıwmalasqan tu'sinik dep ataladı. Ma'selen: «Qaraqalpaqstan klimatı» h'a'm «xalqının' tıg'ızlıg'ı».

Geografiyalıq bilim tiykarların ta'riplewshi ulıwmalasqan h'a'm quramalı tu'siniklerdi basqışpa-basqış o'zlestirip barıw za'ru'r. Ha'r bir sabaqta usınday tu'siniklerdin' a'h'miyetli elementleri h'aqqında pikir almasıwlar ju'rgiziw maqsetke muwapıq boladı.

Geografiyalıq ta'lim na'tiyjeliligin asırıw h'a'm bul jolda jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıwda pa'n oqıtıwshısınan to'mendegi sha'rtlerge muwapıq is ju'rgiziwi lazım:

1. Geografiya oqıtıwshısı pa'nnin' obekti h'a'm predmeti h'aqqında anıq mag'lıwmatqa iye bolıwı za'ru'r.

2. Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursında oqıtıwshı sol pa'nnin' bag'darları h'a'mde olardın' maqsetlerin biliwi, oqıw protsessinin' tuwrı sho'lkemlestiriliwi.

3. Jergilikli ko'rgizbeli qurallar ta'biyiy obekt, qubılıslar a'h'miyetin obrazlı tu'rde ashıp beriliwin ta'miyinleydi.

4. Oqıwshılarg'a ma'mleketlik bilimlendiriw standartları, sonday-aq da'stu'r tiykarında pedagogikalıq texnologiyanı qollap jergilikli ko'rgizbeli qurallar ja'rdeminde ta'lim-ta'rbiya beriw ta'lim na'tiyjeliligin ta'miyinleydi, h'a'mde geografiyalıq bilimlerdi ken'eytiriw h'a'm bayıtıwdın' maqul jolı esaplanadı.

18. 5. Jergilikli ko'rgizbeli qurallardı tan'law normaları h'a'm olardan paydalanıw usılları

Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerinin' 5-klassında u'yreniledi. Oqıw da'stu'ri bul kursta geografiyalıq bilimler tiykarların u'yreniw ushın 34 saat waqıt ajratılğ'an. Kurs ko'leminde oqıwshılar tu'n h'a'm ku'ndiz, ma'wsimler, quyash, jer, topıraq, o'simlik, h'awa-rayı, klimat h'a'm t.b. da'slepki geografiyalıq tu'siniklerdi o'zlestiredi.

Sonday-aq, o'z u'lkesi h'aqqında da'slepki ulıwmalasqan ko'nlikpe h'a'm tu'siniklerge iye boladı.

Bul h'a'reketler oqıwshılarda za'ru'r geografiyalıq bilim (tu'sinik) lerdi payda etiw menen birge Watandı su'yiw h'a'mde o'z tuwılıp o'sken u'lkesi menen maqtanıw sezimlerin qa'liplestiredi.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerinin' 5-klassında «Hawa-rayı h'a'm klimat» teması belgili sistema tiykarında, sonday-aq jergilikli ko'rgizbeli qurallar ja'rdeminde u'yreniledi.

Usı orında «Hawa-rayı h'a'm klimat», «Ta'biyat kompleksi» temalarında sho'lkemlestirilgen shınıg'ıwların' rejesi h'aqqında so'z etemiz.

Sabaq teması: «Hawa-rayı xa'm klimat».

Sabaqtın' maqseti: Oqıwshılarg'a h'awa-rayı, klimat, olardıń a'h'miyeti, elementleri, h'awa-rayı xızmeti h'a'mde h'awa-rayı o'zgeriwlerinen derek beriwshi jergilikli belgiler h'aqqındag'ı teoriyalıq h'a'm a'meliy mag'lıwmatlardı beriw, o'zi jasap turg'an aymaqtın' klimatı, klimat o'zgeshelikleri h'aqqında mag'lıwmat beriw.

Sabaq barısında a'melge asırilatug'ın wazıypalar:

1. Oqıwshılarg'a h'awa-rayı h'a'm klimatı onın' a'h'miyeti, elementleri, h'awa-rayı xızmeti h'a'm h'awa-rayı o'zgeriwlerinen derek beriwshi jergilikli belgiler h'aqqındag'ı teoriyalıq bilimlerde beriw.

2. Oqıwshı ta'repinen h'awa-rayı, klimat, klimattı payda etiwshi faktorlar, h'awa-rayı elementleri, h'awa-rayı xızmeti, meteorolog, meteorologiya orayı h'a'm h'awa-rayı o'zgeriwlerin bildiriwshi jergilikli belgiler h'a'm t.b. tu'siniklerdin' puxta o'zlestiriliwine erisiw.

3. Oqıwshılarda h'awa-rayı, klimat o'zgeriwlerin baqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

4. Olarda jergilikli belgilerge muwapıq h'awa-rayı o'zgeriwin aldın-ala anıqlaw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

Sabaq quralları: geografiyalıq tu'sinikler jazıp barılatug'ın so'zlik da'pterler, ku'ndelik baqlaw da'pteri, «h'awa-rayı o'zgerislerinen derek beriwshi jergilikli belgiler» atlı keste, h'awa-rayı o'zgeriwlerin aldın-ala anıqlawg'a imkan beriwshi jergilikli belgilerdin' su'wreti tu'sirilgen plakat. Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı sabaqlıg'ı, jazıw taxtası, klimat kartası.

Sabaq barısında qollanılıwshı metodlar: ekskursiya, baqlaw, sa'wbetlesiw, soraw-juwap, «8x8x8x8» h'a'm «Klaster» metodları.

Sabaqtın' rejesi:

1. Hawa-rayı elementleri h'a'm klimat;
2. Hawa-rayı h'a'm klimat xızmeti;
3. Hawa-rayı o'zgeriwin an'latıwshı jergilikli belgiler;
4. Ekskursiya sho'lkemlestiriw tiykarında h'awa-rayı o'zgeriwinen derek beriwshi jergilikli belgilerdi anıqlaw;

Sabaqtın' barısı:

I. Soraw-juwap tiykarında oqıwshılardıń h'awa-rayı h'a'm onın' o'zgeriwleri h'aqqındag'ı bilimlerin anıqlaw;

Oqıwshılarg'a to'mendegi sorawlar beriledi:

1. Hawa-rayı degenimiz ne? Klimat degenimiz ne?

2. Hawa-rayı h'a'm klimattın' o'zgeriwine neler ta'sir etedi?
3. Hawa-rayı o'zgeriwlerin aldın-ala biliw ushın neler za'ru'r?
4. Hawa-rayı o'zgeriwin baqlap barıwshı qa'niygeler kimler dep esaplaysız?
5. Hawa-rayı o'zgeriwin a'tırapta ju'z berip atırǵ'an h'a'diyseler arqalı anıqlaw mu'mkinbe? Mısallar keltirip o'tin'.

II. «8x8x8x8» metodı ja'rdeminde bilimlerdi o'zlestiriw.

Klass oqıwshıları 4 oqıwshıdan 8 toparg'a bo'linedi. Ta'biyiy geografiya baslang'ish kursı sabaqlıǵ'ının' «Hawa-rayı h'a'm klimat» teması boyınsha berilgen tekst segiz bo'limge ajratılıp (bo'limlerge bo'lingen tekstler kompyuterde teriledi), h'a'r bir toparg'a belgili tekst beriledi. Toparlar bes minut aralıǵ'ında tekst mazmunın u'yrenedi. Son' topar qayta sho'lkemlestiriledi. Jan'adan sho'lkemlesken toparda aldındıǵ'ı topardıń bir ag'zası bolıwı sha'rt. Topar ag'zalarınń h'a'r biri qalg'an u'sh qatnasıwshıǵ'a aldındıǵ'ı toparda o'zi u'yrenen mag'lıwmatlardı jetkeredi (tekst mazmunı h'aqqında so'ylep beredi). Bul protsess ushın 6-8 minut waqıt beriledi. Usı arqalı teksttin' ulıwma mazmunı barlıq oqıwshılar ta'repinen o'zlestiriledi.

III. Sa'wbetlesiw arqalı oqıw materialnı bekkemlew.

Usı protsesste oqıtıwshı sa'wbetlesiw sho'lkemlestiriw ushın oqıwshılarg'a to'mendegi sorawlardı beredi.

1. Menin' tu'sinigimde, h'awa-rayının' o'zgeriwi tiri ja'nliklerdin' o'miri, turmis ta'rizi h'a'm h'a'reketlerine h'esh qanday ta'sir etpeydi?

2. Men metereologiya orayların payda etiwge mu'tajlik joq dep esaplayman. Sizler ne dep oylaysız?

3. Jergilikli belgiler arqalı h'awa-rayı o'zgeriwin anıqlaw mu'mkin be?

Usıǵ'an uqsag'an sorawlardı oqıwshılarg'a beriw arqalı olardı pikirlewge, o'z pikirin aytıwǵ'a, o'z pikirin da'lillewge, pikirlew qa'biletin qa'liplestiriwge jardem beredi.

IV. «Klaster» metodı ja'rdeminde oqıw materialnı bekkemlew.

Bul metodta oqıwshılarg'a oqıtıwshı basshılıǵ'ında h'awa-rayı o'zgeriwin aldın-ala biliwge imkaniyat beriwshi jergilikli belgiler h'aqqında o'zlestiretug'ın bilimlerdi jaratıp beriwleri talap etiledi. Oqıwshılar usınday jergilikli belgilerdi jazıp aladı, oqıtıwshı olardıń pikirlerin ulıwmalastırıp, jazıw taxtasında belgili sxema ko'rinishin payda etedi. Bul metod oqıwshılarda geografiyalıq bilimlerdi o'zlestiriwge bolǵ'an qızıǵ'ıwdı oyatıp g'ana qoymay, olardı jetekshi bolıwǵ'a, o'z pikirin erkin bildiriwge iytermeleydi. Ekskursiya h'a'm baqlaw jumsları protsesinde u'yrenen materiallar boyınsha oqıwshılar qatnasıwında to'mendegi sxema jaratıldı (6-suwret).

V. Ekskursiya h'a'm baqlaw tiykarında oqıw materialların bekkemlew.

Sabaq aqırında yaki sabaqtan tısqarı waqıtta ta'biyatqa ekskursiya sho'lkemlestirip, oqıwshılardıń h'awa-rayı h'a'm klimat o'zgeriwin tuwrıdan-tuwrı baqlawları ushın sharayat jaratıp beredi. Oqıwshılar qumırsqalar, jawın qurtı, quslar (atap aytqanda qarlıg'ashlar) h'a'mde h'aywanlar (iyt, pıshıq, u'yrek, g'az h'a'm basqalar) dın' h'a'reketlerin u'yreniw, oqıtıwshı basshılıg'ında kishi gulxan jag'ılıp, tu'tinnin' bag'darın anıqlaw, h'awa-rayının' o'zgeriwine baylanıslı o'zlestirgen bilimlerin bekkemlew mu'mkin.

6-su'wret. Klaster metodın qollaw texnologiyası

Hawa-rayı o'zgeriwin bildiriwshi jergilikli belgiler

	Jergilikli belgiler	Hawa-rayının' jag'dayı
1	Quyash batıp atırǵ'anda batıstın' qızıl tu'ske kiriwi	Hawa ashıq boladı
2	Tu'nde h'a'm ku'ndiz h'awa rayının' keskin pariǵ qılıwı.	Hawa ashıq boladı.
3	Tu'nde h'a'm ku'ndiz h'awa rayı derlik pariǵ qılmawı.	Jawıngershilik boladı.
4	Qarlıǵ'ashlardın' aspanda ba'lent ushıwı	Hawa ashıq boladı.
5	Qarlıǵ'ashlardın' jer bawırlap ushıwı	Jawın jawadı
6	Gu'lxan tu'tininin' aspang'a tik ko'teriliwi	Hawa rayı ashıq boladı
7	Gu'lxan tu'tinnin' jer bawırlap ketiwi	Jawın jawadı
8	Qumırsqalardıń' jer betine shıǵ'ıwı	Hawa rayı ashıq boladı
9	Qumırsqalar inlerinen shıǵ'a almasa	Jawın jawadı
10	Jawın qurtının' jer betine shıǵ'ıwı	Jawın jawadı
11	Pal h'a'rrenin' toda bolıp ushıwı	Hawa ashıq h'a'm ıssı boladı
12	Pal h'a'rreler o'z inlerinen shıqpasa	Jawın jawadı
13	Aspanda ko'p sanlı juldızlardın' bolıwı	Hawa rayı ashıq boladı

Ekskursiya waqtında oqıtıwshının' jol-jobaları, ma'sla'h'a'ti h'a'm ko'rsetpeleri tiykarında (tiykarg'ı itibar olardıń' o'z betinshe jumıs alıp barıwına qaratıladı) to'mendegishe ko'rgizbeli qurallar tayarlaydı (10-keste).

Ekskursiya waqtında oqıwshılar «ku'ndelik baqlaw da'pteri»n toltıradı.

Bul tema boyınsha sho'lkemlestirilgen shınıǵ'ıwda oqıtıwshı ta'repinen oqıwshılardıń' «geografiyalıq so'zlik» da'pterin jazıp barıwlarına itibar qaratıwı maqsetke muwapıq esaplanadı. Oqıwshılar berilgen temanın' a'h'miyetin tu'sinse, o'zlestirgen bilimleri bekkem boladı.

Oqıtıwshı oqıwshılar itibarına to'mendegi kesteni usınıwı mu'mkin. Ta'jiriybe-sınaw jumısların alıp barıwıwda ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerdin' 5-klass oqıwshıları menen «Jer qabıqlarının' o'z-ara ta'siri» temasın u'yreniwde de sabaqtın' belgili reje tiykarında sho'lkemlestiriliwine itibar qarattıq. To'mende usı reje h'aqqında so'z ju'ritemiz.

Meteorologiyalıq oraylar h'aqında tu'sinik

№	Geografiyalıq tu'sinik	Tu'siniktin' mazmunı
	Hawa – rayı	Anıq bir waqıtta ma'lim bir jerdegi h'awanın' jag'dayı
	Hawa-rayının' elementleri	Hawa rayı jag'dayının' ko'rsetiwshi sostav bo'limleri. Hawa rayının' tiykarg'ı elementleri to'mendegilerden turadı: 1) h'awanın' temperaturası; 2) h'awanın' ıg'allıg'ı; 3) atmosfera basımı.
	Hawa rayı xızmeti	Hawa rayı o'zgeriwi bir h'a'pte (bir ay) aldın belgilep alıw imkaniyatına iye bolg'an sho'lkemnin' alıp barıp atırg'an jumısı
1.	Meteorologiya orayı	Hawa rayının' o'zgeriwin u'yreniwshi sho'lkem
2.	Meteorolog	Hawa rayının' o'zgeriwin h'a'mme waqıt baqlap barıwshi qa'niye.
3.	Du'nya ju'zi meteorologiya orayları	Jer ju'zinin' tu'rli orınlarında ju'z beriwshi h'awa rayı o'zgeriwin u'yreniwshi sho'lkemler. Du'nya ju'zi meteorologiya orayları to'mendegi qalalar jaylasqan; 1) Vashington (AQSh); 2) Melburn (Avstraliya); 3) Moskva (Rossiya).
7.	Hawa rayının' o'zgeriwinen derek beriwshi jergilikli belgiler	Quyash, ay, bult, juldız, o'simlik, h'aywan h'a'm tag'ı basqalardıń belgili jag'dayı, qatan'-h'a'reketleri tiykarında h'awa-rayı o'zgeriwin biliw imkaniyatı

Sabaq teması: «Jer qabıqlarının' o'z-ara ta'siri»

Sabaqtın' maqseti: Oqıwshılarg'a biosferanın' basqa qabıqlarg'a ta'siri h'aqındag'ı mag'lıwmatlardı beriw h'a'mde qorshag'an ortalıqtı qorg'aw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

Sabaq protsessinde a'melge asırılıwshı wazıypalar:

1. Oqıwshılar ta'repinen biosfera h'a'm onın' a'h'miyeti xaqında o'zlestirilgen teoriyalıq bilimlerde bekkemlew.

2. Oqıwshılarg'a biosferanın' atmosfera, gidrosfera h'a'm litosferag'a ta'siri, sonday-aq, geografiyalıq qabıq h'aqında bilimlerde beriw.

3. Oqıwshılarda ta'biyat h'a'm qorshag'an ortalıqtı qorg'aw ko'nlikpelerin qa'liplestiriw.

Sabaq qurallari: «Jer qabıqlarının» o'z-ara ta'siri» temasına tiyisli plakatlar, tu'rli duzlar, topıraq u'lgileri, ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı sabaqlıg'ı, kesteler.

Sabaq protsesinde qollanılatu'g'ın metodlar: gu'rrin', soraw-juwap, ekskursiya, baqlaw, «Besinshisi artıqsha» metodu, «Kishi toparda islew» metodu.

Sabaqtın' rejesi:

1. Biosferanın' atmosferag'a ta'siri;
2. Biosferanın' gidrosferag'a ta'siri;
3. Biosferanın' litosferag'a ta'siri;
4. Geografiyalıq qabıq;

Sabaqtın' barısı:

1. Soraw-juwap tiykarında «Biosfera h'a'm jer qabıqlarının» o'z-ara ta'siri» bo'liminde o'zlestirilgen bilimlerdi bekkemlew.

Oqıwshılarg'a to'mendegi sorawlar berilip, olardıń bilim da'rejeleri anıqlanadı:

1. Biosfera degenimiz ne?
2. Tiri organizmlerdin' tiykarg'ı belgileri nelerden ibarat?
3. Tiri organizmlerdin' o'z-ara baylanıslılıg'ın qanday tu'sinesiz?
4. Tiri organizmlerdin' tarqalıwında insan qanday orın tutadı?

II. «6x6x6x6x6» metodu ja'rdeminde bilimlerdi o'zlestiriw.

Klass oqıwshıları 6 dan 5 toparg'a bo'linedi. Ta'biyiy geografiya baslang'ısh kursı sabaqlıg'ının» «Jer qabıqlarının» o'z-ara ta'siri» teması boyınsha berilgen tekst segiz bo'limge ajıralıp (bo'limlerge bo'lingen tekstler kompyuterde teriledi), h'a'r bir toparg'a bo'lip beriledi. Toparlar bes minut aralıg'ında tekst mazmunın u'yrenedi. Son' topar qayta sho'lkemlestiriledi. Jan'adan sho'lkemlesken toparlarda da'slepki toparlardın' bir ag'zası bolıwı sha'rt. Topar ag'zalarınan' h'a'r biri qalg'an 4 toparlasına o'zi u'yrenen mag'lıwmatlardı jetkizedi (tekst mazmunı h'aqqında so'ylep beredi). Bunın' ushın 6-8 minut beriledi. Usının' tiykarında teksttin' ulıwma mazmunı h'a'mme oqıwshılar ta'repinen o'zlestiriledi.

III. «Besinshisi artıqsha» metodu ja'rdeminde bilimlerdi bekkemlew.

Belgili tu'siniklerden ibarat sistema du'ziledi h'a'm de oqıwshılarg'a usı sistemada temag'a tiyisli bolmag'an tu'siniktike anıqlaw wazıypası tapsırıladı. Oqıwshılar itibarına to'mendegi sistemanı usınıw mu'mkin:

1. Biosfera, gidrosfera, materik, litosfera, atmosfera;
2. Atmosfera, litosfera, biosfera, karta, gidrosfera;
3. Gidrosfera, litosfera, atmosfera, biosfera, globus.

IV. Gu'rrin' tiykarında bilimlerdi bekkemlew. Bul metodta oqıwshılarg'a to'mendegi sorawlar berilip, olardı pikirlewge, o'z pikirin erkin bayan etiwge iytirmeleydi:

1. İnsanlar yamasa h'aywanat du'nyası o'simlikler bolmag'an sharayatta da jasay alama?

2. Atmosferanın' pataslanıwının' insang'a ta'siri barma?

3. Gidrosfera h'a'm atmosfera qabıg'ının' o'z-ara ta'sirin jeke pikirlerin'iz arqalı ko'rsetip berin'.

4. İnsannın' atmosferag'a, jer ju'zine h'a'm gidrosferag'a ta'sirin uyreniw h'a'm sheshiw jolları to'mendegi 12-keste berilgen. Keste oqıwshılar ta'repinen oqıtıwshı basshılıg'ında toltırıladi.

12-keste

İnsannın' atmosferag'a, gidrosferag'a h'a'm jer ju'zine ko'rsetiwshi keri ta'sirin sheshiw jolları

Atmosferag'a ko'rsetip atırg'an keri ta'sirdin' aldın alıw	Gidrosferag'a ko'rsetip atırg'an ta'sirdin' aldın alıw	Jer ju'zine keri ta'sirdin' aldın alıw
Japıraqlardı jaqpaw Shıg'ındılardı ko'mip taslaw	Suwg'a shıg'ındılardı taslamaw	Eginlerge tek jergilik li to'ginlerdi to'giw
Musorlardı arnawlı ıdısqa to'giw	Shıg'ındı suwlarınin' suw h'a'wizine tu'siwiniñ aldın alıw	Topıraqqa tu'rli janılg'ı lar (benzin, kerosin h'a'm basqalar)dı to'kpew
O'simliklerdi nabıt qılmaw	Salmalardıñ tazalıg'ına itibar beriw	Topıraq eroziyasının' aldın alıw

Ta'biyiy geografiya baslang'ish kursı sabaqlıg'ınan orın alg'an «Geografiyalıq poyaslar h'a'm zonalar» temasın u'yreniwde sabaq protsesinin' sho'lkemlestiriliwi to'mendegishe:

Sabaqtın' maqseti: Oqıwshılarg'a geografiyalıq poyaslar, olardıñ o'zine ta'n o'zgeshelikleri h'aqqında mag'lıwmat beriw arqalı olarda poyas h'a'm zonalar tuwralı tu'siniklerdi payda etiw.

Sabaq protsessinde a'melge asırılıwshı wazıypalar:

1. Oqıwshılarg'a geografiyalıq poyas h'a'm ta'biyat zonaları h'a'm olardıñ o'zine ta'n o'zgesheliklerin uyretiw.

2. Oqıwshılar ta'repinen geografiyalıq poyaslar, ta'biyat zonaları, sho'l h'a'm yarım sho'l zonası, tog'ay zonası, tog'ay-tundra h'a'm tundra zonası, arktika zonası ta'rizli tu'siniklerdin' o'zlestiriwine erisiw.

Sabaq teması: Geografiyalıq poyaslar h'a'm ta'biyat zonaları

Sabaqtı qurallandıırıw: Du'nya ju'zi klimat kartası, geografiyalıq poyaslar kartası, «ta'biyiy geografiya» baslang'ish kursı sabaqlıg'ı, Qaraqalpaqstan Respublikası kartası, yarım sharlar kartası.

Sabaq protsessinde qollanıwshı metodlar: lektsiya, gu'rrin', soraw-juwap, «klaster» metodı, «kishi toparlarda islew» metodı, sabaqlıq penen islesiw metodı

Sabaqtın' rejesi:

1. Geografiyalıq poyas degenimiz ne?
2. Ta'biyat zonaları degenimiz ne?
3. Tegisliktegi ta'biyat zonaları
4. Ba'lentlik poyasları

Sabaqtın' barısı:

I. Bayan etiw arqalı oqıw materialı mazmunı h'aqqında oqıwshılarg'a teoriyalıq bilimlerde beriw.

Tema quramalı bolg'anlıg'ı sebepli, onın' mazmunı oqıtıwshı ta'repinen bayan etiw tiykarında ashıp beriledi. Bayan etiw protsesinde oqıtıwshı ba'lentlik poyasları suwreti, geografiyalıq poyaslar kartasınan paydalanıladı.

II. Sa'wbetlesiw arqalı temada o'zlestirilgen bilimlerde bekkemlew.

Usı orında oqıwshılar oqıtıwshı ta'repinen ortag'a taslang'an to'mendegi sorawlar boyınsha o'z pikirlerin bayan etiwleri mu'mkin:

1. Geografiyalıq poyas h'a'm ta'biyat zonalarının' bir-birinen o'zgesheligi?
2. Tegisliktegi ta'biyat zonaları menen klimat poyasları ortasında qanday baylanıslılıq bar?
3. Jasap turg'an jerimiz qaysı poyas h'a'm qaysı zonag'a kiredi?

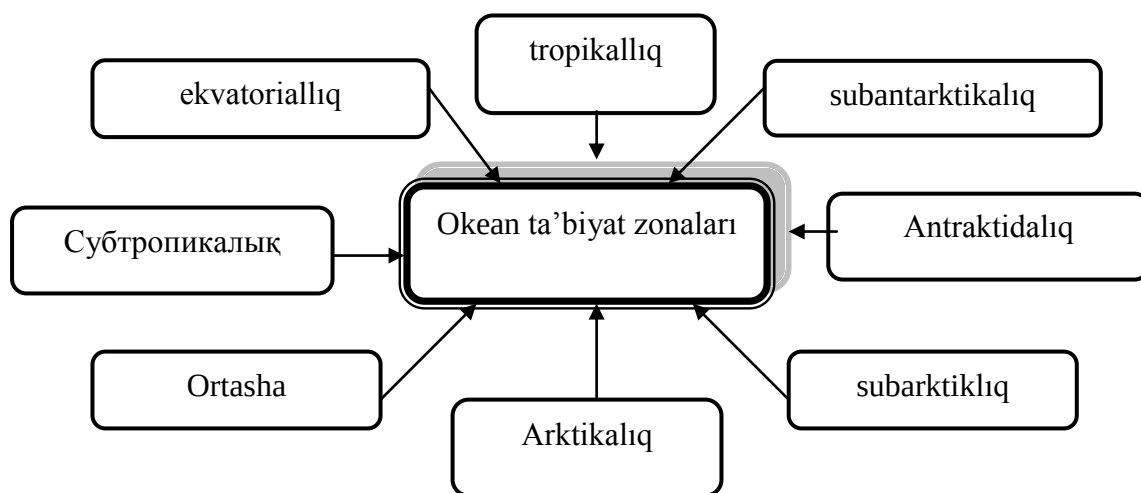
III. «Klaster» metodı ja'rdeminde bilimlerde bekkemlew.

Klass oqıwshıları topar yaki ja'ma'a't arasında «Geografiyalıq poyaslar h'a'm ta'biyat zonaları» temasının' ulıwma a'h'miyetin ko'rsetiwshi klasterdi payda etedi. Bunda oqıwshılar o'z betinshe jumıs alıp baradı, oqıtıwshı olardıń alıp barıp atırg'an jumısın baqlap turadı, za'ru'r orınlarda olarg'a ma'sla'h'a'tler beredi.

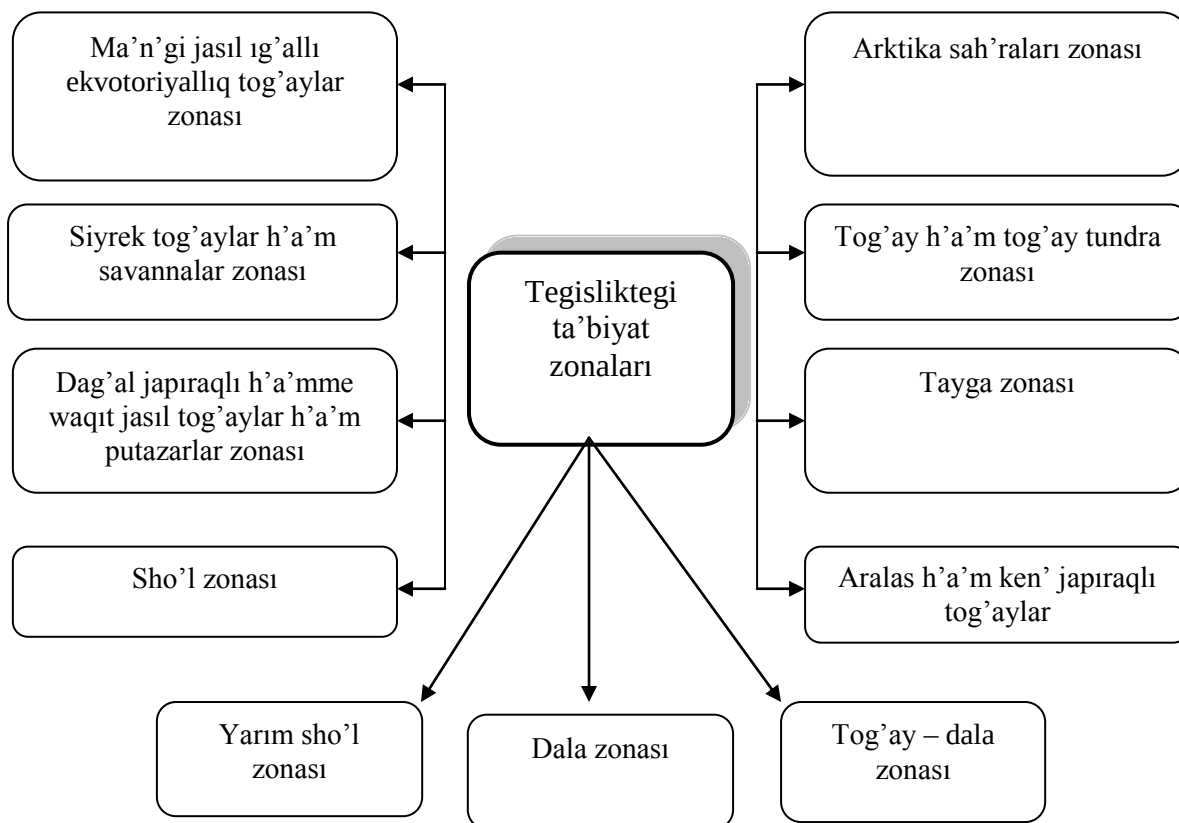
U'yrenilgen tema boyınsha ta'jiriybe sınaw jumısları natiyjesinde to'mendegi tabiyat zonaları h'aqqında klaster jaratıldı (7-suwret).

IV. «Kishi do'retiwshilik jumıs» temasında diktant jazıw arqalı bilimlerde bekkemlew.

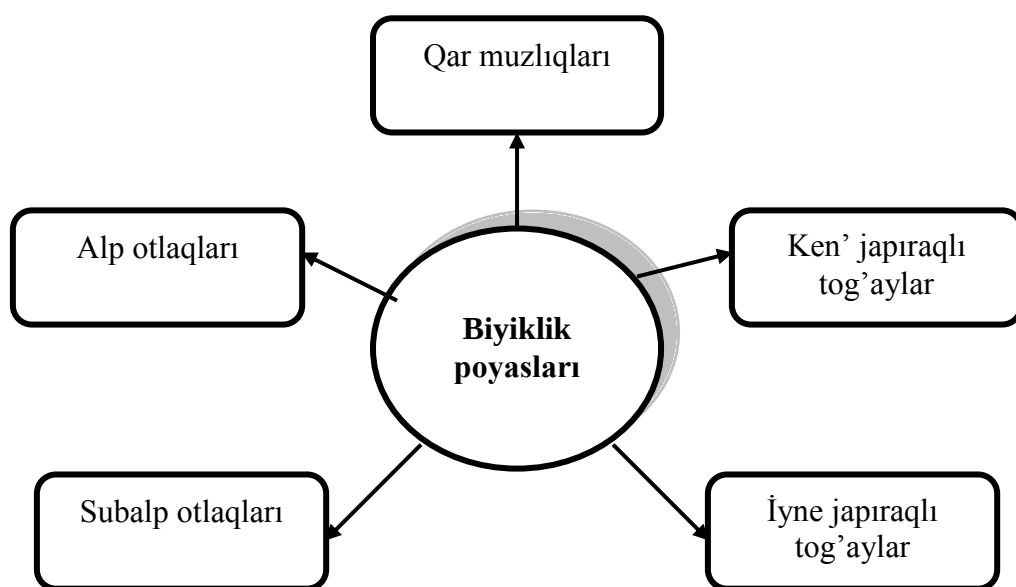
Oqıwshılarg'a sabaq son'ında yamasa u'y tapsırmasın ushın qorshag'an ortalıqtı u'yreniw maqsetinde o'zleri jasap turg'an territoriyanın' qaysı geografiyalıq poyas h'a'm ta'biyat zonasına kiriwin anıqlaw h'a'm og'an geografiyalıq sıpatlama jazıw wazıypası beriledi. Oqıwshılar usı wazıypanı orınlawda jergilikli ta'biyiy obektlerge tiykarg'ı itibarın qaratıwları za'ru'r. Bul tapsırma olardıń o'tilgen tema boyınsha jeterli da'rejede bilimge iye bolg'anlıqlarınan derek beredi.

7-su'wret.Okean ta'biyat zonaları h'aqqında klaster

8-su'wret.Tegisliktegi ta'biyat zonalar h'aqqında klaster

9-su'wret.Balentlik ta'biyat poyasları h'aqqında klaster

Paydalanilg'an a'debiyatlar dizimi

1. Karimov I.A. «Barkamol avlod orzusi» - T.; Sharq, 1999. -182 b
2. Karimov I.A. «Yuksak manaviyat – engilmas kuch» - T.; Manaviyat 2008.- b.
3. Wzbekiston Respublikasining «Talim twg'risida» gi Qonuni /Barkamol avlod/ - Wzbekiston taraqqiётining poydevori – T.: Wzbekiston, 1997, 20-29 b.
4. Wzbekiston Respublikasining – «Kadrlar tayёрlash Milliy dasturi» /Barkamol avlod – Wzbekiston taraqqiётining poydevori.- T.: Wzbekiston, 1997. 316 b
5. Karimov I.A. Barkamol avlod-Wzbekiston taraqqiётining poydevori Wzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 9 sessiyasida swzlagan nutqi. 1997 yil 29 avgust. Barkamol avlod-Wzbekiston taraqqiётining poydevori. Toshkent, Wzbekiston.1997.
6. Karimov I.A. «Mamlakatmizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqorolik jamiyat barpo etish-ustivor maqsadimizdir»(Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qwchma majilisida swzlagan nutqi. 2010 yil 28-yanvar. Toshkent.
7. Azizxwjaeva N.N. «Pedagogik texnologiya va pedagogik mah'orat» -T.: 2003–174 b
8. Bepalko V.P. Slagaemoe pedagogicheskoy texnologii. Moskva Pedagogika. 1989
9. Darinskiy A.V.Metodika prepodavanie geografii. Moskva. Prosveshenie 1991
10. Ywldoshev J, Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. Wqituvchi, 2004.
11. Selevko G.K. Sovremennie texnologii. Moskva, Narodnoe obrazovanie. 1998.
12. Gaipova R.T. «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida mah'alliy kwrgazma vositalaridan foydalanishning uslubiy asoslari» Diss.. p.f.n. –T., 2006.-150 b
- 13.Gaypova R.T.Jergilikli materiallar sabaq na'tiyjeligin ta'miyenlewshi ko'rgizbelilik sipatında. No'kis 1996 « Qaraqalpaqstan mug'allimi» № 1-2 son 39-46b.
- 14.Gaypova R.T. 6-sinfda «Litosfera» mavzusini mah'alliy malumotlardan foydalanib wtish tajribasidan «Kadrlar tayёрlash bwyicha milliy dastur» asosida oliy talim tizimida professor-wqituvchilarning malakasini oshirish va ularni qayta tayёрlash vazifalari bwyicha ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. T.:ToshDMU, 1997, 35-36b
- 15.Gaypova R.T. Tabiiy geografiyanın' baslangış kursında ma'mleketlik ta'lim standartların a'melge asırıwda jergilikli ko'rgizbeliliktin' roli.64-66b
- 16.Gaypova R.T. Tabiiy geografiyaning boshlangich kursida wquvchilarga ekologik talim berish Qaraqalpaq Ma'mleketlik Universitetinin' 25-jıllılıgına bagışlangan XXI respublikalıq ilimiy-praktikalıq konferentsiya. 13-15 Sentyabr, No'kis, «Qaraqalpaqstan» 2001 j. 142-143b.
- 17.Gaypova R.T. Jonli mushoxada–puxta bilim asosi.T.: J// Xalq talimi 63-66b.

18. Gaypova R.T. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida wquvchilarga milliy istiqloq g'oyasini singdirish. J/Wzbekiston geografiya jamiyati axboroti jurnali 25 jild Toshkent, 2005, 89-92 betlar,
19. Gaypova R.T. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida mah'alliy kurgazmali vositalardan foydalanish uslublarini takomillashtirish masalalari. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida mah'alliy kurgazmali vositalardan foydalanish uslublarini takomillashtirish masalalari.2,3 b.t.
20. Gaypova R.T. J.Abdiramanov.Innovatsion texnologiya: Zamonaviy geografiya Wzbekiston geografiya jamiyati Axboroti 32 – jild 144-146b.
- 21.Gaypova R.T; Utepova G. h'a'm tag'i basqalar Geografiya darslarida kurgazmalilikning ah'amiyati. Qwqon davlat universiteti Respublika ilmiy amaliy konferentsiya twplami. Qwqon 2008 233-235b.
- 22.Geografiya wquv fanidan umumtalim maktablari uchun Davlat talim standarti (5-9 sinf) T.:2008
- 23.Ziyamuxamedova S: Ziyamuxammedeva B. Novaya pedagogicheskaya texnologiya: Teoriya i praktika. – T.: Abu Ali Ibn Sino, 2002. 118 s.
24. Dushina I.V. Metodika i texnologiya obucheniya geografii. – M.: «Vissshaya shkola», 2004. -203 st.
25. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom protsesse. Moskva. Znanie 1989 s-75
26. Musaev P. Bah'ramov A. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi 5-sinf uchun darslik.
27. Mwminov O.Geografiya wqitish metodikasi. –T.:Wqituvchi, 1986.
28. Mwminov O. Zamonaviy geografiya darsiga qwyiladigan talablar (Wqituvchilar uchun metodik qwllanma). – T.: Wqituvchi, 1990. -72 b
29. Tolipov W.Q. Usmanbaeva M. «Pedagogik texnologiyalarning tadbiiy asoslari» - T.: 2006 2006- 258 b.
30. Farberman B. «Ilg'or pedagogik texnologiyalar» - T.: Fan. 2000.- 128 b
31. G'ulomov P.Qurbaniëzov R. «Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi» - T.: Wzbekiston, 2003.- 93 b.
32. G'ulomov P. Qurbanniëzov R. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi 5-sinf wqituvchilari uchun metodik qwllanma. –T.: Wzbekiston. 2003.-73b.

MAZMUNI

Kirisiw.....	4
I-bo'lim. Geografiya ta'limi h'a'm onin' rawajlanıwı	
I-Bap Geografiya ta'liminin' maqseti h'a'm wazıypaları	
1.1. Geografiya ta'limi metodikası h'aqqında tu'sinik, onın' maqseti h'a'm wazıypaları	5
1.2. Geografiya ta'liminin' maqset h'a'm wazıypaları	6
1.3. Geografiya ta'limi metodikasının' basqa pa'nler menen baylanılıg'ı	9
1.4. Geografiya ta'liminde a'meliy analiz jumısların sho'lkemlestiriw mashqalaları	11
1.5. Metodikalıq izertlewler basqışları	17
II- Bap. Geografiya ta'liminin' rawajlanıw tariyxı	
2.1. A'yyemgi da'wirde geografiya pa'ninin' rawajlanıwı	20
2.2. Orta a'sirlerde geografiya ta'liminin' rawajlanıwı	22
2.3. İlimiy geografiyalıq izertlewler da'wirinde geografiyalıq ta'limnin' rawajlanıwı	23
2.4. Shet ellerde geografiya ta'limi	25
III-Bap. O'zbekstanda geografiya ta'liminin' rawajlanıwı	
3.1. XIX a'sirdin' aqırı h'a'm XX a'sir baslarında geografiya ta'liminin' rawajlanıwı	30
3.2. XX a'sirde O'zbekstanda geografiya ta'liminin' rawajlanıwı	34
3.3. O'zbekstanda kadrlar tayarlawdın' milliy da'stu'ri h'a'm qabıl etiliwi	37
3.4. Geografiya ta'liminin' du'zilisi h'a'm bilimlendiriw standartları	40
3.5. Mektep geografiyasının' mazmuninin' quramlı du'zilisi	41
3.6. İshki predmetler ara baylanıslar	43
II-Bo'lim. Oqıtıw metodları	
IV-Bap. Oqıtıw metodları h'aqqında tu'sinik h'a'm olardı tan'law printsipleri	
4.1. Oqıtıw metodların klassifikatsiyalastırıw	45
4.2. Geografiya sabaqlarında oqıtıw metodların tan'law texnologiyası.....	49
4.3. Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw.....	51
V-Bap. Oqıtıwdın' awızeki metodları	
5.1. Tu'sindiriw metodı	56
5.2. Gu'rrin' metodı	59
5.3. Sa'wbetlesiw metodı	61
5.4. Oqıp beriw.....	65
5.5. Lektsiya metodı	65
VI-Bap. Baqlaw h'a'm ta'jiriybe metodı	
6.1. Baqlaw metodı	80
6.2. Ta'jiriybe metodı.....	73
7.1. Uıwma kartografiyalıq tu'sinikler sha'rtli belgilerdi oqıw	78
7.2. Mektep geografiyalıq kartalardı tu'rleri	82
7.3. Kartalardı tu'sindiriw texnologiyası	84
7.4. Geografiyalıq kartalardı oqıw texnologiyası	86
7.5. Jazıwsız kartalar menen islew texnologiyası	89
7.6. Globus penen islew texnologiyası	90
7.7. Kartografiyalıq ko'rinislerdi qa'liplestiriw texnologiyası	92

VIII-Bap. Mashqalali oqitiw metodlari

8.1	Geografiya pa'nidegi mashqalalar h'a'm olardan bilimlendiriw protsessinde paydalanıw	94
8.2	Mashqalali bayanlaw metodi	96
8.3	Reproduktiv, u'stirtin izleniwshi h'a'm izleniwshi metod	99
8.4	Mashqalali oqitiw metodi	104

IX-Bap. Geografiya ta'liminde matematikalıq h'a'm statistikalıq metodlardan paydalanıw

9.1.	Geografiya ta'liminde matematikalıq texnologiyalardan paydalanıw texnologiyası.....	105
9.2.	Geografiya ta'liminde statistikalıq mag'lıwmatlardan paydalanıw texnologiyası	110

X-Bap. Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardı islep shıg'ıw h'a'm qollanıw

10.1.	Geografiya ta'liminde pedagogikalıq texnologiyalardı qollanıwdın' ilimiy-metodikalıq tiykarları	116
10.2.	Didaktikalıq oymnar	126
10.3.	Modulli ta'lim texnologiyası	129

III-Bo'lim. Oqitiw quralları

XI-Bap. Oqitiw quralları

11.1.	Oqitiw qurallarının' tu'rleri	132
11.2.	Geografiya sabaqlıg'ı h'a'm onın' menen islesiw texnologiyası	133
11.3	Geografiyalıq qubılıslardı su'wretleytug'm oqıw qurallarınan paydalanıw texnologiyası	140
11.4.	Statistikalıq mag'lıwmat penen islew.....	142

XII-Bap. Geografiya xanası

12.1	Geografiya xanasın bezewge qoyılatug'ın talaplar	145
12.2	Oqitiwshının' geografiya xanasında alıp baratug'ın sho'lkemlestiriw do'retiwshilik xojalıq jumislari	147
12.3	Geografiya xanasınan oqıw h'a'm klastan tis jumislarda paydalanıw	148

XIII-Bap. Oqitiwdın' texnikalıq quralları

13.1.	Oqitiwdın' texnikalıq quralları h'aqqında tu'sinik	150
13.2.	Audiovizual oqitiw quralları	151
13.3	Geografiya ta'liminde xabar texnologiyalarınan paydalanıw	155

IV Bo'lim. Geografiya ta'limin sho'lkemlestiriw formaları

XIV-Bap. Geografiya sabag'ı h'a'm og'an qoyılatug'ın talaplar

14.1.	Sabaqtın' ta'limli h'a'm ta'rbiyalıq maqsetlerin islep shıg'ıw	158
14.2	Geografiya sabaqlıg'ının' du'zilisi	162
14.3	Geografiya sabaqların rejelestiriw	164

XV-Bap. Geografiya sabag'ının' tu'rleri

15.1	Kirisiw sabag'ı	168
15.2	Aralas sabag'ı	169
15.3	Jan'a temanı u'yreniw sabag'ı	171
15.4	Geografiyalıq ko'nlikpelerdi qa'liplestiriw sabag'ı	171
15.5	Ta'kirarlaw ulıwmalastırıw h'a'm bilimlerde tekseriw sabaqları	175

V - Bo'lim. Mektepten h'a'm klasstan tis jumislar

XVI-Bap. Oqiw sayaxatlari

16.1.	Oqiw sayaxatlarinin' maqseti h'a'm wazıypaları	176
16.2	Oqiw sayaxatlarına tayarlıq h'a'm sayaxat ushin za'ru'r bolg'an buyımlar h'a'm qurallar	178
16.3	Ta'biyiy geografiyalıq oqiw sayaxatlari	179
16.4.	Ekonomikalıq geografiya sayaxatlari.....	182
16.5.	Tarixiy geografiyalıq h'a'm u'lketanıw sayaxatlari	183

XVII-Bap. Klasstan tis jumislar

17.1	Klasstan tis jumislardin' maqseti h'a'm wazıypaları	186
17.3.	Klasstan tis jumislardin' tiykarg'ı bag'darlari	193

VI-Bo'lim.

XVIII-Bap. Ta'biyiy geografiya baslang'ish kursında jergilikli qurallardan paydalanıw usılları

18.1	Jergilikli didaktikalıq materiallardın' bilim beriwdegi o'zgeshelikleri	196
18.2	Jergilikli ko'rgizbeli qurallardan paydalanıwdın' geografiyalıq o'zgeshelikleri.....	202
18.3	Jergilikli ko'rgizbeli qurallar – janlı ko're alıw obekti	204
18.4.	Jergilikli ko'rgizbeli qurallardin' ulıwma geografiyalıq tu'siniklerdin' qa'liplesiwindegi ornı.	205
18.5.	Jergilikli ko'rgizbeli material tan'law mug'darlari h'a'm olardan paydalanıw usılları.....	207
	Paydalanılǵ'an a'debiyatlar	218

**VAXABOV XURBOY VAXABOVICH,
GAYPOVA ROZA TURSINBAEVNA,
TURSINOV MARAT JOLDASBAEVICH**

Geografiyani oqitish metodikasi

*Oqish qollanba
Qaraqalpaq tilinde*

*«Bilim» baspası
No'kis -2010*

Redaktor *I.Serjanov*
Ko'rk redaktori *I.Serjanov*
Tex redaktori *Z.Allamuratov*
Operatori *N.Saukieva*

Teriwge berilgen waqti 23.04.2010
Original-maketten basiwg'a ruxsat etilgen waqti
Formatı 60x84¹/₁₆ . Tayms garniturası. Ofset usılında basıldı.
Ko'lemi 13,0 b.t. 12,09 b.t. sha'rtli b.t. 14,04 esap b.t.
Nusqası 500 dana. Buyırtpa №123. Bah'ası sha'rtnama boyınsha.

«Bilim» baspası, No'kis qalası. 230100. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

Tashkent qalası, «Nisim» tipografiyası, Sh.Rashidov, 71.